

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

2. ÉVFOLYAM, 1-2. SZÁM
2014

Történeti Földrajzi Közlemények

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Szerkesztőbizottság:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), GULYÁS LASZLÓ egyetemi docens (Szeged), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), PAP NORBERT tanszékvezető egyetemi docens (Pécs), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Címkép: A sárospataki vár

Technikai szerkesztő:

TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nyf.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek2.pdf

Nyíregyháza, 2014

Nyomdai munkák: Tóth Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft

Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század)

CSÜLLÖG GÁBOR – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS LÁSZLÓ

Historical landscape types in the Carpathian basin between the 11th and 16th centuries

Abstract

This study is a textual interpretation of the map which represents landscape types of the Carpathian Basin formed by human from the 11th to 16th centuries. Factors which have determined these landscape types were on the one hand, the landscapes conditions, like configurations of the terrain, dominant types of soil, characteristics of the original natural vegetation as well as hydrographic conditions etc. On the other hand factors as results of land use, especially extent of the transformation of the cultural landscape are determining. The sortment of the landscape types on the map and their interpretation in the legend are based on the factors, as follows:

I. Natural conditions – no lasting interference in the natural condition of the landscape: 1. Snow-capped mountains – meadows above the timber-line; scarce periodic settlements and transhumance shepherding. II. Natural conditions for the most part – little interference in the landscape: 2. Medium height mountain ranges between 100 m above sea level and the timber line – closed forests, scarce settlements, forestry, mountain shepherding, sporadic mining and mountain industry. III: Close to nature conditions for the most part – land use in balance with the natural changes of the environment: a) Land use not altering landscape conditions in the long run; 3. Low flood areas, marshes, swamps, with frequent floods – with scarce settlements on the edge of flood areas; b) Land use altering the landscape conditions only to a small extent in the long run. 4. High flood areas, forests, fields and licks with periodic floods – with floodless natural levels and small sand-banks suitable for settling down and cultivation of land, with farming on flood areas. IV. Weak cultural landscape – insignificant land use: 5. Low, highly articulated medium height mountain ranges, mostly closed forests, scattered settlements in river valleys, weak shaping of culture landscape, forestry, mountain industry; 6. Closed, elevated basins between peripheral mountains – clearings, settlement concentrated on the peripheries, low yield mixed farming. 7. Alluvial lowlands with sand drift, sand plains, oak forests on sandy soil, scarce settlements, extensive pasturing, secondary cultivation of land, horticulture. V. Partial cultural landscape: 8. Terraced rivers valleys with soggy meadows, oak forests – settlements on the terraces, periodic shaping of cultural landscape, temporary farming with activities connected to the flow of economic goods; 9. Independent ranges of hills in basins – closed forests on the ridge, oak forests, settlements merging with the hills and becoming dense or rare in river valleys – mosaic-like shaping of cultural landscape, cultivation of land, animal-husbandry, secondary forestry, 10. Ranges of hills between mountains and mountain peripheries with closed oak forests, a dense network of valleys – settlements

concentrated in wider valleys and valley entrances, typically mixed farming. VI. Extended cultural landscape – landscapes of floodless areas with a dense network of rivers and favourable soils: 11. Flatland on the brim of plains – partly with forests, elevated alluvial cones, dense settlements connected to rivers, tilling of arable land and animal husbandry; 12. Alluvial fans with loess, loess steppe, loess oaks – significant settlements, grain production and secondary livestock breeding.

Bevezetés

A táj használata az ember megjelenésével, átalakítása a földművelés kialakulásával (Kr. e. 6000 – 4400) kezdődött. A termelő gazdálkodás genezisétől a táj (természeti erőforrások) hasznosítása összekapcsolódik az antropogén tájformálás, *kultúrtájteremtés* folyamatával. A *kultúrtáj* – a történeti geográfia definíciója szerint – *emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj*. Nem önfenntartó rendszer, a művelés felhagyásával regenerálódik, eredeti állapota helyreáll (*Frisnyák 1990*).

A magyar honfoglalást megelőző korokban a Kárpát-medence tájhasználata (-művelése) *részleges és időszakos* jellegű volt, hatására az erdőterület csökkent és megindult az agrogén felszínnek eróziós lepusztulása. A kb. 750-től a 9-10. század fordulójáig tartó aszályos klímaperiódus alatt a régió elnéptelenedett és a kultúrtáj-kezdemények nagyrészt visszatermesztettedtek (*Somogyi 2000, Rác 2008*). A honfoglaláskor a medence peremén élő szlávok művelt földjeit leszámítva a Kárpát-medence tájai alig különböztek a nyerstájtól, az emberi beavatkozástól mentes természeti környezettől (*Bulla-Mendöl 1947*). A honfoglalás korában meginduló, a népesség gyarapodásával kiteljesedő és folyamatossá váló tájatalakítás (kultúrtáj-építés) a magyarság és az együtt élő népek nagy közös alkotása (*Bulla-Mendöl 1947, Frisnyák 1990, Berényi 2012*).

Rövid térképmagyarázó dolgozatunkban a Kárpát-medence középkori, az államalapítás korától a mohácsi csatavesztésig (1526) terjedő időszak tájtípusait, az ember formálta tájak kialakulását foglaljuk össze, mellőzve a történeti geográfia egyéb tárgyköreit.

A Kárpát-medence tájtípusai a 11-16. században

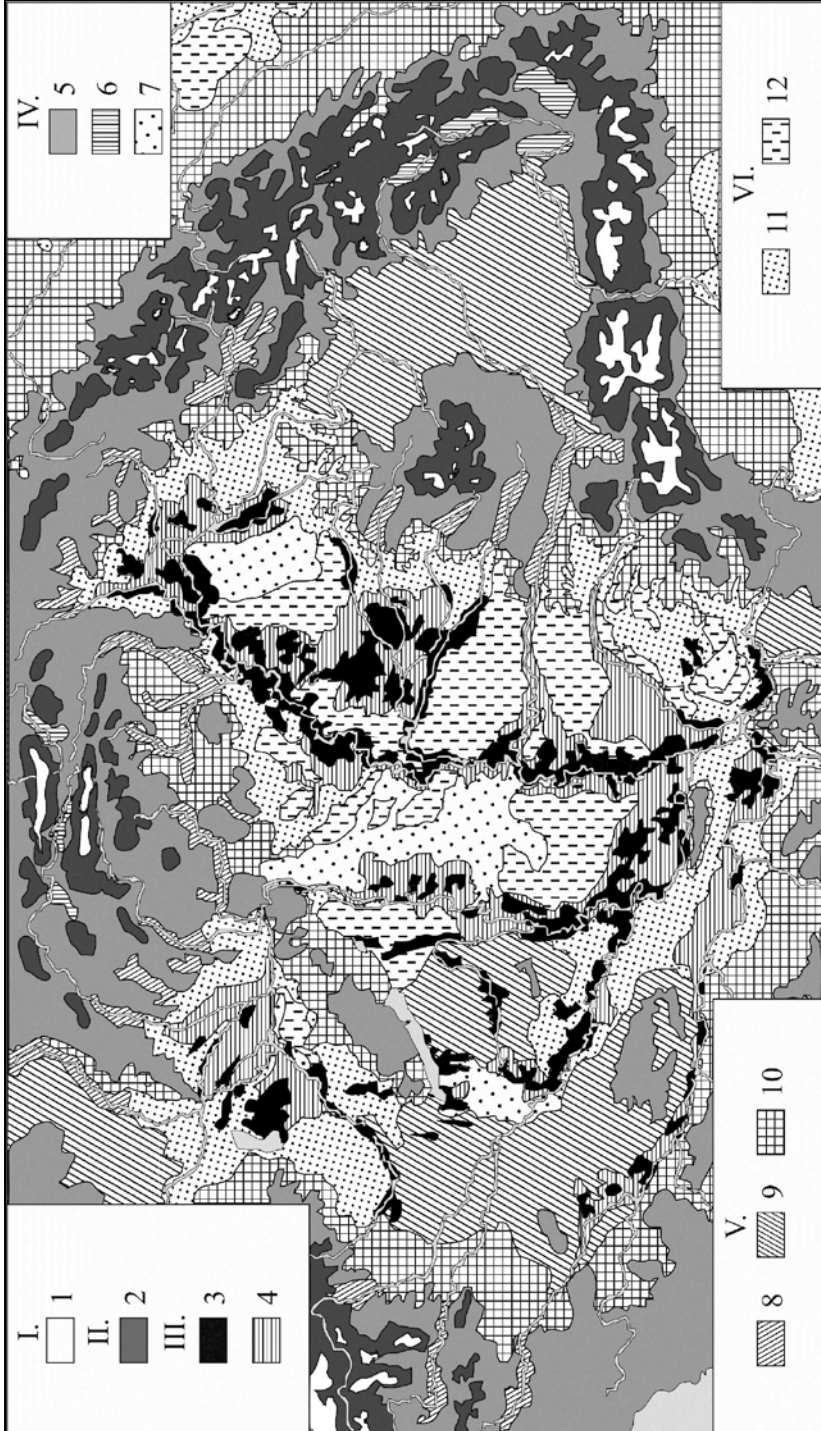
A Kárpát-medence kontinensünk egyik legtökéletesebb földrajzi egysége (geoökológiai rendszer). A 325 000 km²-es nagytájcsoporthoz (megarégió) 51%-át, azaz több mint felét 200 méternél alacsonyabb síksági tájtípusok foglalják el. A medence belsejéből a hegységkeret felé a térszín fokozatosan emelkedik: az alföldi tájakat övező, 200-500 méteres dombságok 24%-kal, az 500 métertől 1000 méterig terjedő középhegységek 20%-kal, az 1000 méternél magasabb hegységek 5%-kal részesednek a Kárpát-medence területéből. A medencéket és a magasabb peremhegységeket centrális jellegű vízhálózat kapcsolja össze és foglalja egységbe. A Kárpát-medence tájalkotó tényezői, a geológiai szerkezet,

a relief, a klíma, a felszíni és felszín alatti vizek, a talaj és a természetes vegetáció (a síkföldek erdős pusztái, a hegységkeret tölgy-, bükk- és fenyőerdőségei) összességében kedvező életföldrajzi feltételeket képeztek a prehisztórikus és a történelmi idők embere számára (Frisnyák 2013).

A táj – az Európai Táj Egyezmény (2000) szerint – az ember által érzékelt terület, melynek jellege a *természeti tényezők* és az *emberi tevékenységek* hatása és/vagy kölcsönhatása eredményeként jött létre (Kollányi 2008). Az emberi tájformáló tevékenység – a Kárpát-medence különböző pontjain és a történelmi idő különböző szakaszaiban – az *élettér* (a létfenntartás alapjait jelentő gazdasági-települési és a védelmi tér) kialakítását és fejlesztését szolgálta. Kiterjesztése az eltartóképesség növelése, a gazdasági fejlődés, az életminőség javítása érdekében történt.

A tájművelés (értelemszerűen a természeti erőforrások hasznosítása) a honfoglalás idején és a kora Árpád-korban *racionálisan alkalmazkodott az agroökológiai feltételekhez*. A honfoglalók a Kárpát-medence központi részét alkotó sík- és dombvidéki tájakon telepedtek le. A hegységkeret humanizációja és gazdasági birtokbavétele fokozatosan történt, csak a 13. század közepévéig vált teljessé. A megtelepülők gazdasági tevékenységével a természeti ökoszisztémában *kultúrtáj-magterületek* formálódtak, melyek a későbbiek során tovább terjeszkedtek. A Kárpát-medence gazdasági birtokbavétele és *gazdasági alapstruktúrájának* kialakítása hosszú fejlődési folyamatként értékelhető, mely az Árpád-kor végére fejeződött be. A későbbi fejlődés az Árpád-kori alapstruktúrára épült. A kultúrtáj-magterületek diffúziója tovább folytatódott, irányait – a kezdeti időkhöz hasonlóan – a domborzat, az erdőségek és a vizes területek befolyásolták. A természeti tájak átalakításának mértéke (erőssége) időben és térben változott: a földművelésre alkalmas felszíneken nagymértékű, az alacsony ártereken, a hegyvidéki erdőkben és a havasok övezetében gyenge volt (Csüllög 2007.). A középkor végéig kialakult tájszerkezet, melyet a térképábrázlatunkon megjelenítünk, az *organikus fejlődés* eredménye. A létfenntartási rendszerek működése, a természeti erőforrások igénybevétele módja és mértéke a 11-16. században még nem veszélyeztette a tájhasználat ökológiai feltételeit.

A síkföldi szállások vízparti orientációval az árvízmentes mikrotérszíneken, pl. a magasabb folyóhátakon, vagy a löszös és futóhomokos hordalékkúpok (alföldi életkamrák) peremén alakultak ki. A Duna, Tisza és a nagyobb mellékfolyók síksági szakaszait kiterjedt *láp- és mocsárvilág* szegélyezte, amely szervesen beépült a nagytartó közösségek gazdálkodási rendszerébe (a Kisalföldön a Fertő-Hanság, a Szigetköz, a Nagyalföldön az Ecsedi-láp, a Szenna- és a Blatta-mocsár, a Rétköz, Bodroghöz, Taktaköz, a Hajta-mocsár, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Csepeli-, Solti- és Kalocsai-lapályon a turjánok és örjegek stb.). A holtágakkal, tavakkal, lápokkal és mocsarakkal tagolt, 60-70 km széles (a két alföldön 38 500 km²-t kitevő) *ártérövezet* nem tette lehetővé a

1. ábra. Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében a 11-16. század között – a természeti tájak kultúrtíji átalakulásának mértéke szerint (Szerk. Csüllög G., Frisnyák S., Tamás L., rajzolta Tóth Z.). Jelmagyarázat:

I. Természetes állapot – nincs maradandó beavatkozás a táj természetes állapotába. 1 = Havasok – erdőhatár feletti havasi rétek, ritka és időszakos megtelepedés (a völgyi gazdaságok nyári szállásai) és transzhumán pásztorkodás. II. Döntően természetes állapot – gyenge, pontszerű beavatkozások a tájban. 2 = A középhegységek 1000 méteres tengerszint feletti magasság és az erdőhatár közötti területei – zárt erdők, hegyi tölgyesek, bükkösök, fenyvesek, a peremeken ritka megtelepedés, erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás, a völgyekben takarmánytermesztés, helyenként bányászat és montánipar. III. Döntően természetközeli állapot – a környezet természetes változásaival egyensúlyban lévő tájhasználat. a/ A táj állapotát hosszú távon nem módosító tájhasznosítás. 3 = Alacsony árterek, lápok, mocsarak gyakori vízborítással – gyenge ártérperemi megtelepedéssel. b/ A táj állapotát hosszú távon csak kismértékben módosító tájhasználat. 4 = Magas árterek, ártéri erdők, rétek, szikesek időszakos vízborítással – megtelepedésre és földművelésre alkalmas ármentes folyóhátakkal és kisebb kiterjedésű homokszigetekkel, a lápok és mocsarak területére is kiterjedő ártéri gazdálkodással. IV. Gyenge kultúrtáj – szórványos tájhasználat. 5 = Alacsony, erősen tagolt középhegységek, többségében zárt erdők, tölgyesek – a hegységperemek oldalvölgyeiben, a tagoló keskeny folyóvölgyekben szórványos megtelepedés, gyenge kultúrtájformálás, erdőgazdálkodás, montánipar. 6 = A peremhegységek közötti, zárt, kiemelt helyzetű medencék – zárt erdőkben irtások, a peremeken koncentrált megtelepedés, alacsony hozamú vegyes gazdálkodás. 7 = Futóhomokos hordalékkúp-síkságok, homokpuszták, homoki tölgyesek – ritka megtelepedés, külterjes legeltetés, alárendelten földművelés, kertgazdálkodás. V. Részleges kultúrtáj – a völgyekhez koncentrálnódó tájhasználat, tartós kultúrtáj jellemzőkkel. 8 = Hegységközi teraszos folyóvölgyek, vizenyős rétekekkel, tölgyesekkel – a teraszhoz kötődő megtelepedés, szórványos kultúrtájformálás, átmeneti gazdálkodás, a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel. 9 = Önálló helyzetű medencedombságok – a hátakon zárt erdők, tölgyesek, a domborzathoz illeszkedő, a vízfolyások völgyeiben sűrűsödő-ritkuló megtelepedés – mozaikos kultúrtájformálás, földművelés, állattenyésztés, alárendelten erdőgazdálkodás. 10 = Hegységperemi és hegységek közötti dombságok, zárt tölgyesekkel, sűrű völgyhálózattal – a szélesebb völgyekben, völgykapukban koncentrált megtelepedés, központok kialakulása, vegyes gazdálkodás. VI. Kiterjedt kultúrtáj – az ármentes, de sűrű vízhálózatú, kedvező talajú löszös területek és a belső medenceperem tájai. 11 = Alföldperemi síkság – részben erdőszült magasabb helyzetű hordalékkúpok, sűrű, a folyókhoz kötődő megtelepedés, szántógazdálkodás és állattenyésztés. 12 = Löszös hordalékkúp-síkságok, löszpuszták, lösztölgyesek – jelentős megtelepedés, gabonatermelés, alárendelten állattenyésztés.

keleti típusú nomád gazdálkodás folytatását. Így a magyarság – az életföldrajzi feltételekhez alkalmazkodva – a Kárpát-medencében életforma- (gazdálkodási módszer-) változtatásra kényszerült.

A sík- és dombvidéki tájak természeti erőforrásainak kínálata összességében megfelelő volt a nagyállattartó tevékenység folytatásához, de az alföldeken megtelepülőeknek változtatni kellett a legeltetés módszerén. Az állatsordák terelése már nem a folyómederrel párhuzamosan történt, mint az előző szállásterületen, az Etelközben, hanem arra merőlegesen és váltakozóan az *alacsony* és *magasártéri szinteken*. Az amfibikus ártereket évente átlagosan 2-3 km³-nyi árvíz öntözte, megtermékenyítette, szabályozta a legelőváltás rendjét és ritmusát. A legeltető nagyállattartás a kora Árpád-kortól összekapcsolódott a földműveléssel, az ártéri szőlő- és gyümölcsstermeléssel, a halászzattal, vadászattal és egyéb ártéri haszonvételi lehetőségekkel (*Paládi-Kovács 1993, 2011, Csüllög 2000, Andrásfalvy 2007*). A differenciált ártéri gazdálkodás meghatározó ágazata, az állattartó-kultúra a gyepföldekre és az ártéri legelőerdők természetes takarmánybázisára épült, a táj állapotát hosszú távon nem, vagy csak kismértékben (lokálisan) módosította.

A folyóvízi ártereket övező síksági tájtípusok közül a *futóhomokos hordalékkúp-síkságokat* (Kiskunság, Nyírség, Deliblát, Belső-Somogy) a középkorban a ritka megtelepedés és a szórványos, alacsony fokú tájhasználat (külterjes legeltetés és földművelés) jellemzi.

A termékeny *lőszös hordalékkúp-síkságokon* (pl. a Mezőföld, Bácskai-síkság, Telecska, Titeli-lőszplató, Hajdúhát, Dél-Hajdúság, Körös–Maros köze) a jelentősebb számban megtelepült népesség intenzív környezetátalakító munkával, a lőszpusztagyeppek és a lősztölgyesek átalakításával a szántóföldi gabonatermelés alapjait teremtette meg.

Az *alföldperemi síkságok* (pl. a Kisalföldön a Rábaköz és a Marcal-medence, a Nagyalföldön a Tápíó-vidék, a Hatvani-sík, a Borsodi-Mezőség, a Harangod stb.) területén az előző tájtípushoz hasonlóan jelentős tájváltozás történt: a feltört gyepeken és erdei irtványföldeken kiterjedt kultúrtájak létesültek. A kora középkorban a Rábaköz keleti részén, a Tóközben egységes elvek szerint működő árvízvédelmi, belvízlevezető és öntözési célokat is szolgáló vízügyi rendszert építettek ki. Feltehetően hasonló vízgazdálkodást folytattak a Kisalföld különböző pontjain, a Duna alföldi szakaszán, a Tisza és a Körösök völgyében is (Takács 2000). A tóközi mikrorégió a 11-13. században az antropogén tájátalakítás legmagasabb fokát érte el, majd a 14. századtól kezdődően fokozatosan lehanyatlott (*Takács 2000, Rác 2011*).

A *medencedombságok* (pl. a Dunántúli-domság, a Dráva–Száva közén a Kalnik, Bilo, Papuk, Erdélyben a Szamos-melléki domság, a Mezőség és a Küküllő-menti domság) tájhasználatát a völgyek és az erdőségek strukturálták. A kisvízfolyások és patakok széles teraszos völgyeiben alakultak ki a települések és a kultúrtájak mozaikos szerkezetei. A szántóföldek a

teraszfelszíneken és az alacsony lejtőkön, a rétek és legelők az alluviális völgytalpakon helyezkedtek el. A komplex parasztagazdaságok területi és ciklikus rendszerébe a dombtetők és völgyközi hátaik erdőségei is beépültek.

A *hegységek közötti* és a *medenceperemi dombságokon* az előbbi tájtypushoz hasonlóan, az egyes művelésági formák a völgyekben és természetföldrajzi tájhatárokon sávosan rendeződtek el. Ilyen tájhasználati szisztéma volt a Nógrádi-, Gömöri-, Borsodi- és Abaúji-medencedombság területén, összesen 160-180 km hosszúságban és 25-30 (helyenként több mint 50) km szélességben. A völgyi településekhez koncentrálódó kultúrtájak a településközi térben nem kapcsolódtak össze.

A medenceperemi dombságok egyes helyein (pl. Fruska Gora, Balatonfelvidék, Mátraalja, Bükkalja és Tokaj-Hegyalja) az előbbieken vázolt tájhasználat mellett kisebb kiterjedésben szőlőműveléssel is foglalkoztak. A szőlők a déli lejtőkön, a szántóföldeknél magasabban, átlagosan 300-350 m tengerszint feletti magasságig terjedtek. A szőlőtelepítés a legtöbb borvidéken jelentős *tereprendezést* igényelt (agroteraszok, kőgátak, víz- és hordalékülepítő kismedencék, árkok létesítése). A középkor végére kialakult tájszerkezet a legtöbb borvidékünkön napjainkig átöröklődött.

Az *alacsony, erősen tagolt középhegységek* (pl. a Mecsek, az akkor Bakonyerdőnek, illetve Mátraerdőnek nevezett dunántúli és alföldperemi vonulatok) kultúrtájai a középkorban izoláltan helyezkedtek el a peremeken, a folyó- és patakvölgyek kiszélesedő részein és a kismedencékben. A tájformálásban az agrártevékenység (állattenyésztés, erdőgazdálkodás, alárendelten földművelés) mellett a bányászat és az ipar is említést érdemel (pl. vasércbányászat és feldolgozás északon az Upponyi-, Rudabányai- és Martonyi-hegységben, nyugaton a Vas-hegy környezetében).

A *hegységek 1000 m-nél magasabb, az erdő felső határig terjedő övezeteit* a korszak végéig és azon túl is a természetes állapot magas foka jellemzi. Benépesítésük összefügg az Árpád-kori határvédelmi rendszer kiépítésével és a királyi erdőispánságok szervezésével. A gyéren megtelepült népesség hegyi pásztorkodással, erdőgazdálkodással, a völgyekben és a medencékben takarmánytermesztéssel foglalkozott. A hatalmas erdőrengetegben jól körülhatárolható bányavidékek alakultak ki (Selmeci-, Gömör-Szepesi-érchegység, Gutin és Erdélyi-érchegység) szórványosan, egymástól nagy távolságban elhelyezkedő bányavárosokkal. A nemesfém-bányászatunk a 13-15. században élte fénykorát: az Árpád-kor végén az említett négy bányavidék a világ aranytermelésének 1/3-át, az európainak 80%-át adta. A közép- és magashegységek övezetében a montánipari telephelyek környezetében a természeti táj jelentősen átalakult (*Faller-Kun-Zsámboki 1997*).

A *peremhegységek közötti (intrakárpáti) medencék* (pl. az Északi-Kárpátokban a Liptói- és Szepesi-medence, a Keleti-Kárpátokban a Borszéki-, Gyergyói-, Csíki-, Háromszéki-medence) a kedvezőtlen agroökológiai

adottságok (a 600-800 m tengerszint feletti magasság és a hűvös klíma) ellenére korán benépesült. A megtelepedők kialakították a természetföldrajzi feltételeknek megfelelő környezetgazdálkodási rendszerüket. A kismedencék (montán életkamrák) tengelyét alkotó folyók és mellékpatakok, valamint a határoló erdős hegységek természetes módon strukturálták az agrártermelést, az alacsony hozamú vegyes gazdálkodást. A medencelakók, elsősorban a székelyek tájhasználat, gazdasági tevékenysége kiterjedt a magashegységekre is (hegyi, alhavasi és havasi legeltetés).

A *hegységközi teraszos folyóvölgyek* (pl. a Felföldön a Vág, Garam, Ipoly, Sajó és a Hernád, Erdélyben a Szamos, Körös, Maros és az Olt) az őstermelő tevékenység mellett az interregionális kapcsolatokban és a gazdasági térszerveződésben is meghatározók voltak. A vizenyős rétekekkel, a folyók mentén fűz és nyár, távolabb szil, kőris és tölgy ligeterdőkkel tagolt völgytalpak a legeltető állattenyésztés, az árvízmentes teraszok, a völgyoldalak enyhe lejtői és a hegyláb felszínének a megtelepedés és a szántóföldi gazdálkodás területei voltak. A Kárpáti-hegységkeret völgyeiben a vizenyős rétek összesen 11 200 km² -nyi területet foglaltak el (Lászlóffy 1938, Somogyi 1988). Az általánosként leírt tájhasználati formák a folyóvölgyek egyes szakaszain azonban módosulhattak. Pl. az Alsó-Hernád-völgyben a legeltető állattenyésztés, a földművelés, a gazdasági javak áramlásával kapcsolatos kézműves és szolgáltató tevékenység mellett Szikszón és környékén a szőlő és bortermelés is része volt a vegyes (polikultúras) gazdálkodásnak (*Frisnyák 2013*).

A *havasok övezete* – a 12-13. században meginduló és a középkor végére kiteljesedő gazdasági hasznosítása mellett – megmaradt természetes állapotában.

A Kárpátok erdőhatár fölé emelkedő részeit, a havasi gyepterületeket nyári legelőként használták, kezdetben a völgyi gazdaságok, majd később a hegységkeret külső oldalán élő, kétlegelős (transzhumán) pásztorkodást folytató népek is (Paládi-Kovács 1995, 2011). A fenyőerdő felső határa a hegységkeret északi részén, a két Tátra és a Liptói-havasok területén 1500 m, a Máramarosi- és a Székelyföldi- (Görgényi-, Gyergyói- és Háromszéki-) havasokban 1600 m, délen, a Brassói-, Fogarasi-havasokban és a Retyezát-hegységben 1800 m magasságig terjedt.

A tájhatáron kialakult települések természeti erőforrás használata mindkét táj típusra kiterjedt (pl. a Tokaj-Hegyalján a Zempléni-hegység peremlépcsős hegyláb felszínére és a Bodrogek közl. árterei síkságára egyaránt). A Kárpát-medence területének 75%-a alkalmas a gabonafélék termesztésére. A mezőgazdasági termelés délen 1100, északon 600 méterig lehetséges. A hatékonyság (az agroökológiai adottságoktól függően) rendkívül eltérő. A különböző tájak használói egymást kiegészítő (komplementer-jellegű) gazdasági tevékenységet folytattak. A tájhatáron alakultak ki a piachelyek, a medencerendszer peremén (a Cholnoky-féle vásárvonalon) a nagy piac-központok. A vásárvárosok a helyi és interregionális gazdasági kapcsolatok mellett integráló-társzervező központként is fontos szerepet tölthettek be a Kárpát-medence gazdasági egységé formálódásában is.

Összegzés

A középkorban a Kárpát-medencét az *agrárgazdálkodás* jellemezte, így a térképen ábrázolt történeti tájtypusok és tájhasználatok a nagyregió eltérő agroökológiai adottságain alapultak. A tájhasználat és ezzel összekapcsolódó antropogén tájformálás a medencerendszer központját alkotó sík- és dombvidéki területeken kezdődött és fokozatosan terjedt ki a kárpáti hegységkeretre. A természeti környezet antropogén átalakítását alapvetően a természeti erőforrások használatának mértéke és módja határozta meg. A belső fejlődés és a kívülről érkező kulturális hatások (agrárinnovációk) eredményeként *a 15-16. század fordulójára a Kárpát-medence már európai kultúrtájává vált és gazdasági élete is megközelítette az európai szintet.*

Irodalom

- ANDRÁSFALVY BERTALAN (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó, Budapest
- BERÉNYI ISTVÁN (2012): Az „emberformálta táj” fejlődése a Kárpát-medencében. In: Dövényi Zoltán (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 375-395.
- BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest
- CSORBA PÉTER (1990): Tájökológia. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- CSÜLLÖG GÁBOR (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-129.
- CSÜLLÖG GÁBOR (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Debreceni Egyetem, Debrecen
- DÖVÉNYI ZOLTÁN SZERK. (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- DÖVÉNYI ZOLTÁN – SCHWEITZER FERENC (SZERK.) (2004): Táj és környezet. Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- FALLER GUSZTÁV – KUN BÉLA – ZSÁMBOKI LÁSZLÓ (SZERK.) (1997): A magyar bányászat évezredes története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest
- FRISNYÁK SÁNDOR (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- FRISNYÁK SÁNDOR (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdasági földrajza. Földrajzi Közlemények 120. 2-3. pp. 119-135.
- FRISNYÁK SÁNDOR (2000): Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Hrsg. Alfred Wieczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart. pp. 81-84.
- FRISNYÁK SÁNDOR (2013): Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon. In: Közép-Európai Közlemények 6. 1-2. pp. 168-179.

- GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács Zoltán (szerk.): Honfoglalás és régészet. Balassa Kiadó, Budapest, pp. 13-37.
- HECKENAST GUSZTÁV (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOCSIS KÁROLY (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.):
- MAGYAR NÉPRAJZ I.1. TÁJ, NÉP, TÖRTÉNELEM. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 293-423.
- KOLLÁNYI LÁSZLÓ (2008): Tájak történetisége és a történeti tájak meghatározásának kérdései. In: Csorba Péter – Fazekas István (szerk.): Táj kutatás – táj ökológia. Meridián Alapítvány, Debrecen, pp. 89-94.
- KRISTÓ GYULA (2003): Térszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged
- LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR (1938): Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkák megkezdése előtt (térkép). A M. Kir. Földművelési Minisztérium Vízirajzi Intézete, Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (2011): A magyar nép természeti környezete. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 213-292.
- RÁCZ LAJOS (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- SOMOGYI SÁNDOR (1988): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány, 11. pp. 863-869.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR ((2000): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: Frisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, pp. 199-220.
- TAKÁCS KÁROLY (2000): Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Táj és történelem. Osiris, Budapest, pp. 73-106.

Az Árpád-kori katolikus egyházmegyék kialakulása és területi változásai

HORVÁTH CSABA PÉTER

The Foundation of the Catholic Dioceses and Their Regional Changes in the Era of Arpad

Dioceses that represent the configuration of the middle ages and the comitats that represent the headstone of state management, create an inseparable unit. The conversion of the pagan Hungarian settlers to Christianity started during the reign of Grand Duke Geza and ended in the time of King Könyves Kalman. As a result, not only the Catholic Church managed to develop its administration, but the system of the comitat that followed the Bavarian pattern, was established. In some sources there are some references to the fact that the well-formed dioceses until 1030 were filled with comitats that consisted of the entangled network of governor of castles. The area of comitats covered the same as the former archdeaconry had. In my essay, following the chronological order of the foundation of dioceses, I try to introduce and reflect on the relation of the gradually developing governmental system and the undenominational and ecclesiastical administration in the Carpathian Basin.

Bevezetés

A római katolikus egyház középkorban kialakult világi igazgatása a részegyházak (Ecclesia particularis) területi elrendeződésén alapszik (*Szántó K. 1983*). A legnagyobb önálló egyházkormányzati egység az *egyházmegye* (diocesis, episcopatus), vezetője a megyéspüspök (episcopus) – a metropolita érsekek (archiepiscopus) felettük csak ellenőrzési joggal bírnak –, az egyes egyházmegyék *főesperességekre* (archidiaconatus), azok *esperességekre*, amazok plébániákra (parochia) oszlanak (*Erdő P. 1991*). E *funkcionális terek* (Funktionsraum) fejlődése és térbeli elhelyezkedése a történelem során folyamatosan változott (*Berényi I. 1992*), térbeli formálódásukat leggyakrabban politikai folyamatok vagy funkciójukból eredő pasztorális feladatok befolyásolták. Kérdésfelvető tanulmányomban a magyarországi római katolikus egyházmegyék kialakulását és területi változásait mutatom be. Nem foglalkozom azonban az egyéb kegyes intézmények helyrajzi történetével, csak amennyiben az feltétlenül szükséges (*Rupp J. 1870–1876*). Az általam választott téma egyes kérdéseit a magyar *történeti földrajz* ugyan már érintette (*Györffy Gy. 1979; Kristó Gy. 1986; Hajdú Z. 1996; Bak B. 1997; Frisnyák S. 2002; Berényi I. 2004; Fodor F. 2006*), ám egységes rendszerbe foglalását még nem végezte el.

Szent István volt, aki a Német-római Birodalom és a Bizánci Császárság kulturális és politikai érdekszférája határán tudatosan a nyugati kereszténység

felé vezette a magyarságot, és csak a szerzetesség körében engedett teret a bizánci kereszténységnek (*Kosztai L. 2001*), amely korábban Erdélyben és a Kárpát-medence délkeleti területén püspökséget alapított (*Püspöki Nagy P. 1988*). Az első katolikus térítő püspökség felállítására már Taksony nagyfejedelem idején sor került. Székhelye minden bizonnyal Esztergom lehetett, mely később fejedelmi központ, Géza fejedelem lak- és Szent István szülőhelye volt. Mivel a honfoglalás elsöpörte a 9. századi pannóniai egyházszervezetet (*Balogh A. 1932*), az újonnan létesült térítő püspökség feladatkörébe nemcsak a fejedelmi család és a honfoglaló magyarság térítése, hanem egy, a nyugati civilizációba integrálódó monarchikus állam megszervezésében való részvétel is tartozott.

A királyság közigazgatási intézményrendszerének kialakulásáig a törzsi-nemzetségi szállásrendszer területileg egységes rendszert alkotott, mivel az a Kárpát-medence síksági és dombvidéki területeit hét-nyolc törzsi területi egységbe foglalta (*Rácz L. 2008*). Ezek határait – a középkori ember földrajzi világképének megfelelően – a nagyobb folyók – Duna, Tisza, Temes, Maros (*Rokay P. 2001*) – völgye vagy a magashegyi övezet határa rajzolta meg. Ugyanezen területszervező térszínek határozzák meg a későbbiekben az egyház- és vármegyék határait is (*Csüllög G. 2007*). A Kárpát-medence betelepítése és a legyőzött őshonos népek asszimilálása a honfoglalást követően folyamatos volt (*Engel P. 1990*), ennek következtében 1000 körül az ország lakossága egymillió fő körül mozgott (*Frisnyák S. 1996*).

A világi és egyházi igazgatás térszerkezete

István király bajor mintára szervezte meg országa igazgatását a vár- és erdőispánságok laza szövvényéből kialakuló (*Pesty F. 1880; Zsoldos A. 1998*), összefüggő területi egységként funkcionáló, meghatározott határokkal bíró vármegyék (comitatus) szervezésével (*Zsoldos A. 2002*). Az ő idejében nemcsak a megyék és uradalmak, hanem a királyi udvar élére is ispán (nádor, nádorispán, palatinus comes) került (*Váczy P. 2002*). Szent István harminckilenc vármegyét alapított, melyek határai alkalmazkodtak a Kárpát-medence földrajzi viszonyrendszeréhez, a különböző szállásbirtokok vármegyékhez csatolása okozott csak különös nyúlványokat a vármegyék jól körülhatárolt területéhez (*Cholnoky J. 1945*). A korai vármegyék magterületei a fejedelmi szállásterület – melynek központi területe a Dunántúl – főbb megtelepedési zónáiban jöttek létre, melyek a földrajzi erőter legkedvezőbb pontjain, a hegyvidékek és dombságok előterein, a vízzel borított térségek külső ártérperemén, folyók, árterek útvonali csomópontjainál és a hegyvidékek völgyvonalainak csomópontjaiban – később itt alakultak ki a vásártartó városok – koncentrálták (*Csüllög G. 2000*).

A vár- és egyházmegyék kialakulásának történeti összefüggéseire *Kristó Gy.* hívta fel a figyelmet (1988a, 1988b, 2000a, 2003), aki kimutatta, hogy a két intézményrendszer egymást kölcsönösen kiegészítette és segítette a nyugati mintákat követő keresztény állam létrejöttében. István király – egy esetleges komolyabb lázadást elkerülendő – szakítani akart a korábbi vérségi szerveződéssel, és úgy húzta meg a vár- és egyházmegyék határait, hogy azok több részre szakítsák a törzsi szállásterületeket. 1030-ig nagyfokú megfelelés állapítható meg az első vármegyék és a főesperességek területe között. A vármegyék központjaiban – melyek többnyire már a honfoglalást megelőzően is föld- és kővárak voltak – alakult *keresztelőegyházak* (ecclesia baptismalis) vezetői lettek a főesperesek (archidiaconus), akik az egész vármegyében feleltek az evangelizációs tevékenységért. Az egy vármegye – egy főesperesség csak kezdeti fázis lehetett, mivel a magyar államtér folyamatos benépesülése és az egyházszervezet fokozatos kialakulása következtében a későbbiekben mindkét szervezeti struktúrában bekövetkeztek területi átfedések (*Kristó Gy. 1988a*).

A magyar egyházmegyerendszer fokozatosan, de gyorsan alakult ki, ebből a magyarság keresztény hitre térítésének rendszeres ütemeztségére következtethetünk (*Kovács B. 1987*). A Magyarországra irányuló nyugati térítés központja a passzai és prágai püspökségek voltak (*Karácsonyi J. 1904*). A rendszerezett egyházszervezés Géza fejedelem udvarában kezdődött, az egész országot átfogó egyházi közigazgatás kiépülése Kálmán király alatt fejeződött be. A Szent István-i egyházmegye-alapítások erőteljesen a várszervezethez kötődtek, ezért gyorsabban alakultak ki a dunántúli episcopatusok, mint a Duna–Tisza-közének vagy a keleti és délkeleti országrészek egyházmegyéi (*Balanyi Gy. 1938; Bánk J. 1970*). A Római Birodalom romjain létrejött barbár királyságok megalapítói vívták ki maguknak a főpap-fejedelmi (proconsul princeps) szerepet, mely abban állt, hogy a pápaságtól függetlenül végezték a keresztény hitre térítés munkáját. Ehhez kapcsolódik a *magánegyház* (Eigenkirche) fogalma, mely az uralkodói érdekek mentén szerveződő új egyház megalapítását jelenti. Szent István így egy Prágától és Passautól független, önálló egyházkormányzat kiépítésébe kezdett (*Lányi K. 1866*), többek között ezért szerepel nevében az „apostoli” jelző (*Györffy Gy. 1977*). Ennek elengedhetetlen feltétele a püspök jelenléte, ugyanis meghatározott kánoni cselekményeket csak ő hajthat végre. Viszont egy egyháztartományt, mely egy állam önálló egyházi szervezetének kialakítását teszi lehetővé, már nem lehetett a pápa jóváhagyása nélkül megalapítani (*Thoroczkay G. 2002a*).

Egyházmegyék kialakulása

A következőkben alapításuk – a források csekély száma miatt – többnyire rekonstruált sorrendjében pontokba szedve ismertetem a középkori térszerkezet szakralitását kifejező egyházmegyerendszer kialakulását, földrajzi kiterjedését

és az állami igazgatással való kapcsolatukat. Azok a vármegyék, amelyek több egyházmegye területén helyezkednek el, későbbi alapításnak tekintendők, ezért azokat a lajstromban nem szerepeltetem. A XIII–XIV. pontokban közölt dél-magyarországi, észak-balkáni és Kárpátokon túli püspökségeknek csak alapítására térek ki.

Veszprémi püspökség (996–977 körül)

Alapítása: Géza fejedelem alapította a Pannonhalmi-dombság Szent Márton-hegyén létesített bencés kolostorral párhuzamosan (*Érszegi G. 1996; Thoroczky G. 2002b*). Három 10. századi régészeti lelet is bizonyítja, hogy a veszprémi püspökség a legkorábbi egyházmegyénk (*Németh P. 1967*). A legyőzött Koppány somogyi birtokai felett kialakult, a pannonhalmi bencések és a veszprémi püspök közötti tizedszedési megállapodásról *Solymosi L. (2002a, 2002b)* tájékoztat.

Kiterjedése: az egész Dunántúlt a nyugat felé a lakatlan gyepűvidékekig, déli irányba a Száváig terjedt, valamint feltételezések szerint a Duna–Tisza-közének egyes részeit foglalta magába.

Területén létesült várispánságok, majd vármegyék: Veszprém, Kolon, Somogy és bizonytalan szlavóniai részek.

Esztergomi érsekség (1001)

Alapítása: a nagyobbik Szent István-legenda tanúsága szerint István király az esztergomi egyháztartományt minden magyar püspökség fejévé tette (*Szentpétery, E. 1938*). Innen ered a mind a mai napig érvényes magyar sajátosság, miszerint az esztergomi érsek az állam mindenkori primása, akinek a többi nemzeti egyháztól eltérően sajátos egyház- és közjogi kiváltságai vannak (*Késmárky I. 1898*). Külföldi analógiák alapján Szent István minden egyházmegye mellé káptalant (*capitulum*) szervezett, melyeknek célja a püspök munkájának segítése, az egyházi adminisztráció elvégzése volt (*Balanyi Gy. 1938*).

Kiterjedése: az esztergomi egyházmegye a Duna bal partjától az Északi- és Északnyugati-Kárpátok gyepűvidékéig terjedt, valamint magába foglalta a Szigetközt. Területi kiterjedése is bizonyítja, hogy később alapították, mint a veszprémit, mivel az érseki székhely kivételével nincs a Dunántúlon territórium.

Várispánságok, vármegyék: Sasvár, Pozsony, Nyitra, Bars, Gömör.

Győri püspökség (1001 körül)

Alapítása: területét a nagy kiterjedésű veszprémi egyházmegye nyugati részeiből alakították ki.

Kiterjedése: a Mosoni-Duna és a Mura közti nyugati területeken helyezkedett el.

Várispánságok, vármegyék: Győr, Sopron, Moson, Vas, valamint a később megszűnt Marcal-menti Karakó.

Erdélyi püspökség (1003 körül)

Alapítása: az erdélyi püspökség az egyetlen egyházmegye, amely nem székhelyéről, hanem kormányzati területéről kapta elnevezését. Központja a kezdeti időkben Doboka honfoglalás kori földvára, majd a későbbi erdélyi közigazgatási központ, Gyulaféhevár lett. István király első egyházalapításai még nem fedték le a teljes magyar államteret, azonban lehetővé tették egy önálló és maradandó nemzeti egyház létrejöttét, mivel az esztergomi érsekség és a további, eddig ismertetett püspökségek alapításával lehetővé vált az egyházi utánpótlás biztosítása. Ennek oka elsősorban a püspökszentelés szertartásában keresendő, mivel egy új püspök konzekrálásához szabályszerűen három másik püspök jelenléte szükséges (*Thorczkay G. 2002a*).

Kiterjedése: Területe kezdetben a történelmi Erdélyre és az Északkelet-Alföldre terjedt ki, északi határa a Tisza folyása volt.

Várispánságok, vármegyék: az erdélyi gyula területén később kezdődött meg a világi igazgatás megszervezése: Szatmár, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő, Fehér (ez akkoriban egész Dél-Erdélyt magába foglalta).

Egri püspökség (1009)

Alapítása: Az 1009. évben létesített egyházmegyék megszervezése a pogánylázadások leverésével és az uralkodói politikai érdekérvényesítéssel függ össze. Az egri egyházmegye területe Aba Sámuel (feltehetőleg kevert etnikumú, elsősorban kabar) törzsi szálláshelye volt. Abát belpolitikai-diplomáciai eszközökkel István király a maga oldalára állította, harcolt a Koppány elleni hadjáratban is. Az egri püspökség megszervezése is ebbe a folyamatba illik bele.

Kiterjedése: alapításakor a legnagyobb területű püspökség volt, nyugat–keleti irányban a Turóci-, Liptói- és Szepesi-medencéktől keletre a történelmi Erdély területéig, észak–déli irányban az Északi-Kárpátoktól Maros vonaláig terjedt.

Várispánságok, vármegyék: Újvár (Abaújvár), Zemplén, Ung, Borsova, Nyír, Zaránd.

Kalocsa(–bács)i érsekség (1009)

Alapítása: a magyar államtér déli területein éltek a fekete magyarok, akik valószínűleg a honfoglaláskor a magyar törzsekkel együtt érkeztek a Kárpát-medencébe (kabarok). 1008-ban István király ellenük vezetett győztes hadjárata után kezdte kialakítani az egyházi és világi igazgatás részegységeit. Számukra – a térítés és kulturális emancipáció hatékonyabb előmozdítása érdekében – a következő évben külön egyháztartományt létesített, melynek székhelye Kalocsa, a Géza előtti fejedelmi központ lett (*Karácsonyi J. 1926; Kristó Gy. 2000b*). A kalocsai érseki tartománynak két székhelye volt: Kalocsa és 1090 körül Duna–

Tisza-köze déli részén fekvő Bács, azonban helytelen az a feltételezés, miszerint két egyházmegyéről lenne szó, csupán nevezéktanában utal a két székhelyre az archiepiscopatus megnevezése (*Thoroczky G. 2001*).

Kiterjedése: a kalocsai egyházmegye területe észak–déli kiterjedésű volt, a Duna–Tisza-köze és a Szerémség tartozott hozzá, valamint rövid ideig Tiszától keletre eső területek a Marostól délre Erdély határáig.

Várispánságok, vármegyék: Bodrog, Bács.

Pécsi püspökség (1009)

Alapítása: a pécsi egyházmegye alapítása a legjobban dokumentáltak közé tartozik: határleírását a Győrött Azo pápai legátus jelenlétében kiállított alapítólevele rögzíti. Az 1009. évi egyházszervezés lezárt egy szakaszt Szent István állam- és egyházalapító tevékenységében: ekkorra az egész magyar államtér jól szervezett világi és egyházi közigazgatás térszerkezeti rendszert alkotott.

Kiterjedése: keleten a Duna, délen Száva jelentik természeti határait, északon és nyugaton a veszprémi püspökség határolja.

Várispánságok, vármegyék: a pécsi egyházmegyéről tudjuk, hogy alapítása megelőzte az őt kitöltő vármegyékét: területe Tolna, Baranya és Valkó vármegyékre, illetve a Szerémségben lévő Bolgyánvár *határispánságra* (comitatus confinii, marchia) terjedt ki.

Bihari (váradai) püspökség (1020 körül)

Alapítása: 1020 körül Imre herceg kapta meg hercegség (ducat) bihari területét, ahol atyja rögvest egyházmegyét szervezett, amely az egri püspökségtől elválasztott területen helyezkedett el. Ezt az bizonyítja, hogy az egri egyházmegyének egy exklávé-főesperessége, a pankotai (vagy másként zombolyi, amely egybeesik a középkori Zaránd vármegye területével), a kalocsai (illetve a később alapított csanádi), illetve a bihari püspökség közé ékelődött. Ilyen exklávé volt Erdélyben a szebeni prépostság és brassói dékánuság is (Fehér vármegye területén), amely az esztergomi érseknek volt alárendelve (*Kristó Gy. 2003*). 1077 körül Szent László király az egyházmegye székhelyét Biharról a közeli Váradra tette át (*Bunyitay V. 1883*).

Kiterjedése: területe teljes egészében a Körös-medencét tölti ki.

Várispánságok, vármegyék: az egyházmegye a hatalmas területű bihari ducatus, később vármegye, valamint a később alapított Békés vármegye keleti területén helyezkedett el.

Marosvári (csanádi) püspökség (1030 körül)

Alapítása: a pogánylázadások leverése után központosan egy hosszú folyamat eredményeképpen az Árpád-ház uralma a Magyar Királyságban (*Belitzky J. 1938*). Szent István utolsóként alapított egyházmegyéje a marosvári (később csanádi) püspökség volt. Ajtony pogánylázadásának leverése után

alapította (*Ortvay T. 1891; Juhász K. 1930; Szegfű L. 2001*). A kalocsai érsekség tiszántúli területeiből alakították ki.

Kiterjedése: a Maros, a Tisza és (délen) a Duna folyók, valamint Erdély által körülzárt területen helyezkedett el.

Várispánságok, vármegyék: Csanád, Arad, Keve, Temes, Krassó.

Váci püspökség (1075 körül)

Alapítása: a váci egyházmegye alapításának datálása nehéz feladat. Az a vélemény tűnik elfogadhatónak, miszerint alapítása Péter király nevéhez köthető, de a püspöki központ kiépülése I. Géza idejében ment végbe. Az váci dioecesis elsősorban politikai, másodlagosan egyházkormányzati célok érdekében létesült. A ducatus nyitrai és bihari területeinek összeköttetését az Alföldön keresztül haladó út biztosította, melynek királyi ellenőrzés alatt kellett maradnia. Vác erődített városa, melyben királyi helyőrség tartózkodott, ideális központja lehetett egy új püspökségnek (*Kosztai L. 2002*). Az újonnan létesült egyházmegye a veszprémi dioecesis duna-tisza-közi, valamint a kalocsai és az egri püspökségek területéből átszervezett részekben jött létre.

Kiterjedése: észak–déli irányú, északról Nógrád megyétől a Duna–Tisza-közéig, Kalocsa vonaláig ér, valamint magába foglalja Csongrád vármegye nagy részét is (Szegedig).

Várispánságok, vármegyék: A váci püspökség már nem illeszkedik bele a szorosan vett Szent István-i közigazgatási szervezetbe, mert az egyházmegye magterületének számító Nógrád vármegyén túl több fél-fél vármegyék – például Kelet-Visegrád, Észak-Csongrád, Nyugat-Békés – területén alapították (*Györffy Gy. 1977*). A váci egyházmegye az egyetlen, amelynek modern történeti topográfiája megjelent (*Varga L. 1997*).

Zágrábi püspökség (1091–1093 körül)

Alapítása: Szent László király a Horvát Királyság elfoglalása után létesítette, hozzá csatolták a veszprémi egyházmegye drávántúli területeit.

Kiterjedése: Szlavónia és a Dráva–Száva köze.

Várispánságok, vármegyék: területén sok várispánság keletkezett, melyek elindultak a megyésedés útján, de ezek nem bizonyultak hosszú életűnek. A 14. századra a Szávától északra három (Varasd, Körös és Verőce), a Száva két partján egy (Zágráb), a Szávától délre további három (Dubica, Szana és Orbász) vármegye alakult ki (*Kristó Gy. 1988a*).

Nyitrai püspökség (1114–1115 körül)

Alapítása: nem Szent István-i alapítású (*Botka T. 1864*). Kálmán király alapította unokaöccse, Álmos herceg legyőzése után, amikor Nyitrán tartózkodott (*Sziklay J.–Borovszky S. 1898*). Nyitra már 860 körül a Nagymorva Birodalom részeként püspöki székhely volt.

Kiterjedése: A nyitrai püspökség a legkisebb magyarországi egyházmegye lett, a Magyar Királyság északnyugati vidékén, az Északnyugati-Kárpátok vonalán és kismencedéiben terül el.

Várispánságok, vármegyék: Trencsén teljes, Turóc és Nyitra vármegyék egyes területei.

Szerémi és boszniai püspökségek (1229)

Alapításuk: Ugrin kalocsai érsek kérésére, miszerint hatalmas egyházmegyéjéből új püspökséget hozzanak létre a Szerémségben (melynek központja a 6. században elpusztított római kori Sirmium), IX. Gergely pápa 1229. évi bullájában megengedi a főpapnak, hogy ezt végbevigye (*Érdúj helyi M. 1899*). Miután azt a kunok és tatárok elpusztították, Szávaszentdemeterre tették át székhelyét. Rövid életű püspökség volt ez, mivel a török 1526-ban elpusztította. Ugyancsak az 1220-as évek közepén került Kalocsa fennhatósága alá a boszniai püspökség (*Hodinka A. 1898*), mely fölött ez ideig a dalmáciai Spalato érseke gyakorolt joghatóságot (*Kristó Gy. 2000a*). Központja az eredetileg a pécsi püspökséghez tartozó Diakóvár lett, itt azonban esélye sem volt rendszeres egyházi közigazgatás kialakulásának, mivel az Észak-Balkán térsége állandó hadi események kereszttüzében volt. E két utolsóként tárgyalt egyházmegye a Szent István-i egyházszervezet térbeli struktúráján nem változtatott, mert a Kárpát-medence déli peremterületein helyezkedtek el.

Térítő püspökségek a Kárpátokon túl.

Alapításuk: a magyar korona és az egyházszervezet megerősödésével királyaink és főpapjaink – a Szentszék biztatására – politikailag aktívak voltak a szomszédos területek felé, ahol védelmi céllal térszerkezeti elemeket hoztak létre. Ehhez a folyamathoz kapcsolódik a térítő püspökségek létrehozása Moldvában, Havasalföldön és a Balkán-félsziget előterében. A pogány kunok térítésére hozták létre 1127-ben a milkói kun püspökséget, amely a történelmi Moldva és Havasalföld határán helyezkedett el, vegyesen lakták magyarok, oláhok és németek (*Makkai L. 1936*). Első püspöke Theodorik volt, azonban az a tatárjárás idején elpusztult, a továbbiakban csak néveleges cím lett (*Bánk J. 1941*). A háborús pusztítások nyomán a térítő püspökség székhelye földrajzilag folyamatosan vándorolt, térítő ferences szerzetesek mindig újraalapították, Milkóról a Szeret folyó mellé települt, onnan Moldvabányára. A szőrényi püspökség, miután Szőrény várát 1416-ban a török elfoglalta, megszűnt (*Sánta J. 1913*). A török hódoltság korában az elfoglalt egyházmegyék püspökei szintén csak címükben viselték egyházmegyéjük nevét, elsősorban Nagyszombatban és Pozsonyban tartózkodtak, és magas állami hivatalokat töltöttek be (*Szarka Gy. 1947*). A 14. században Nagy Lajos király lengyelországi hatalmát kiszélesítendő megalapította a halicsi érsekséget, mely alá három püspökséget (przemysl-i, chełm-i, wladimiri) szervezett (*Pór A. 1900*).

Összegzés

Az 1332–1337 között íródott *pápai tizedjegyzék*, melyet *Ortvay T.* gyűjtéséből ismerünk (1891–1892), tanúsága szerint e korban már teljes egészében kialakult egyházszervezettel állunk szemben. A Magyar Királyság területén közel háromezer plébánia működött. A tizedlajstrom kilencvenhárom főesperességet és négy különálló tizedszedési kerületet (egervölgyi, szepesi préposti, szebeni préposti, pécsváradi apátsági) ír le. *Ortvay* kiadását egy egyháztopográfiai atlasz előmunkálatainak tervezte, annak ellenére, hogy tizenhét főesperesség (például az egész győri egyházmegye) teljesen hiányzik a listából. Az atlasz azonban mind a mai napig nem készült el.

Korai egyházmegyéink elhelyezkedése és száma világosan mutatja a Kárpát-medencei tértagolódáshoz igazodó területszervezés szempontjainak megjelenését. A pannóniai tagolódást mutatják dunántúli püspökségek, a belső medenceperemre szerveződtek az esztergomi, egri, bihari és marosvári (csanádi) egyházmegyék. Mindezt kiegészítik a Dunához szerveződő kalocsai és váci püspökségek, valamint az Erdélyt és az Északkelet-Alföldet magába foglaló erdélyi egyházmegye. Az érseki és püspöki központok az ország belső területén helyezkednek el (Doboka, illetve Gyulafehérvár kivételével), és egybefogják a különböző területfoglalási és (ekkor már) államszervezési térségeket (*Csüllög. G. 2007*). Az egyházmegyék nagysága 1009–1030 táján arányos képet mutat, a későbbiekben a gyepűvidékek betelepülésével válnak egyes püspökségek (esztergomi, egri, erdélyi) hatalmas méretűvé, szétdarabolásukra a 18. századig kell várni. Az esztergomi érseki tartományba tartozik az esztergomi, nyitrai, győri, veszprémi, pécsi, váci és egri püspökség, a kalocsai érsekség joghatósága alá pedig a bács–kalocsai, csanádi, erdélyi, váradi, zágrábi, később a rövid életű észak-balkáni szerémi és boszniai püspökségek tartoztak. Utóbbi kialakulása már említett missziótörténeti okokra vezethető vissza, a magyar egyházszervezet észak–déli és kelet–nyugati tagolódása jól kivehető.

Irodalom

- BAK B. (1997): Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 183 p.
- BALANYI GY. (1938): Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. – In: SERÉDI J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. MTA, Budapest. pp. 329–359.
- BALOGH A. (1932): Pannónia őskereszténysége. – Szent István Társulat, Budapest. 164 p.
- BÁNK J. (1941): A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon. – Stephaneum, Budapest. 64 p.
- BÁNK J. (szerk.) (1970): Váci egyházmegyei almanach Szent István millénium évében. – Váci Egyházmegyei Hatóság, Vác. 432 p.

- BELIZTKY J. (1938): A törzsfői hatalom elsovadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. – In: SERÉDI J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján I. – MTA, Budapest. pp. 571–595.
- BERÉNYI I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 164 p.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. pp. 631–651.
- BOTKA T. (1864): Az esztergomi érseki egyházi megye első régi határaitól és territoriumáról. – Magyar Sion 2. 1–6. pp. 242–261.
- BUNYITAY V. (1883): A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I. – Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegye, Nagyvárad. 473 p.
- CHOLNOKY J. (1945): Vármegyéink földrajzi kialakulása. – Földrajzi Zsebkönyv. pp. 3–13.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. – Földrajzi Közlemények 124. 1–4. pp. 109–129.
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. – Kossuth Kiadó, Debrecen. 147 p.
- ENGEL P. (1990): Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. – Háttér Kiadó, Budapest. 388 p.
- ERDŐ P. (1991): Egyházjog. – Szent István Társulat, Budapest. 694 p.
- ÉRDUJHELYI M. (1899): A kalocsai érsekség a renaissance-korban. – Kovácsévits Ottó, Zenta. 288 p.
- ÉRSZEGI G. (1996): Szent István pannonhalmi oklevele, Oklevéltani-filológiai kommentár. – In: TAKÁCS I. (szerk.): Mons Sacer 996–1996, Pannonhalma 1000 éve I. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma. pp. 47–89.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). – In: Uő. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György TF Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza. pp. 121–142.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 9–20.
- GYÖRFFY GY. (1977): István király és műve. – Gondolat Kiadó, Budapest. 667 p.
- GYÖRFFY GY. (1979): Történelem és földrajz kapcsolata, Történeti földrajz – História 1. 4. pp. 30–31.
- HAJDÚ Z. (1996): A magyar közigazgatás történeti földrajza. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. – MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György TF Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 211–223.
- HODINKA A. (1898): Tanulmányok a bosnyák–djakovári püspökség történetéből. – MTA, Budapest. 119 p.
- JUHÁSZ K. (1930): A csanádi püspökség története I, Alapításától a tatárjárásig (1030–1242). – Csanád Vármegye Közönsége, Makó. 180 p.
- KARÁCSONYI J. (1904): Szent Adalbert védelme. – Katholikus Szemle 18. pp. 451–462, 523–535.

- KARÁCSONYI J. (1926): A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095. – Szent László Nyomda Részvénytársaság, Oradea. 200 p.
- KÉSMÁRKY I. (1898): Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai, Egyházi jogi és közjogi tanulmány. – Franklin, Budapest. 116 p.
- KOSZTA L. (2001): Egyház- és államszervezés. In: KRISTÓ Gy. (szerk.): Allamalapítás, társadalom, művelődés. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. pp. 65–74.
- KOSZTA L. (2002): A váci püspökség alapítása. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 494–506.
- KOVÁCS B. (1987): Az egri egyházmegye története 1596-ig. – Egri Főegyházmegye Érseki Iroda, Eger. 205 p.
- KRISTÓ GY. (1986): Történeti földrajz. – In: KÁLLAY I. (szerk.): A történelem segéttudományai. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296–306.
- KRISTÓ GY. (1988a): A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest. 641 p.
- KRISTÓ GY. (1988b): Közigazgatás Szent István korában. – In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. MTA Történettudományi Intézet Szent István Emlékbizottság, Budapest. pp. 54–58.
- KRISTÓ GY. (2000a): Szent István püspökségei. – In: UŐ.: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged Középkorász Műhely, Szeged. pp. 121–135.
- KRISTÓ GY. (2000b): A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. – In: UŐ.: Írások Szent Istvánról és koráról. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. pp. 79–89.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p.
- LÁNYI K. (1866): Magyar egyháztörténelme I–II. – Horák Egyed, Esztergom. I. köt. 718 p. II. köt. 470 p.
- MAKKAI L. (1936): A milkói (kún) püspökség és népei. – Pannonia Könyvnyomda Vállalat, Debrecen. 62 p.
- NÉMETH P. (1967): Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. – In: KARLOVÁNSZKY A. (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár. pp. 117–124.
- ORTVAY T. (1891): Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon. – Századok. 25. pp. 263–278.
- ORTVAY T. (szerk.) (1891–1892): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve (Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV e tabulis rationes collectorum pontificiorum A. 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata) I–II. – Franklin, Budapest. I. + II. köt. 1025 p.
- PESTY F. (1880): Az eltűnt régi vármegyék I. – MTA Történelmi Bizottsága, Budapest. 434 p.
- PÔR A. (1900): Nagy Lajos király, a halicsi érsekség alapítója. – Katholikus Szemle 14. pp. 109–121.
- PÛSPÖKI NAGY P. (1988): Szent István egyházszerkezete. – In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. MTA Történettudományi Intézete Szent István Emlékbizottság, Budapest. pp. 59–80.
- RÁCZ L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 261 p.

- ROKAY P. (2001): Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli hazai írott források tükrében. – In: KRISTÓ GY. (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. pp. 129–133.
- RUPP J. (1870–1876): Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre, Vagyis nevezetese városok, helységek s azokban létezett egyházi intézetek püspökmegyék szerint rendezve I–III. Eggerberger Ferdinánd – MTA, Pest – Budapest. I. köt. 807 p. II. köt. 473 p. III. köt. 375 p.
- SÁNTA J. (1913): Régi magyar püspökségek a mai Románia területén. – Todorán Endre, Szamosújvár. 94 p.
- SOLYMOSI L. (2002a): Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 461–468.
- SOLYMOSI L. (2002b): Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 439–449.
- SZÁNTÓ K. (1983): A katolikus egyház története I. – Ecclesia Kiadó, Budapest. 710 p.
- SZARKA GY. (1947): A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. – Kapisztrán, Vác. 191 p.
- SZEGFÜ L. (2001): Gellért püspök munkássága. – In: KRISTÓ GY. (szerk.): Államalapítás, társadalom művelődés. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. pp. 119–128.
- SZENTPÉTERY, E. (szerk.) (1938): *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum II.* – MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 681 p.
- SZIKLAY J.–BOROVSKY S. (szerk.) (1898): Nyitra vármegye. – „Apollo” Irodalmi Társaság, Budapest. 736 p.
- THOROCZKAY G. (2001): Előszó. – In: KATONA I. (összeáll.): A kalocsai érseki egyház története I. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa. pp. I–XXX.
- THOROCZKAY G. (2002a): Szent István egyházmegyéi, Szent István püspökei. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 482–494.
- THOROCZKAY G. (2002b): Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 237–263.
- VÁCZY P. (2002): A Magyar Királyság központi igazgatása. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 405–420.
- VARGA L. (1997): A váci egyházmegye történeti földrajza, Készült Sándor Frigyes középkori templomokról írott kéziratának felhasználásával. – Váci Egyházmegyei Hatóság, Vác. 578 p.
- ZSOLDOS A. (1998): Visegrád vármegye és utódai. – *Történelmi Szemle* 40. 1–2. pp. 1–32.
- ZSOLDOS A. (2002): Szent István vármegyéi. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Szent István és az államalapítás. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 420–430.

Hazánk határai

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN

Mottó: "Magyarországon a két nagy háború között rengeteg szó esett határokról. Politikai határ, földrajzi, gazdasági, stratégiai határ, nyelvhatár, vallási, történelmi és műveltségi határ: e témának rendkívül gazdag irodalma volt. Míután az 1947. évi párizsi béke pontosan visszaállította az 1920. évi diktátum határait, határkérdésekkel hosszú ideig foglalkoznunk sem lehetett."

(Rónai András, 1989)

Borders of Hungary

The historical Hungary was a transitional country of the provisional Central Europe. Generally this character was favourable to the socio-economic development of the Hungarian nation. However, the transitional geopolitical location can be awarded as really unbeneficial, considering our history. Throughout history, three great political-economic-power centres menaced Hungary mainly from three directions: these great power aspirants were the Byzantium and the Osman Empire from South, Russia and the USSR from the East and the Holy Roman Empire and Austria from the West.

The ancient Hungarians occupied Europe's biggest basin-system, where the beautiful chains of the Carpathian Mountains protected the historical Hungary as a natural boundary. However, the Carpathian Basin was only a provisional geographical frame of the Hungarian state, because when the Hungarians had opportunity, the state boundary located over the mountain chains. And other times, when great-power conquerors made new boundaries in the area of the basin, because Hungary weakened.

A *határ* igen sok értelmű fogalom, különösen filozófiai, matematikai és geometriai értelemben gyakran használatos. Mi az alábbiakban a határ alatt csak a *politikai államhatárokról* beszélünk, illetve *Magyarország* körüli államhatárok politikai-földrajzi változásáról kívánunk változatos képet nyújtani. Mielőtt azonban a választott témára térnénk, azelőtt fontosnak tartjuk azt, hogy két kitérőt tegyünk. Az egyik az *államhatárok politikai-földrajzi megítéléséről*, a másik a *Kárpát-medence és a történelmi Magyarország kapcsolatáról* szól.

Az államhatárok politikai-földrajzi megítélése

Az államterület-felsőterület - politikai-földrajzi szempontból - (*állam*) *határokkal* kijelölt, azokkal körülvelt területet jelent. Tehát az államhatár olyan *övezet, sáv* vagy *vonal*, amely az államok területét egymástól elhatárolja. Az

államhatár az állam *területi felségjoga* gyakorlásának határa, a szomszédos kapcsolatok egyik fontos geopolitikai eleme, mely a különböző történelmi korokban más-más tartalommal bírt (*Süli-Zakar I., 1997*).

A nemzetközi jognak nincsenek szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék. Ez nem jogi, hanem *politikai kérdés*. De az államhatár megállapítása minden esetben nemzetközi jogi aktussal, *határegyezmény megkötésével történik*: az államhatárok két különböző művelettel: delimitációval és demarkációval állapítják meg (*Világpolitikai Kislexikon*).

A *delimitáció* a határvonal nemzetközi szerződésben való megállapítása. *Demarkáció* történik, amikor az érdekelt államok e célra kinevezett vegyes bizottságok közreműködésével a delimitált határvonalat fölméréssel pontosan kitűzik, és a helyszínen határjelekkel (oszlopok, határkövek, piramisok stb.) megjelölik.

Politikai-földrajzi irodalomban - az államhatárokkal kapcsolatban - *Friedrich Ratzel*-nek a politikai földrajz megalapítójának a tevékenysége emelkedik ki, aki 1892-ben megjelent művében alaposan elemzi az államhatárok politikai-földrajzi szerepét. Megkülönböztette a földrajzi és a politikai határt, s az államra vonatkozó "*hét törvénye*" közül az egyik az államhatárokról szól. Szerinte a *határ* az államnak periférikus orgánuma, az állami élet szerves kiegészítő része, melynek fő célja az *elkülönítés* és a *védelem* (*Ratzel F. 1892*). Az államhatár történelmi változásának elemzése kapcsán példákkal érzékeltette a *határövnék vonallá való zsugorodását*.

F. Ratzel politikai-földrajzi tevékenysége során egy igen híres politikai-földrajzi iskolát teremtett Németországban, melyből kifejlődött a *geopolitika*, sőt ennek vadhajtása a fajelméleten alapuló fasiszta geopolitika is.

F. Ratzel politikai-földrajzi hatása megtermékenyítőleg hatott a magyar politikai-földrajzi irányzat megszületésére is, mely különösen a század első felében virágzott. *Czirbusz Géza* budapesti és *Milleker Rezső* debreceni egyetemi tanárok a század elején - *Ratzel* hatására, (s jelentős részben kutatási eredményeinek felhasználásával) - megírták a magyar politikai-földrajz első alapmunkáit, melyekben a *határok kialakulását, fejlődését és változásait* vizsgálták.

Mindkét magyar földrajztudós kiemelte a *természetes határok* szerepét a történelmi Magyarország életében, melyet őseink kihasználtak a szomszédos államoktól való elválasztás tökéletesítésére és az összeütközés lehetőségeinek csökkentésére (*Czirbusz G. 1910, Milleker R. 1917*).

A két világháború között a magyar politikai-földrajzi irodalom legjelentősebb képviselői *Teleki Pál* és *Rónai András* voltak. A *trianoni békediktátum után megváltozott helyzetben* természetesen még fokozódott az érdeklődés az államhatár kutatása iránt, így plasztikus összehasonlítást kapunk a *természetes* és a *mesterséges* határokról (*Teleki P. 1927, 1934, Hantos Gy. 1929, Rónai A. 1936, Jászi O. 1986*). A XIX-XX. században a hódítások

frontvonalaihoz igazodó igen gyakran egyenes vonallal meghúzott új gyarmat- és államhatárok (Észak-Amerika, Afrika) keletkeztek, amelyek eldöntésekor csak a hatalmi egyezmények számítottak, de semmifajta ideológiai képzet, nemzeti és feudális hagyományok a meghúzásukhoz nem kötődtek. Ezek az új határok nagyon gyakran szélességi- és hosszúsági köröket követtek, egyáltalán nem voltak tekintettel a korábban kialakult politikai-emberi-gazdasági kapcsolatokra, felszíni adottságokra.

Ez a szemléletmód joggal vezetett olyan elgondolásokhoz, hogy a határok kijelölése toll-vonalzó és szerződések-megállapodások kérdése. Ezek a koncepciók tükröződtek a Párizs-környéki békékben testet öltött határkijelölésekben (Ruttkay É. 1995).

Az elmúlt évtizedekben - különösen Ny-Európában - jelentősen előre haladtak az államhatárok elválasztó, társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó szerepének lebontásában (Süli-Zakar I. 1992). Az elkülönítő, elválasztó határral szemben a "légiesített" határok egyre inkább az összeköttetést, a minél jobb átjárhatóságot szolgálják az EU tagállamok között. A közép-európai politikai államhatárok ilyen értelmű átalakulásától reméljük mi is a jövőben a nyolc országra szétdarabolt magyar nemzet határokon átívelő újraegyesítését is.

A Kárpát-medence és Magyarország hiszto-geográfiai kapcsolata

Természetesen mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy a Kárpát-medence nem azonos a történelmi Magyarországgal, még akkor sem, ha Európa utolsó ezer esztendejének történetét vizsgálva megállapíthatjuk: a történelmi Magyarországon kívül nem volt még egy ilyen tisztán medence állam egész Európában.

A Kárpát-medence domborzati egység, Európa legnagyobb medence-rendszere, melynek keretét döntően a Kárpátoknak a Dévénytől-Orsováig 1500 km hosszan húzódó csodálatos karéja jelenti. A Kárpát-medencén belül az Alföldnek volt meghatározó geopolitikai jelentősége - a Nagy Magyar Alföld a Kárpát-medence szíve -, hiszen a további nagytájak (Felvidék, Dunántúl, Erdély, Délvidék) csak rajta keresztül tarthattak kapcsolatot egymással. (Erdélyt pl. a Habsburgok a három részre szakadt Magyarország korában - Básta rövid uralmát leszámítva - nem tudták megszerezni. Erre a törököknek az Alföldről történt kiszorítása után kerülhetett csak sor.)

Erdély önmaga is egy természeti egység, hegyvidékek koszorúzta belső medence. Nem kívánunk a földrajzi determinizmus hibájába esni, de azt szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy Erdély önálló államiságának megszületésében ez a földrajzi adottság igen fontos szerepet játszott.

A történelmi Magyarország az egyébként is átmeneti jellegű Közép-Európa jellegzetes átmeneti jellegű országa volt. Ez az átmeneti jelleg általában kedvezően hatott a magyar nép társadalmi-gazdasági fejlődésére a történelmi

Magyarországon. Kivételnek tekinthető azonban az ugyancsak *átmeneti jellegű geopolitikai fekvés*, melyet történelmünk ismeretében igazából kedvezőtlennek ítélnénk meg. A Kárpát-medence körül a történelem során kialakult nagy politikai-gazdasági-hatalmi centrumok különösen három irányból veszélyeztették Magyarországot, tehát nagyhatalmi aspirációk elsősorban három irányból érték országunkat. (Délről Bizánc és az Oszmán Birodalom, Keletről Oroszország, illetve a Szovjetunió, Nyugatról a Német Római Birodalom, illetve Ausztria részéről.)

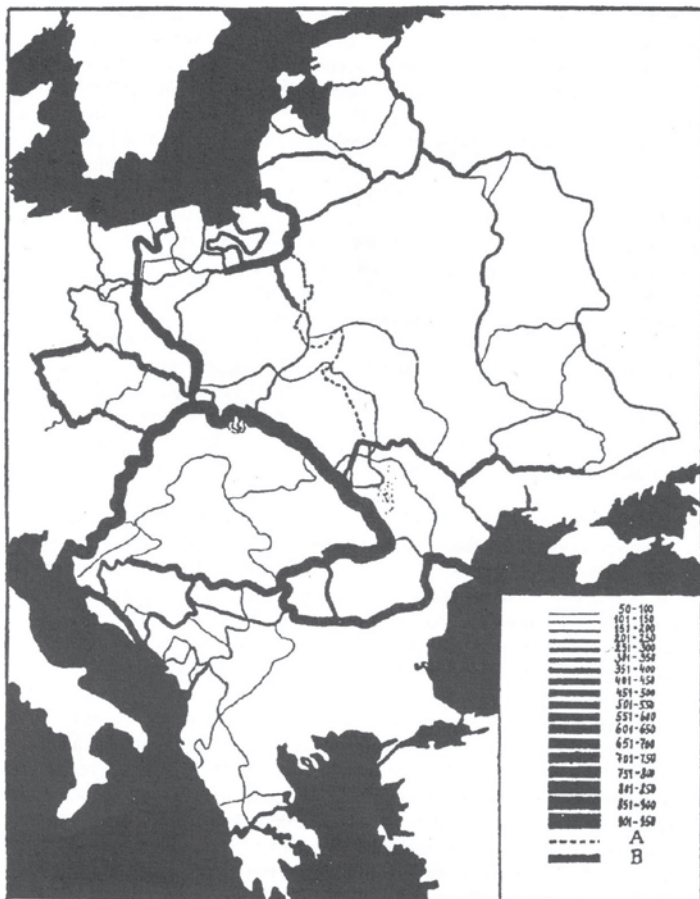
Őseink tehát Árpád fejedelem vezetésével *Európa legnagyobb medencerendszerét* foglalták el, ahol a Kárpátok gyönyörű íve Dévénytől-Orsováig *természetes határként* védte a történelmi Magyarországot. A Kárpát-medence azonban csak *többé-kevésbé volt* a magyar állam földrajzi kerete, hiszen amikor megtehették ezt eleink, akkor a politikai államhatár eltávolodott a Kárpátok bérceitől, túlsordult rajta, s a Kárpát-medencén kívüli területeket is Magyarországhoz csatolták. Máskor viszont, amikor gyengült országunk, vagy a nagyhatalmú külső hódítóknak nem tudtunk ellenállni, akkor idegen birodalmak határai szabdalják föl a Kárpát-medence területét.

Magyarország határai az államalapítás korától 1920-ig

Számunkra régóta politikai-földrajzi evidencia, hogy *a Kárpátok öve tökéletes határöv volt* az alföldi és dombvidéki területeket megülő magyarság számára. Ettől függetlenül a magyarok bejöveteleig - az avarok rövid uralmát leszámítva - a térség politikai államhatárai nem a Kárpátok vonulatához igazodtak.

Az ókorban a nagy területű, tartós, s erős centrális hatalmak vonalszerű politikai határok kiépítésére törekedtek. Ilyen vonalszerű határt jelentett a Kínai Nagy fal, vagy a Római Birodalom *limese*. A Kárpát-medencét is részben meghódító rómaiak nem ezt a gyönyörű hegykoszorút tekintették természetes határnak, hanem a Dunát, illetve Nyugat-Európában a Rajnát. Az ebben az időszakban az Alföldön kiépített sáncrendszer, azaz a *szarmaták* határőrzés céljából épített *sáncai-árkai* az Alföld északi és keleti részén húzódnak, tehát ők sem használták ki a Kárpátok bércei nyújtotta természetes határ lehetőségét.

A két világháború között *Rónai András* professzor kutatásai során nagy lelkiismeretességgel és pontossággal dolgozta fel Európa és különösen Magyarország változó határait (*Rónai A. 1936*). A *Közép-Európa határainak változásait* ábrázoló térképéről leolvasható, hogy Közép-Európa (és egyáltalán a Pireneusokat leszámítva Európa) legmaradandóbb határai, *a leghosszabb ideig fennálló államhatárok* valóban a Kárpátok csodálatos hegykoszorúján húzódtak (*I. ábra*). Egy másik ábráján különösen szemléletesen sikerült bemutatnia azt, hogy *mennyire meghatározó mértékben töltötte ki ugyanakkor a Kárpát-medencét a magyar államiság*.

1. ábra: Az államhatárok tartóssága Közép-Európában 1000-1920 között
 Forrás: Rónai András 1936.

Meggyőzően bizonyította azt, hogy a magyar fennhatóság az általa vizsgált (1000-1920-ig terjedő) időszakban csaknem megszakítatlanul érvényesült a Kárpát-medencében (Rónai A. 1936., 115. old.). Az ábráról leolvasható, hogy a középső területek török által elfoglalt "ékét" kivéve valóban a Kárpát-medence többsége 900 évig - tehát az időtáv nyújtotta lehetőség határáig - magyar felségterület volt.

A honfoglalás során az Etelközből érkező magyarság fokozatosan foglalta el a Közép-Dunavidék alföldjeit és dombvidékeit. A letelepedő nemzetségek közül a fejedelmi nemzetség a Kárpát-medence középső vidékét szállta meg, a többiek pedig e körül települtek le, védve a korai árpádok fejedelemségének magvát. A magyar szállásterület peremén gyeplő-örök (döntően székelyek, kabarok) foglaltak helyet, hiszen ebben az időszakban a magyarok szállásterületeiket gyeplő-rendszerrel védték. A gyeplő széles, lakatlan, nehezen

átjárható területet jelent, egy olyan *határövet*, melyen ugyan vannak átjárók, *kapuk*, ezeket azonban *gyepű-őrök* védtek. Az átjárást árkok, fa- és kőtorlaszok nehezítették.

A *gyepű-határövnék* a fő funkciója az volt, hogy "átjárhatatlansága" révén nehezítse az ellenség előrehaladását, s lehetetlenné tegye, hogy biztosítsa magának a harcészültségéhez szükséges élelmiszert. Az egyes nemzeti szállások között is voltak gyepűk, azonban az államszövetségbe tömörült magyarság külső területét lényegesen erősebb, szélesebb gyepűrendszer védte.

A *nagy gyepű*, amely tehát a korai magyar államot (államhatárként) védte elsődlegesen fölhasználta a lakatlan kárpáti területeket. A gyepű külső határa a Kárpátokon külső lábánál húzódott, s nyugat felé a Bécsi-medencén túl pedig az Enns folyóig tartott. (Ez volt a magyar nép számára a "világvége", ami a mesékben a mai napig megmaradt, hiszen az Óperenciás tenger, az tulajdonképpen az Enns-en túli területeket - Ob der Enns - jelentette.) A nagy gyepűn kívül - a mai Csehország (Morvaország) területén - magyar gyepűőrök telepítették Uhersky (= magyar) Brod, Uherské Hradisté, Uhersky Ostroh, valamint az Uherčice nevű településeket.

A *gyepű* a X.-XII. században betöltötte hivatását, és különösen a keletről jövő (besenyő, úz, kun) támadások kivédését jelentős mértékben segítette. A Német-Római Birodalom irányából jövő támadások a magyarokat kiszorították a *Bécsi-medencéből*, s lényegében a kiépülő magyar-német(osztrák) határ - Szent István korától kezdve - a Lajta folyóhoz tolodott vissza.

A nagy gyepűn belül a megtelepedő magyarok *egységes politikai keretbe* foglalták a Kárpát-medence itt talált népeit is (szlávokat, avarokat, bolgárokat). Egyébként nagyon érdekes az, hogy a Kárpát-medence politikai egysége először csak az avaroknál jelent meg egy rövid időszakra, de a magyaroknak már természetes ennek a *földrajzi egységnek* az egy állami keretben való egyesítése.

A gyepű kapcsán többnyire *székely gyepűőrökről* esik szó. A székelyeket a gyepű-rendszer elavulttá válása után döntően Erdély keleti határaitra telepítették át királyaink. Ennek ellenére nemcsak az Őrvidék maradék magyarságának a tudatában él a székely eredet, hanem a Nyitra környéki Zoborvidék vagy Zoboralja magyar lakói is őrzik székely eredetük emlékét.

Egyébként a Kárpátok gyepű-rendszere délen a Szávánál, az Al-Dunánál, valamint a Bécsi-medence felé volt nyitott. Ugyanakkor itt volt leginkább kitéve az ország a külföldi hódítók támadásainak, hiszen a kora-középkorban nyugatról a Német-Római Birodalom, délről a Bizánci Birodalom megismétlődő támadásait kellett kivédeni.

Az Árpád-házi királyok uralkodásának végén, majd különösen az ezt követő időszakokban *a gyepű már korszerűtlen határnak bizonyult*. Egyrészt a népesség gyarapodása miatt sem lehetett már ilyen hatalmas lakatlan területeket fenntartani, másrészt pedig a gyepű a megváltozott haditechnika, s az új

stratégiai szemlélet következtében elavulttá, tarthatatlanná vált. Meg is történt a külső- és a belső *gyepű felszabadítása*, betelepítése. A gyeptől helyére megindul a németeknek, a cseh-morváknak, a ruszinoknak, a románoknak és a székelyeknek a betelepítése, akik ezeket az egykor lakatlan vidékeket a XIII-XV. században benépesítették. Azzal, hogy a gyeptől területére – a székelyek kivételével – idegen nyelvű népek betelepítése történt, *megkezdődött a határvidék etnikai elkülönülése* a medenceterület magyarságától.

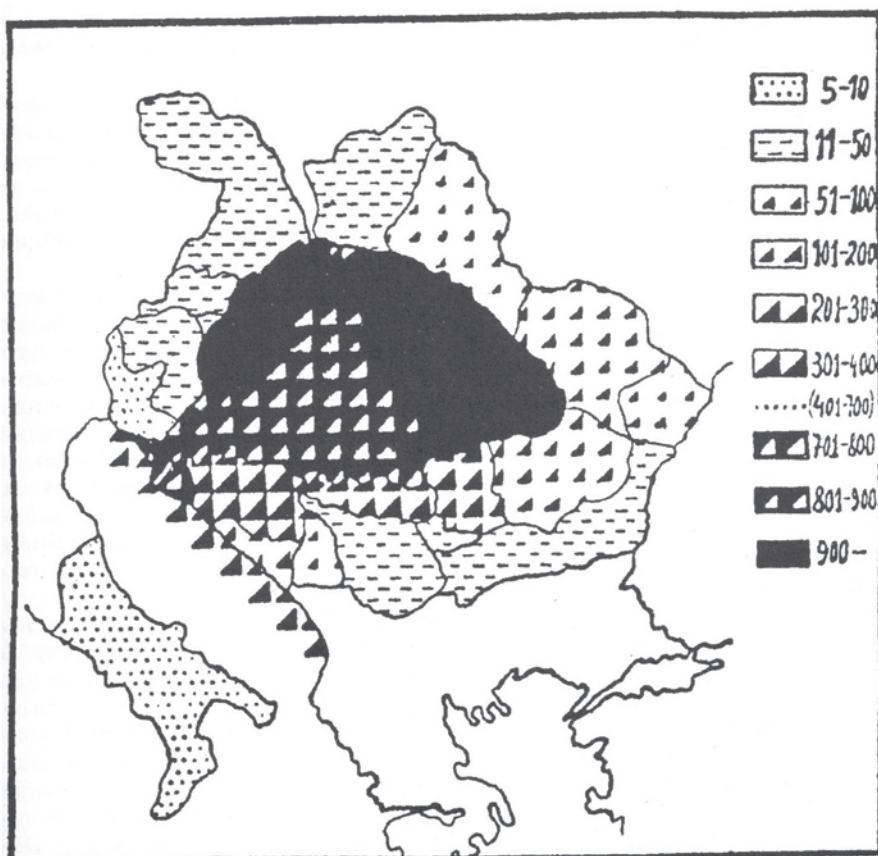
A középkori feudális államok védelmében NY-Európában meghatározó szerepet játszottak az *örgrófságok*. Az örgrófságok sávyszerű, ütköző- és védelmi övezetet képeztek, s a határőr vidékek népessége katonaként szolgált az örgróftól, védte a határvédelemben egyre nagyobb szerepet játszó *várakat*. Ezeknek az örgrófságoknak a magyar megfelelői a *bánságok*, amelyek különösen az ország déli (leginkább nyitott) részén védtek a magyar államot. A Kárpátoktól Délre a Szörényi bánságot, az Al-Dunától Délre a Kucsói és Barancsi, majd Nándorfehérvári bánságot, a Szávától Délre pedig a Macsói, Sói, Boszniai és Ozorai bánságokat szervezték meg a középkorban.

Az érett középkor századaiban Magyarország királyai hosszabb-rövidebb ideig birtokolták Galiciát, Sziléziát, Morvaországot és néhány osztrák hercegséget is (2. ábra). Maradandóbb hódításnak egyedül *Horvátország* bizonyult, mely tengeri kijáráshoz juttatta a Magyar Királyságot, azonban ez az ország *közös történelmünk során mindvégig jelentős társországi autonómiával rendelkezett*.

A középkorban *a politikai határokat jelentős mértékben befolyásolta a feudális hierarchia*, az öröklési elv, illetve ezeknek földrajzi konzekvenciái (Ruttkay É. 1995). Egy feudális birtokosnak többfelé feküdtek birtokai, ugyanakkor egy település határát is több fölbirtokos uralta. A XI-XVI. században a határok elsősorban még *birtokhatárokat* jelentettek, tehát az egyes országok határai addig terjedtek, ameddig az uralkodó (és hűbéresei) fennhatósága alá tartozó birtokok terjedtek (Sallai J. 1995). A földrajzi tér tehát "kusza", határokkal, zárványokkal szinte áttekinthetetlenül szabdaltságot mutatott (Taylor, P.J. 1989). A perszonálunió gyakorlata miatt az egyik ország uralkodóját más országok rendjei is fejedelmüké választhatták, vagy kényszerből választották. Ilyen középkori módon értelmezve igaz az, hogy "Magyarország határait három tenger mosta", vagy az, hogy Dél-Itália is egy rövid ideig a magyar államiság része volt.

A középkori magyar politikai és gazdasági virágzást követően megtörtént az ország két-, majd három részre szakadása. Ez mindenképpen azt jelentette, hogy *megszűnt a Kárpát-medence politikai egysége*, s lényegében három államra, államrészre szakadt szét. Ezek közül valójában *Erdély* számított csak politikai egységnek, a másik kettő inkább ellenséges birodalmak kiegészítő, illetve tehát meghódított területének tekinthető. A középkori magyar állam döntő része két birodalom határvidéke, ráadásul egymással hadakozó *két birodalom*

ütközőterülete lett. Ezzel magyarázható elsődlegesen a magyar nép hatalmas vérvesztése. Mindenesre a Kárpát-medencében a XVI-XVII. században nem zsgorodott még egy vonallá a határ. A határövezetben meghatározó jelentőségű volt a *várak* (végek, végvárok) birtoklása. A mindkét oldalon rosszul fizetett végvári katonák az ellenség területén zsákmányoltak, s igen széles sávot jelentettek Erdély és a Magyar Királyság töröknek meghódított területei. De azt is tudjuk, hogy a Felvidékre menekült magyar birtokos nemesség az Alföld török által meghódított területeiről is adót szedett, tehát adóztatták az ottmaradt jobbágyaikat.

2. ábra: A Magyar Királyság államhatárainak tartóssága 1000-1920 között
Forrás: Rónai András 1936

Ebből következik, hogy a Kárpát-medencében nem igen stabilizálódott a határhelyzet, s a hódoltság 150 éve alatt mindvégig igen bizonytalan futású volt

a határ a maradék Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom között.

Az akkori *politikailag három részre szakadt* Kárpát-medencén belül, az Ény-i peremre szorult Magyar Királyság igazából ütköző terület volt. A megújuló török rohamokat a Habsburgok ezen a területen próbálták föltartóztatni. Éppen ezért és még a későbbi időszakban is kérdés az, hogy mennyire tekinthető például az Osztrák Örökös Tartományok és a Magyar Királyság közötti határ valóságos államhatárnak.

A törökök kiűzését követően ismét egy politikai hatalmi tényező kezébe került az egész Kárpát-medence. A *Habsburgok* azonban nem állították helyre az egységes Magyar Királyságot, hanem a Kárpát-medencét *belső határokkal* szabdalták szét. (Mint ahogy a XVII.-XVIII. század fordulóján keletkezett független magyar államok - Thököly Fejedelemsége, II. Rákóczi Ferenc Fejedelemsége - sem töltötték ki az egész Kárpát-medencét.) A Habsburgok a *Magyar Királyságtól* függetlenül kormányozták a megszerzett *Erdélyi Fejedelemséget*, s a hozzá tartozó Partiumot, a Kárpát-medencében utolsóinak visszafoglalt *Temesi Bánságot*, s a Török Birodalommal szomszédos területeken megszervezett *Katonai Határőrvidéket*.

A XVIII. században - mondhatjuk így - rögzítődtek, pontosultak a *határok*, tehát egyre inkább *vonallá zsugorodtak*. A tudomány, a technika és a katonai igények fejlődéseként a határbrázolások terén is egyre pontosabb térképek születtek (SALLAI J. 1995.). Erre a folyamatra egyrészt a haditechnika fejlődése, másrészt pedig a pontosabb térképészet is mindenképpen magyarázatot ad. Ebben az időszakban a Kárpát-medencében is a Habsburgok elkülönült birodalmi érdekei érvényesültek, s ebből adódóan az újra megszerzett *Bánátot* külön kormányozták, külön kormányozták a nagyfejedelemséggé emelt *Erdélyt*, és természetesen a *korabeli határvédelem megfelelő szervezetét a Katonai Határőrvidéket is*. Azt is látni kell, hogy a XVIII. század végére, amikor a Habsburgok megszerezték Galiciát, Bukovinát és Dalmáciát, akkorra Magyarország határainak több mint fele *belső birodalmi határrá vált*.

A 1848/49-es Szabadságharc után az önkényuralom éveiben az osztrákok ismételten "feldarabolták" az országot. Újra leválasztották Magyarországról a forradalom eredményeként unionizált *Erdélyt* és természetesen meghagyták a *Katonai Határőrvidéket*, megteremtették Temesvár központtal a *Szerb Vajdaságot*. Ennek a helyzetnek a fölszámolása tulajdonképpen a Kiegyezéssel vette kezdetét, melynek eredményeként *Erdély és Magyarország uniója újra megvalósult*. Előtte nyilvánvalóan *felszámolták a Vajdaságot*, s legtovább a *Határőrvidék* állt fönt különálló területként. Ezeket a Száva és az Al-Duna menti területeket 1882-ben a horvát-szlavónországi, illetve a dél-magyarországi megyék között osztották föl.

1882-ben tehát megvalósult - az Osztrák-Magyar Monarchián belül - a *Magyar Birodalom* területi egysége. A Drávától délre, a horvátokkal való kiegyezés eredményeként létrejött a *belső autonómiával rendelkező Horvát-Szlávnországnak*, a Drávától északra pedig az egységes *Magyar Királyságnak*. A Magyar Királyság területén megszűntek azok a *feudális* korból visszamaradott területi *zárványok*, melyek a polgári nemzetállam egységes közigazgatási kiépítését nehezítették. Így megszűnt tehát a régi múltra visszatekintő szász, székely, kun, jáász, hajdú területi autonómia.

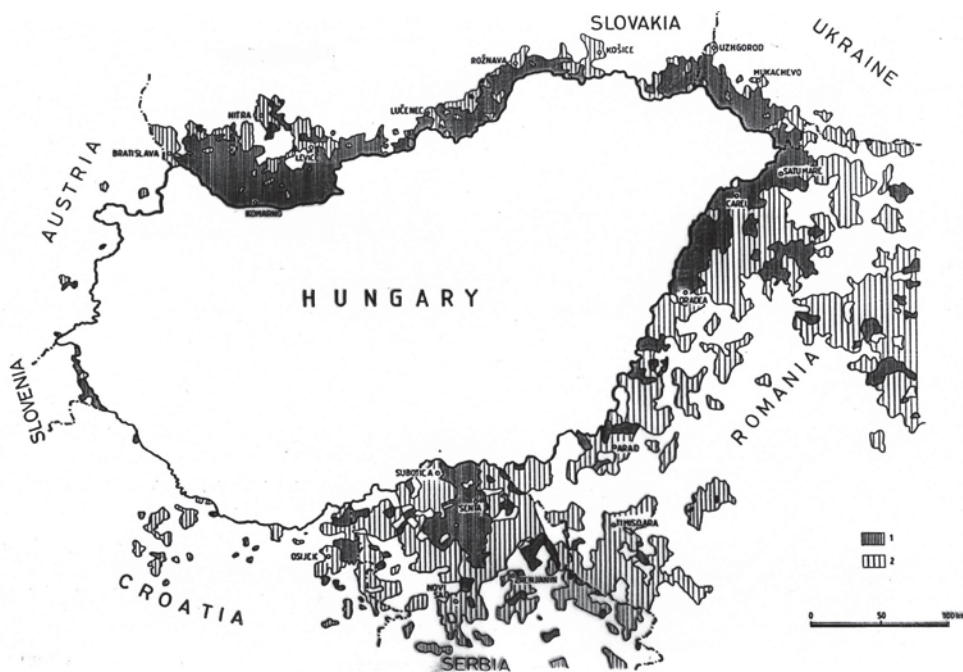
Mindenesetre 1882-től az I. világháború végéig megvalósult az ország egész területén a *magyar szupremácia*. Ugyanakkor az is közismert, hogy az itt lévő népességnek mintegy fele nem magyar etnikumú volt, akik azért a korabeli Közép-Európában jelentősnek mondható (*egyéni*) *állampolgári jogokat* élvezhettek. Természetesnek vehetjük, hogy az itt élt szlovákok, románok, szerbek a *területi kollektív jogokért és autonómiáért harcba indultak*. Ezt a harcot - mondhatni - ők Trianonnal megnyerték.

Magyarország határainak változásai a XX. században

1918. január 8-án *W.T. Wilson* elnök 14 pontja alapján indultak meg a béketárgyalások Versailles-ben. A pontok egyike *Ausztria-Magyarország népeinek autonóm fejlődését kívánta biztosítani*. Néhány héttel később (pontosan 1918. február 11-én) Wilson elnök néhány kiegészítést tett eredeti pontjaihoz: a népek és tartományok nem tolhatók át *önkéntesen* egyik fennhatóság alól a másik alá; a területi kérdések mindig az *érdekeltek lakosság javára* intézendők el; a *nemzetiségi igények* a legmesszebbmenő módon kielégítendőek. Ezek a pontok - véleményem szerint - egyértelműen a népszavazás alapján történő határmódosításokra utalnak. Magyarország esetében erre egyetlen egyszer *Sopron és a város vonzásokörzetébe tartozó 8 község* hovatartozását illetően került sor. A trianoni szerződés ugyanis Sopront Nyugat-Magyarországgal együtt Ausztriának ítélte. Ez ellen a város lakossága tiltakozó tüntetéseket tartott, melyek hatására - Olaszország kezdeményezésére - az Ausztria és Magyarország között létrejött Velencei Egyezmény értelmében Sopron és a vonzásokörzetébe tartozó községek hovatartozását népszavazástól tették függővé. A felerészben német, a csaknem felerészben magyar lakosság az 1921. december 14-i népszavazás során a szavazatok döntő többségével (72,7%-kal) Magyarország javára döntött.

A *Woodrow Thomas Wilson* amerikai elnök által képviselt nemzeti önrendelkezési jog a régi határok megbontásához elégségesnek bizonyult, azonban az általa - meglehetősen ködösen - előre elképzelt etnikai-nyelvi határok csak nagyon ritkán, egy-két esetben teljesültek az első világháborút lezáró békeszerződésekben. A *nagyhatalmak kegyeiért* eredményesen versengő

"nyeretes" közép-európai politikusok az új határok - természetesen számukra kedvező - kijelölésénél messze eltávolodtak az etnikai határoktól. A béketárgyalások folyamán ők - különösen W. Wilson elutazása után - már egyre inkább gazdasági-közlekedési-védelmi szempontokat emlegettek, s a mesterséges határkijelölést igyekeztek természetes, vagy természetesnek mondott határokig (pl. a Dunáig, vagy a Tiszáig) kitolni. Ezzel azonban - pl. a magyar nép kárára - jelentősen megsértették a "nemzeti önrendelkezési jog" elvét, hiszen az új határok a legritkábban követték az etnikai határokat. Ezek északon, keleten és délen mélyen "belevágtak" a magyar nemzet nagyobbik etnikai terébe (3. ábra), a kisebbiket - a Székelyföldet - pedig teljes egészében Romániának juttatták.

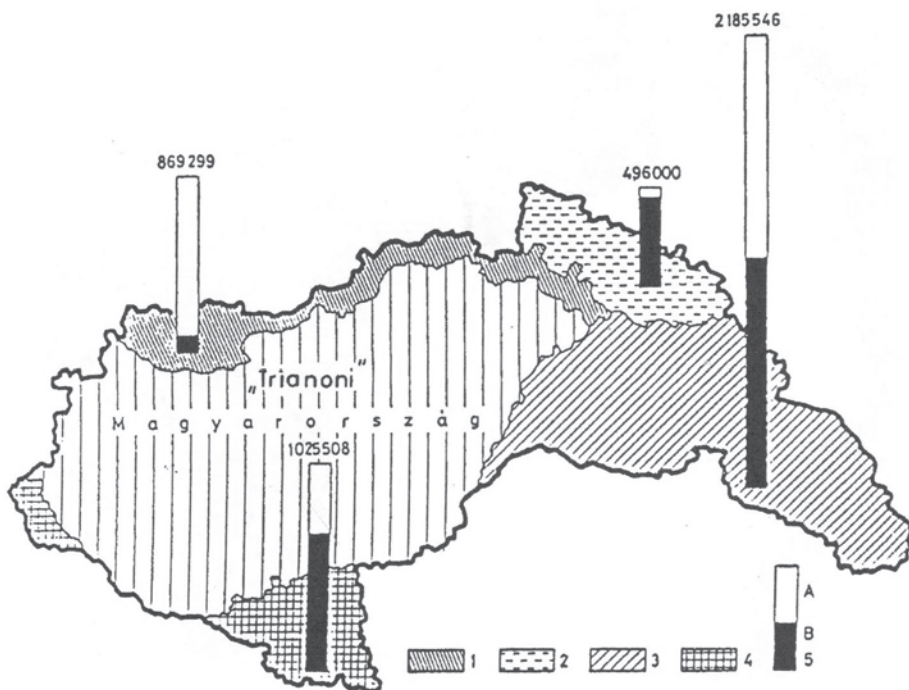

3. ábra: Magyar nemzetiségi területek a trianoni határok mentén (1920)
 Jelmagyarázat: 1= 50% fölötti magyar népesség; 2= 10-50% közötti magyar népesség;

A trianoni békediktátum a történelmi Magyarország összterületének 71,5%-át (összesen 232. 448 km² -t) a születendőben lévő Csehszlovákiához (61.633 km² -t), a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (63.522 km² -t), valamint Romániához (103.000 km² -t), Ausztriához (4020 km² -t) csatolta. Lengyelországhoz (néhány falut a Tátra vidékén) és Olaszországhoz (Fiume) is csatolt összesen 610 km² -nyi területet. A magyar küldöttségnek kész szerződést nyújtottak át, s azt visszautasítani nem, csak aláírni lehetett.

A trianoni békediktátum Magyarországra olyan határokat kényszerített, mely szétvágtatta a korábban kialakult regionális kapcsolatokat, természeti és gazdaságföldrajzi tájakat szelt keresztül. A határok - különösen az új ország északkeleti részein - a Kisantantnak juttaták az Alföld-peremi vásárvárosokat, természetesen az őket összekötő alapvető fontosságú, transzverzális köz- és vasútvonalakat (Palotás Z. 1990, Süli-Zakar I. 1992). A trianoni Magyarországnak így jelentős városhiányos határmenti területei keletkeztek, melyek elveszítették városaikat, amelyeknek korábban ellátó övezetét alkották (Golobics P. 1995).

A két világháború közötti időszakban a külpolitikai és külgazdasági együttműködés hiányából, tehát a teljes elszigeteltségből a *tengelyhatalmak* (a Berlin-Róma tengely) mutattak kivezető utat, s lehetőséget a békeszerződés revíziójára.

4. ábra: Magyarország terület- és népességszámgyarapodása 1939-1941 között (Forrás: Frisnyák S. 1990.) Jelmagyarázat: 1-4= a revíziós területgyarapodás; 1= 1938 (felvidék, 11.927 km²), 2= 1939 (Kárpátalja 12.171 km²), 3= 1940 (Észak-Erdély és Székelyföld, 43.591 km²), 4= 1941 (Délvidék és a Muravidék, 11.417 km²), 5= A Magyarországhoz csatolt terület népességszáma, A = magyar, B = nem magyar

Az 1939-1941 közötti *revíziós területgyarapodások* azonban olyan nagyfokú függő helyzetbe vitték az országot, amely végeredményben a háborúba való sodródásunkat, vereségünket, s a régi határok visszaállítását eredményezte.

A II. világháború előtti és alatti *revíziós területgyarapodással* az ország területe összesen 172.000 km²-re, népessége 14,6 millió főre emelkedett. Ezzel a Kárpát-medencei magyar lakosság döntő része felszabadult az idegen elnyomás alól, azonban a Délvidéken, Kárpátalján és Észak-Erdélyben ismét jelentős nemzetiségi lakosság került Magyarországhoz (4. ábra).

Az 1947-es *párizsi békeszerződés* a trianoni határokat állította vissza, azonban még ezt sem mindenhol, hiszen Magyarországnak a területgyarapítással megszerzett területeken felül még át kellett engedni Csehszlovákiának a pozsonyi hídfőben 3 falut (Dunacsún, Horvátjárfalu, Oroszvár).

A XX. században a határok tehát sokat változtak Magyarország körül, itt az államterületi átrendeződés ebben az időszakban *mozgalmasabb* volt minden korábbinál (Hajdú Z. 1995.). Magyarország határainak változása a XX. században elsődlegesen a *világpolitikai-nagyhatalmi döntések* függvényében alakult, az etnikai elv - a mai határokat tekintve - elhanyagolható szerepet játszott. Az elszakított országrészekben az igen eredményes homogenizációs politikáknak „köszönhetően” mindenütt jelentősen csökkent a magyarság száma és aránya.

Mindenesetre elkeserítő az, hogy a trianoni, majd a párizsi békével elszakított magyar nemzetrészek a XXI. század elején egy fejlettnak mondott, a korábbiaknál sokkal demokratikusabb politikai helyzetben a *kollektív területi és közösségi jogokat (autonómiájukat)* mind a mai napig nem tudták még elérni.

Irodalom

- CZIRBUSZ G. (1910): Nemzetek alakulása antropológiai szempontból.- Nagybeckerek, 36 p.
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza.- Budapest, 237 p.
- FODOR F. (1939): Magyarország területi gyarapodásának gazdaságföldrajzi mérlege.- Földrajzi Közlemények. LXVII. kötet 3. sz. pp. 201-217.
- FONÓ GY-NÉ (SZERK.) (1974): Világpolitikai kislexikon.- Kossuth Könyvkiadó Budapest, 447 p.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza.- Tankönyvkiadó Budapest, 213 p.
- GOLOBICS P. (1995): A határmenti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben.- Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről, Pécs, 33 p.
- HAJDÚ Z. (1995): A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig.- Tér és Társadalom 9. pp. 11-132.
- HANTOS GY. (1929): Nemzetiségi és politikai határok.- Földrajzi Évkönyv

- HÉZSER A. (1940): újabb területi gyarapodásunk földrajzi mérlege.- Földrajzi Közlemények. LXVIII. kötet. 4. sz. pp. 251-259.
- JÁSZI O. (1986): A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.- Közös dolgaink, Gondolat, Budapest, 316 p.
- KOZMA E.-HÉJJA I.-STEFANCSIK F. (1993): Katonaföldrajzi kézikönyv.- Zrínyi Kiadó Budapest, 179 p.
- MILLEKER R. (1917): A politikai földrajz alapvonalai.- Csáthy Ferencz Nyomdája, Magyar Királyi Tudományegyetem Debrecen, 136 p.
- PALOTÁS Z. (1990): A tianoni határok. Államföldrajzi tanulmány. - Interedition, Budapest. 120p.
- PERCZEL GY. - TÓTH J. (SZERK.) (1994): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.- ELTE Bp., 461 p.
- RATZEL, F. (1892): Allgemeine Eigenschaften der geographischen Grenzen und die politische Grenze
- RÓNAI A. (1936): Biographie des Frontieres Politiques du Centre-est Européen.- Budapest, 140 p.
- RÓNAI A. (1939): Új felvidéki határunk.- Földrajzi Közlemények. LXVII. kötet. 3. sz. pp. 190-200.
- RÓNAI A. (1940): Erdély tájai és az új határ.- Földrajzi Közlemények. LXVIII. kötet. 4. sz. pp. 239-250.
- RÓNAI A. (1989): Térképezett történelem.- Magvető Könyvkiadó Budapest, 349 p.
- RUTTKAY É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika.- COMITATUS V. évf. 12. szám pp. 23-35.
- SALLAI J. (1995): Határkapcsolatok (Magyar-morva, magyar-cseh, magyar-csehszlovák, magyar-szlovák) .- Limes '95/3. pp.95-113.
- SÜLI-ZAKAR I. (1992): Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország területén.- Földrajzi Közlemények 1-2. sz. pp. 45-46.
- SÜLI-ZAKAR I. (1997): Magyarország határai.- Limes X. évfolyam 28. szám, pp. 7-18.
- TAYLOR, P.J. (1989): Political Geography.- Longman Group UK, 308 p.
- TELEKI P. (1927): Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a multban és a jelenben.- Magyar Földrajzi Évkönyv pp. 75-112.
- TELEKI P. (1934): Európáról és Magyarországról.- Budapest, 199 p.
- TEMESSY GY. (1942): Déli határaink változásairól.- Földrajzi Közlemények. LXX. kötet. 1. sz. pp. 47-58

Besztercebánya favágó és szénégető telepeinek történeti-földrajzi vizsgálata a 17. századtól a 19. század közepéig¹

OTO TOMEČEK

Historic-geographical analysis of the timber and charcoal burner villages in the territory of Banská Bystrica from 17th century to the middle of the 19th century

The study is concerned with the problem of the origin of the timber and charcoal producing villages and settlements in the historic territory of the town of Banská Bystrica. The study traces the whole process of development of this specific type of settlement from its origin to the mid-19th century. It deals with circumstances and the time of the creation of the villages and settlements, their location, features and also their relative significance. Moreover it deals with their population, especially development of its number, status in the society and its structure (ethnic, confessional, employment). The main basis of the research was the study of scientific literature, historical sources (registries of the villages and settlements, people and their holdings, church visitations, historical maps and others) and of course research in the field. Results of the research are changing the known facts about history of this area and the process of the formation of the timber and charcoal burner villages and settlements.

Bevezetés

A Zólyom megye hegyvidéki településeinek kialakulásával és a régió benépesítésének történetével eddig igen keveset foglalkoztak. A megye magasabban fekvő részein csak az újkor korai szakaszában indult meg a módszeres, irányított benépesítés. Míg a megye déli részein, főleg Korpona (Krupina) és Gyetva (Detva) környékén létesült, egymástól nagyobb távolságban fekvő kis házcsoportokból álló telepek jellegzetesen mezőgazdasági céllal jöttek létre, addig a megye északi részein az újkori településeknek a létrejötte elsősorban a bányászattal függött össze.

A régióban nagy erdőségek voltak, amelyek fontos energiaforrást jelentett a Besztercebánya (Banská Bystrica) környékén működő bányavállalatoknak és kohóknak, később pedig a Breznóbánya (Brezno) közelségében működő vasipari vállalatoknak is. Pont emiatt alakultak ki itt a favágásra és szénégetésre specializálódott települések. A Felső-Garam völgyében (Horehronie) a favágással

¹ A szerző a besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Tanszékének tanársegéde. A tanulmány a szerző doktori disszertációjának, ill. az abból készült könyvnek (Drevorubači a uhliari v lesoch Banskej Bystrice : K problematike osídlenia horských oblastí banskobystrického chotára do polovice 19. storočia. Banská Bystrica : FHV UMB, 2010.) az összefoglalása.

foglalkozó települések kialakulása két térségre összpontosult. A Garam folyó (Hron) fő völgyében, Breznóbányától keletre található települések Biele handle², míg a Garam baloldali mellékága, a Fekete-Garam (Čierny Hron) völgyében létrejött települések a Čierne handle³ gyűjtőmegnevezés alatt ismeretesek.

A harmadik terület, ahol a favágók és a szénégetők által lakott települések kialakultak, Besztercebánya város határában terült el, ezért ezt Banskobystrické handle néven tartják számon. Az idők során itt 27 favágó és szénégető település jött itt létre. Ezekből 5 település mára teljesen megszűnt, a maradék 22 falu pedig 6 községhez tartozik – Óhegy (Staré Hory),⁴ Török (Turecká),⁵ Martalja (Motyčky),⁶ Dóval (Donovaly),⁷ Alsóhermánd (Dolný Harmanec)⁸ és Kordéháza (Kordíky).⁹ Jelen tanulmány fókuszában a Banskobystrické handle áll. A tanulmány célja, hogy az eddig alig ismert besztercebányai háttértelepülések kialakulásáról alapvető ismereteket szolgáltatson, bemutassa a megtelepedés történeti és természeti összefüggéseit, sort kerítve a település-alaprajzok, az elhelyezkedés és a településnagyság elemzésére, továbbá a demográfiai trendek, a társadalmi, etnikai és vallási összetétel bemutatására.

A települések első említése

A kutatásunk előtt a régióval kapcsolatosan sem történeti, sem történeti-földrajzi kutatást nem végeztek. Az említett településekkel csak érintőlegesen foglalkozott néhány tanulmány, illetve publikáció, amelyek más problémák vizsgálatára helyezték a hangsúlyt.¹⁰ Ezen művekben nem foglalkoztak olyan

² A következő települések tartoznak ide: Bacúch, Beňuš, Pôbišovo, Gašparovo, Filipovo, Braváčovo, Podholie, Srnkovo.

³ A következő települések tartoznak ide: Krám, Medveďov, Dolina, Jergov, Závodie, Balog, Vydrovo, Jánošovka, Fajtov, Komov, Látky, Pusté, Dobroč. A „handle” név a német 'handeln' szóból származik. Értelme feltehetően a helyi lakosok faárusításával, kereskedésével függ össze.

⁴ Óhegy (Staré Hory) területén található: Alsószarvas (Dolný Jelenec), Felsőszarvas (Horný Jelenec), Bálinttelep (Valentová), Ribó (Rybie), Parasnyó (Prašnica), megszűnt települései: Bachlačka és Haliar.

⁵ Török (Turecká) község 1991-ben jött létre, ekkor vált ki Óhegy községből. Két régebben megalakult település Alsó- és Felsőtörök (Dolná a Horná Turecká) alkotja.

⁶ Martalja (Motyčky) községet ma Motyčky, Bukovec, Štubne, Jergaly, Môce és a megszűnt Dúvodné települések alkotják.

⁷ Dóval (Donovaly) községet Donovaly, Sliačany, Hanesy, Mistríky, Mišúty, Polianka, Bully és a megszűnt Močiar és Kunst települések alkotják.

⁸ Alsóhermánd (Dolný Harmanec) község Alsó- és Felsőhermánd (Dolný a Horný Harmanec) településekből áll.

⁹ Kordéháza (Kordíky) község az azonos nevű településből alakult.

¹⁰ Ezek közül megemlíthetjük legalább a következőket: Jurkovich, E.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica. Banská Bystrica, 2005 (A Besztercebánya sz. kir. város Monographiája. Budapest, 1922 kézirat szlovák fordítása); Barták, J.: Z minulosti štátneho lesného hospodárstva v okolí Banskej Bystrice a Starých Hôr. Banská Bystrica, 1929; Kviatok, L.: Život v lesoch na Horehroní. Rožňava, 1948; Binder, R.: Osadníci na Horehroní. Banská Bystrica, 1962; Vlachovič,

alapvető kérdésekkel, mint pl. hogyan, mikor és milyen körülmények között alakultak ki az egyes települések, kik alapították őket és hogyan fejlődtek. Kutatásunk alapján nyilvánvalóvá vált az is, hogy a földrajzi szótárakban (*Slovník obcí Banskobystrického okresu*,¹¹ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*,¹² *Súpis pamiatok na Slovensku*¹³), a térképészeti művekben (*Atlas Československých dějin*,¹⁴ *Atlas SSR*¹⁵) és a szlovák történelem legutóbbi nagy összefoglaló munkájában (*Dejiny Slovenska II.*),¹⁶ szereplő, a települések keletkezési idejére vonatkozó információk tévesen szerepelnek, az adatok felülvizsgálatra szorulnak.

A vizsgálat alapján kijelenthető, hogy a Besztercebánya környékén létrejött, favágó és szénégető településekkel csak a 17. században találkozunk először.¹⁷ A legrégebbi falvak a 17. század első felében alakultak ki. A települések első írásos említése 1652-ből származik, amely jegyzék a szénégetőket egyértelműen az óhegyi kohóhoz kapcsolja.¹⁸ A települések aprólékos leírása az egyes falvak jellegéről is árulkodik. A házak kis száma arra utal, hogy a forrás a falvakat a keletkezésük után nem sokkal vette lajstromba, amikor még relatíve rövid ideje léteztek.

A legnagyobb település Török (Turecká) volt, 7 lakóházzal és 54 lakossal. A legkisebb falvakat 1-1 ház alkotta, így ezek inkább nevezhetők telepeknek, hegyi tanyáknak mintsem településeknek. Ilyen tanyaszerű telep volt ekkoriban: Haliar, Sliáčany, Hanesy és Mistríky. 2–5 lakóházzal rendelkeztek a következő települések: Alsó- és Felsőszarvas (Dolný a Horný Jelenec), Ribó (Rybie), Parasnyó (Prašnica), Martalja (Motyčky), Štubne, Jergaly, Môce, Dóval

J.: Slovenská med' v 16. a 17. storočí. Bratislava, 1964; Magyar, E.: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az Alsó-magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747). Budapest, 1983.

¹¹ Slovník obcí Banskobystrického okresu. Banská Bystrica, 1968, Dolný Harmanec, p. 206; Donovaly, p. 208-209; Kordíky, p. 246-247; Motyčky, p. 272; Staré Hory, p. 332.

¹² Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I. Bratislava, 1977, Dolný Harmanec, p. 341; Donovaly, p. 348-349; Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II. Bratislava, 1977, Kordíky, p. 53; Motyčky, p. 274; Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III. Bratislava, 1978, Staré Hory, p. 87-89.

¹³ Súpis pamiatok na Slovensku I. Bratislava, 1967, Dolný Harmanec, p. 326; Donovaly, p. 332; Súpis pamiatok na Slovensku II. Bratislava, 1968, Motyčky, p. 343; Súpis pamiatok na Slovensku III. Bratislava, 1969, Staré Hory, p. 193.

¹⁴ Banskobystrický mŕďarský podnik v polovine XVI. stoloť. In: Atlas Československých dějin. Praha, 1965, 9 – d.

¹⁵ Ratkoš, P. – Vozár, J.: Osídlenie banskobystrického rudného revíru v 13. – 18. storočí. In: Atlas Slovenskej socialistickej republiky. Bratislava, 1980, p. 116.

¹⁶ Dejiny Slovenska II. (1526 – 1848). Bratislava, 1987, p. 231.

¹⁷ Tomeček, O.: Vznik a vývoj drevorubačských a uhliarskych osád v chotári Banskej Bystrice do polovice 19. storočia. (Disszertáció). Trnava, 2006. Úgyszintén: TOMEČEK, O.: Drevorubači a uhliari v lesoch Banskej Bystrice. Banská Bystrica, 2010. Az 1652. augusztus 14-én készített dokumentum a települések legelső összeírása lehetett. Az összeírásban szerepel a szénégetők neve, az egy háztartásban élők száma, a házak, az istállók, a marhák és kertek száma, továbbá az erdőterületek összeírása.

¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv – Hofkammerarchiv Wien (ÖStA – HKA), Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 612-613.

(Donovaly) és Mišúty. Alsószarvason (Dolný Jelenec) kívül, amely egy régebbi, már a középkorban is létező, kohászattal foglalkozó településből jött létre, az összes település újnak számított. Az említett jegyzék egyértelműen mutatja, hogy a lakók szénégetésből éltek. Törökön egy bányászton kívül kizárólag szénégetők és családjaik éltek. A felsorolt 15 településen összesen 19 szénégető mester élt, akiknek 30 szénégető segéd állt a rendelkezésére.

Óhegyen kívül favágással és szénégetéssel is foglalkozó települések alakultak Felső- és Alsóhermádon (Dolný a Horný Harmanec) is, eredetileg mindkettő kohász település volt. Kordéháza (Kordíky) a Körmöci-hegység (Kremnické vrchy) nyugati oldalán, a tajói (Tajov) kohó felett alakult meg. Az Óhegy környéki favágó és szénégető települések hálózata később egyéb településekkel is bővült.¹⁹

A megtelepülés gazdasági és ökológiai tényezői

A favágók és szénégetők települései elsősorban az erdei növényzet gazdaságosabb és hatékonyabb kihasználása érdekében alakultak. A besztercebányai rézvállalat réztermelése már a Fugger-család²⁰ irányítása alatt csökkenni kezdett. Míg 1541 – 1545 között éves átlagban 21 777 mázsa rezet termeltek ki (1 bányavárosi mázsa körülbelül 60 kg-nak felel meg),²¹ addig a 17. század 30-as éveiben már évente csak körülbelül 6 500 mázsa rezet termeltek.²²

A rézkitermelés csökkenéséhez hasonlóan, egyenes arányban csökkent az ezüst előállítás is. 1541 – 1543 között évente átlagosan 7 410 ezüst talentumot termeltek ki (1 bányavárosi talentum körülbelül 250 grammnak felel meg).²³ A 17. század 30-as éveiben ez a mennyiség már csak 1000 talentum volt, míg a 17. század 50-es éveiben már csak 800 talentum ezüstöt termeltek ki.²⁴

A gyártás csökkenését a vállalat vezetősége különböző módon próbálta ellensúlyozni. Az egyik megoldás az ércfeldolgozás hatékonyságának növelése volt. A gazdaságtalan fakitermelés helyett hatékonyabb fakitermelésre és faszállításra törekedtek. A faszén minősége, jó fűtőértéke igen fontos volt, de az is fontos szempont volt, hogy a szén minél olcsóbb legyen. Miksa király erdőrendtartásának kiadása (1565) óta egyre nagyobb hangsúly helyeződött az erdővédelmi intézkedésekre is, amelyeknek célja az erdővel való

¹⁹ Bukovec (1677), Kunst (1679), Alsó- és Felső Turecká (1694), Bully (1697), Dúvodné (1702), Valentová (1715), Močiar (1754), Bachlačka (1761), Polianka (1804). Zárójelben a települések első említése olvasható.

²⁰ 1494 – 1525 között a besztercebányai rézvállalat a Thurzó- és Fugger-család kezében volt. 1526-tól 1546-ig már csak a Fugger-család bérelte egyedül.

²¹ Dejiny Slovenska II., p. 56.

²² Dejiny Slovenska II., p. 208.

²³ Dejiny Slovenska II., p. 55.

²⁴ Dejiny Slovenska II., p. 206.

takarékoskodás és a jövőbeli potenciál megőrzése volt.²⁵ Vélhetően ezen intézkedéseknek tudhatjuk be az első, Besztercebánya határában a favágó és szénégető települések létrejöttét.

A települések megalakulásának oka tehát nem a kitermelés fellendülésében és a nemesfémek kohászati feldolgozásában keresendő. Létrejöttük okát sokkal inkább az erdő adta nyersanyagok következetesebb, gazdaságosabb felhasználásában kereshetjük, a besztercebányai bányászat fokozatos hanyatlásának idején. Az új fakitermelési és – felhasználási szempontokat az újonnan alakult favágó és szénégető települések lakosságának kellett biztosítania. A településeknek létrejötte valójában a fakitermelés extenzív módról intenzív módra történő átállását jelentette.

Ezeknek az állandó településeknek a létrejöttében bizonyos mértékben a kisebb klimatikus ingadozások, de legfőképpen az évi átlaghőmérséklet változás (a maival összehasonlítva 1,5 °C-kal alacsonyabb) is közrejátszhatott. A vizsgált terület a 15. század második felében és a 16. század első felében lezajlott átmeneti felmelegedés idején kezdett benépesülni, ám a népesedés üteme ekkor mérsékeltebb volt. Az elkövetkező időszakban, az 16. század közepétől a 19. század közepéig tartó ún. „kis jégkorszak” alatti évi átlaghőmérséklet csökkenése paradox módon nem a terület elnépesedését, hanem pont ellenkezőleg, az állandósult favágó és szénégető települések szaporodását és a népsűrűség növekedését hozta magával.

A klímaváltozás tehát nem volt a telepések számbeli gyarapodására nézve semmilyen negatív hatással. Feltételezhető, hogy a helybéli lakosság nem sokat érzékelt a klimatikus változásokból. Közvetett módon azonban mégis befolyásolhatta a betelepülés folyamatát, mégpedig a vegetációra és főleg az erdőre gyakorolt hatásával, amely a telepések fő megélhetését biztosította. Az éghajlat hosszantartó változása az erdőségek kiterjedésére nagy hatással lehetett. Amennyiben a középkori klímaoptimum idején az éves átlaghőmérséklet 1 °C-kal magasabb volt, akkor az erdők felső határa a maihoz viszonyítva 100 – 200 méterrel magasabban lehetett.²⁶ Negatív értelemben hasonló nagyságrendű változást okozhatott a „kis jégkorszak” is.

Az előbbi gondolatokat összegezve elmondható, hogy a települések megalapításának alapvető oka minden bizonnyal a gazdaságos erdőkihasználásra való áttérés volt, azonban az is megállapítható, hogy az erdőségek csökkenését nem csak a korábban fennálló, nyilvánvalóan pazarló, extenzív fakitermelés okozta, hanem az erdőhatár lefelé tolódása is.

A települések kialakulását azonban egyéb tényezők is befolyásolhatták. Valószínűsíthető, hogy a vizsgált települések létrejöttében több körülmény is

²⁵ Tagányi, K. (ed.): Magyar erdészeti oklevéltár I. Budapest, 1896, p. 96-168.

²⁶ Flohn, H.: Klimaschwankungen in historischer Zeit. In: Rudloff, H. v.: Die Schwankungen und Pendelungen des Klimas in Europa seit dem Beginn der regelmäßigen Instrumenten-Beobachtungen (1670). Braunschweig, 1967, p. 86.

közrejátszhatott. Az új települések megalapításában jelentős szerepe volt a régebbi bányásztelepülések (Óhegy [Staré Hory], Úrvölgy [Špania Dolina], Richtárová, Homokhegy [Piesky]) túlnépesedésének is. Az itteni településeket körülölelő táj a 17. században már valószínűleg nem biztosított elegendő területet a terjeszkedésre. A régi bányásztelepülések mindegyike mély és szűk völgyben található, tehát a terjeszkedés lehetősége erősen korlátolt volt. Ebből kifolyólag a korábban bányászfalvakban élő favágók és faszénégetők, továbbá az újonnan érkezők a 17. századtól kezdve új településeket hozott létre.

A fennmaradt iratokból azonban jelenleg nem tudjuk megállapítani, honnan jött a konkrét impulzus az első specializált favágó és szénégető települések megalapítására. Nincsenek ugyanis források a megtelepülés első lépéseiről. Az új telepek létrejötte indulhatott spontán módon, a favágással és szénégetéssel foglalkozó kamarai alkalmazottak széttelepedésével, de közrejátszhatott ebben a besztercebányai Bányászati Kamara telepítési politikája is. Akárhogyan is történt, a Kamara mindenképpen fontos tényező volt a hegyvidék megtelepítésében, ugyanis az igazgatása alatt álló hegyvidéken ő adta ki a házak felépítésére és egy-egy település létrehozásához szükséges engedélyt. Szükséges volt az is, hogy védelme alá vegye a telepéseket és más munkásokat megillető jogokat biztosítson számukra.

A települések elhelyezkedése, alaprajza, megélhetése

A következő időszakban, a 17. század második felében és a 18. század idején új favágó és szénégető települések alakultak Besztercebánya határának hegyvidéki területein. A betelepülés azonban a 18. századdal fokozatosan elveszíti dinamikáját. A 18. század elejétől egészen a 19. század feléig, a vizsgált területen főleg minőségi változásokat figyelhetünk meg. Növekszik a házak és a lakosság száma, ezzel együtt egyidejűleg alaprajzuk is változik.

Ami a falvak elhelyezkedését illeti, fekvésük kevésbé kedvező. A legalacsonyabban fekvő falu Alsóhermánd (Dolný Harmanec), ami 477 – 500 m tengerszint feletti magasságban fekszik, a legmagasabban pedig Polianka van, 1 040 – 1 045 m tengerszint feletti magasságban. A vizsgált települések mindegyike 400 m-es tengerszint feletti magasság felett terül el. Z. Smetánka szerint a 400 m-es szintvonal a lakhatóság tekintetében határvonalnak tekinthető, amely elválasztja a relatíve kedvező fekvésű területeket a kedvezőtlen fekvésűektől.²⁷ Bár ezt az állítását bővebben nem fejti ki, ezzel minden bizonnyal a gabonafélék termesztésében bekövetkező negatív klimatikus hatásokra gondol.

Mivel a vizsgált települések lakói nem foglalkoztak földműveléssel, ezért a települések magas tengerszint feletti fekvése nem tekinthető negatív adottságnak.

²⁷ Smetánka, Z.: Život středověké vesnice : Zaniklá Svídna. Praha, 1988, p. 44.

A települések karakterét meghatározzák a lejtés-, ill. fényviszonyok. Több település mély, meredek lejtőkkel körülzárt völgyben alakult ki. Tipikus példái az ilyen településeknek Alsó- és Felsőhermánd (Dolný a Horný Harmanec), Alsó- és Felsőtörök (Dolná a Horná Turecká), Bálinttelep (Valentová), Ribó (Rybie), Parasnyó (Prašnica), de Alsó- és Felsőszarvas (Dolný a Horný Jelenec) és részben Martalja (Motyčky), Štubne és Jergaly is. A lejtőn elhelyezkedő településeket illetően jól észrevehető az első telepések, illetve az alapítók igyekezete, hogy olyan terepet találjanak, amelyet leghosszabb ideig ér a napfény. A lejtőn található települések közül a legkedvezőbb, déli elhelyezkedése Dóval (Donovaly), Hanesy és Mišúty településeknek volt, amelyek délies orientációjuknál fogva például krumplit és káposztát eredményesen termesztettek. Igen kedvezőtlen északias fekvése egyedül csak Dúvodné településnek volt, amely azonban sosem vált nagyobb és jelentősebb településsé.

Az adott körülmények a földművelés nem válhatott a helyi lakosság megélhetésének fő forrásává. A hegyi régióban csak a kisebb hőigényű, rövid tenyészidejű és a termőfölddel szemben is igénytelenebb növényeket tudtak termesztetni. Tipikus növény volt pl. a káposzta, de a 19. században a vetemények közül nem hiányzott a burgonya sem.²⁸ Ezeket a helyiek a házak mellett található kis kertekben nevelgették. Az igényesebb terményeket, gabonaféléket (pl. 1848-ban rozssal kevert búza, kukorica) a telepések kedvező áron munkáltatójuktól, a bányakamarától kaphatták meg.

A települések többnyire a völgyek alján feküdtek, kisebb részük hegyoldalon, vagy lejtőn található. Ezek főleg nagyobb tengerszint feletti magasságban terültek el. Egyedül Sliáčany település feküdt egyaránt völgyben és lejtőn.

Mindegyik vizsgált település esetében az alaprajzra nagy befolyásoló hatással volt a domborzat. Több vizsgált település kialakításában volt szerepe valamilyen lineáris gyűjtő erőnek, elsősorban pataknak vagy útnak.

Velük egyenrangúan léteztek települések szabálytalan alaprajzzal is, amelyeket település-csoportoknak nevezhetünk. Ezek közül némelyek összetettebb szabálytalan alaprajzot csak a későbbi fejlődésük során értek el, a többségükben lineáris menetű eredeti középpont körüli beépítések által.

Több vizsgált falunak szabályos, hosszanti alakja van, melyek leginkább patakokhoz és történelmi útvonalakhoz igazodtak. Megközelítőleg azonos számban találunk szabálytalan alaprajzú, halmaz jellegű települést, melyek közül némelyek csak későbbi fejlődésük során váltak szabálytalanná.

A magános településeken kívül, amelyek a 19. században csak Močiar és Kunst voltak,²⁹ az összes többi vizsgált települést a csoportos települések közé sorolhatjuk. Nem érthetünk tehát egyet L. Kviatka geográfus nézetével, aki az

²⁸ Zipser, A.: Neusohl und dessen Umgebungen. Ofen, 1842, p. 4.

²⁹ Kunst ma már egy megszűnt település, amely a dóvali Bully településtől délre terül el. A legrégebbi írásos említése 1679-ből származik. Megalapításának köze volt az úrvölgyi bányászati vízvezeték üzemeltetésének biztosításához.

óhegyi határban létesült szénégető településeket szórványtelepülésnek titulálta.³⁰ Hasonló álláspontot képviselt egy másik geográfus, J. Verešík is, aki az Óhegytől északra elterülő térség településeit szórványtelepülésnek tartotta.³¹ Az Óhegy környéki falvak esetleg csak közvetlenül az első települések megalakulásakor, a 17. században lehetnek szórvány jellegűek, de ekkor még csak a fejlődésük kezdeti fázisáról beszélhetünk.

Később a vizsgált falvak elveszítették szórvány jellegüket. A 18. század végére már a falvak többségében 10 háznál több volt. A 19. század elején már csak 3 hivatalosan bejegyzett település rendelkezett kevesebb, mint 10 lakóházzal. 4 település több mint 30 lakóházzal rendelkezett.

Mindezekből kifolyólag joggal állíthatjuk, hogy az Óhegy környéki telepek nem szórványtelepülések. A szlovákiai földrajzkutatók alapvetően a 20. századi településnagysági kritériumok alapján ítélik meg a 16. század települési képét és nem fordítanak kellő figyelmet arra, hogy a múltban meglehetősen gyakori, mondhatni normális méretű volt a 10 lakóházzal rendelkező település.³²

A favágó és szénégető falvaknak nem volt határuk. A telepéseknek nem volt szüksége nagyobb földterületre sem, mivel csak a házak melletti kerti földeket művelték, valamint a környező legelőkön tartották állataikat. A kertek és a legelők használatát a bányakamara engedélyezte számukra. Ezen sajátságok miatt nem beszélhetünk kül- csupán belterületekről.

Mivel a telepések csekély mértékben foglalkoztak földműveléssel, munkájukat a falu belterületén kívül végezték. Minden település alapja és fő egysége a lakóház volt, ami gyakran ikerház volt, két szimmetrikusan felépített, három helyiséggel rendelkező lakórészsel. A település gazdaságának részét elsősorban az istállók és az aklok alkották, amelyek a szarvasmarhák és a juhok istállóztatására szolgáltak. Pont ezeknek az állatoknak a tenyésztése bírt jelentős kiegészítő forrással a helyi lakosok élelmezésében. A kecsketartás a fiatal erdőségek tönkététele miatt ezen a területen már a 16. századtól fogva kimondottan tiltottnak számított.

A települések társadalma, etnikai és vallási összetétele

Mindegyik vizsgált településen alapvetően ipari munkások éltek (bányászok, faszénégetők és favágók). A két hermándi település és Szarvas (Jelenec) eredetileg kohásztelepülésként alakult meg. A kohómunkásokon kívül már a kezdetektől fogva éltek itt favágók és szénégetők is. Az összes többi vizsgált település a kamara favágó-szénégető településeként jött létre.

³⁰ Kvietok, L.: Zemepis Horehronia. Banská Bystrica, 1943, p. 81.

³¹ Verešík, J.: Vidiecke sídla. In: Slovensko : Ľud – 1. časť. Bratislava, 1974, p. 468- 469.

³² A házakról szóló megyei adózási jegyzék alapján a 16. sz. végén és 17. század elején, Szlovákia területén a 11 – 20 házat számláló települések voltak túlsúlyban (27 %). A 6 – 10 házat számláló településekből ugyanakkor több volt, mint 14%.

A 17. században az összes vizsgált településnek homogén foglalkozási struktúrája volt, mivel népességüket csak favágók és szénégetők alkották. A 17. század végétől kezdődően a 18. század elejéig azonban a bányászok száma megemelkedett, feltehetően azért, mert a szűk völgyekben elhelyezkedő bányászfalvak túlnépesedtek. A 19. század első felében tehát ezeken a településeken már főleg favágók, szénégetők és bányászok éltek. A Hermándi-völgyben és Kordéházán ez idő tájt a favágók és a szénégetők voltak túlsúlyban. A bányászok innen teljesen hiányoztak.

A lakosság etnikai összetétele folyamatosan változott. A környék kevert, német-szlovák összetételű volt. Ez a családnevek vizsgálatából következik, a német eredetű vezetéknevek mellett megjelennek a szlovák családnevek is. A kamara egyéb helyekről származó (Karintia, Stájerország, Tirol, Salzburg stb.) német munkások betelepítésével szeretne volna elérni a német etnikum megerősödését, azonban ez az igyekezet nem volt túlságosan sikeres, valószínűleg azért, mert a terület nem volt vonzó a németajkú bányászok számára. A 17. századtól egyre jobban megszilárdult az itteni szlovákság, valamint elindult a németek asszimilációja.³³ A 18. században a favágó és szénégető falvak gyakorlatilag szlovák ajkúak. Erre utalnak a fennmaradt földrajzi nevek, valamint a kizárólag szlovák nyelvű prédikációk is. A terület szlovák voltát dokumentálja az 1783-ból származó kánoni látogatás is.³⁴

Változás jellemezte a helybéli lakosság vallási hovatartozását is. Az evangélikus vallás itt nagyon gyorsan követőkre talált. A 17. század elején Besztercebánya egész lakossága, a város határában élő emberekkel együtt evangélikus volt.³⁵ A 17. század első felében azonban az evangélikusok száma csökkent. Az átalakulásnak több oka volt, melyek között megemlíthetjük az állam rekatolizációs politikáját, a munkáltató, vagyis a besztercebányai Bányászati Kamara katolikus hivatalnokainak törekvéseit, továbbá a környéken tevékenykedő jezsuita misszió hatását. Így a 18. század közepére az Óhegy környéki településeken a helyi lakosság katolikus hitűnek vallotta magát (a helyben lakók mind a kamara alkalmazásában voltak).³⁶

A kamara településeinek favágói, szénégetői, de a bányászai és kohómunkásai is a szabad lakosságot képviselték, akik munkabérért dolgoztak.

³³ Probszt, G.: Die niederungarischen Bergstädte. In: Zeitschrift für Ostforschung, I, 1952, Heft 2, s. 251-252.

Vozár, J.: Národnostné zápsy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia. In: Historický časopis, 28, 1980, č. 4, s. 566. Erre utalnak a plébániai anyakönyvek is, ahol a régi, német eredetű családnevek mellett alig találunk új, német jövevényekre utaló családneveket.

³⁴ Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Tajoviensis, Vetero Montanae, Moticsko, 1783, CV 10. Besztercebányai Püspöki Levéltár.

³⁵ Alberty, J. – Martuliak, M.: Banská Bystrica v znamení kalicha. Banská Bystrica, 2001, p. 54.

³⁶ Visitatio Canonica Parochiae Vallensis Dominorum, 1754, CV 8. Besztercebányai Püspöki Levéltár.

A kamara engedélyezte nekik, hogy a környező erdőkből fűtésre, építkezésre és a házaik javítására használhassák fel a fát.

A vizsgált időszakban a pozitív arányú betelepülési és demográfiai folyamatok figyelhetők meg. Erre a fejlődésre utal például az egyes települések házszámának folytonos növekedése is. Míg 1652-ben az óhegyi térségben csak 41 lakóház létezett,³⁷ addig a vizsgált időszak végére, a 19. század felében itt már 376 lakóházzal beszélhetünk. Sőt, az összes vizsgált településen, beleértve Kordéházát (Kordíky) és a hermándi településeket is, 446 házzal beszélhetünk.³⁸

Demográfiai és települési változások

Ahogy nőtt a házak száma, folyamatosan növekedett a lakosság is. 1652-ben az óhegyi szénégető településeken egy fennmaradt jegyzék szerint csak 286 lakos élt.³⁹ 1846-ban a hivatalos statisztika már 3022 lakost számlált össze, sőt, Kordéházát (Kordíky) és a hermándi települések népességét is ideértve 3672 lakosról beszélhetünk.⁴⁰ A besztercebányai püspökség sematizmusa szerint ezeken a településeken egy évvel korábban, 1845-ben még 3868 lakos élt.⁴¹ Ez volt a valaha feljegyzett legmagasabb lélekszám a 19. század közepéig. E mögött a pozitív fejlődési trend mögött áll a favágók és szénégetők új településeinek a kialakítása is. 1652-ben az óhegyi térségben 15 volt belőlük. A hermándi körzetben ebben az időben két település állt. A 19. század második felére már 22 favágó-szénégető településről beszélhetünk Besztercebánya határában. Ezen időszakban azonban már megkezdődött a csökkenés, Kunst megszűnt, mások a szomszédos településbe olvadtak (Močiar Mistríky-vel, Bachlačka Rybie-vel és Dúvodné Jergaly-vel egyesült), nevük feledésbe merült.

A vizsgált települések jelentősége a 17. századtól a 19. századig sokat változott. A 17. század közepén, az állandós települések kialakulásának kezdetét minden bizonnyal Török (Turecká) még a fontosabb települések közé tartozott. Az összes vizsgált település közül ugyanis ez volt a legnagyobb a házak, a családok és a lakosság számát tekintve. Itt a favágók és faszénégetők mellett egy vājár is élt, vagyis társadalma nem volt homogén. Mi több, az akkor még működőképes, de idővel fontosságát veszítő szomszéd Túróci (Turiec) régióba vezető közúthálózat mellett terült el. Annak ellenére, hogy az elkövetkező időszakban Török (eredetileg Felső- és Alsótörök) a legnagyobb vizsgált

³⁷ ÖStA – HKA, Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 612-613.

³⁸ Magyar országos levéltár Budapest (MOL), A Helytartótanácsi levéltár, Departamentum publico-politicum, 1847, Kútfő 14, szám. 79.

³⁹ ÖStA – HKA, Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 612-613.

⁴⁰ MOL, A Helytartótanácsi levéltár, Departamentum publico-politicum, 1847, Kútfő 14, szám. 79.

⁴¹ Schematismus almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXLV. Neosolii, 1845.

települések közé tartozott, nem fejlődött helyi központtá, és a 19. század második felében Óhegy község részévé vált.

Az óhegyi térség központja Óhegy volt. Ez a térség legrégebbi települése, lakossága bányász-kohómunkás népességből állt, de a favágó-szénégető réteg nem elhanyagolható számban volt jelen. Fokozatosan megnövekedett Martalja (Motyčky) és Dóval (Donovaly) jelentősége is. Mindkettő település plébániai székhely lett, funkciójuk, presztízsük ezért is emelkedhetett. E falvak fokozatosan helyi központokká alakultak, amelyekhez természetesen a környező települések is kapcsolódtak.

Dóval (Donovaly) esetében itt nyilvánvalóan döntő szerepe volt a település fekvésének, ugyanis egy falucsoport közepén a dóvali hágóban fekszik. Martalja (Motyčky) esetében a település szerepe a periférikus elhelyezkedése és a környező települések pozíciója miatt válhatott fontossá. Döntő dolog volt ebben az esetben a település nagysága is, úgy, mint a funkciók, szolgáltatások sokszínűsége (plébánia, temető, kálvária, iskola, malom, a 19. században az erdészkerület központja). Martalja közelében volt még egy útmenti vendéglő is Podštúrec-en, tőle lejjebb pedig egy másik malom. A 19. század első felében ide egyik lakója a szomszéd Motyčky-ből származott, aki céhmesteri rangot is betöltött. Hasonlóan változott a helyi munkásosztály foglalkozásbeli összetétele is, az egyéb, eredetileg szénégető településekhez képest e két községben sokkal színesebb volt a kép. A 19. század felére már Dóvalon (Donovaly) és Martalján (Motyčky) is több bányász élt, mint favágó vagy szénégető.

A kamarai összeírások településekre vonatkozó terminológiája az egyes falvak közti különbségeket igen szegényesen adja csak vissza. A forrásokban eredetileg a településeket többségükben csak egységesen szénégetőként tüntették fel (*uhlico*, *uhlisko*, *carbonaria*, *kholungen*), később aztán település, vagy kis falu (*villula*, *vilulla*) néven is. Kritikával kell illessük Ján Lipský településekről szóló osztályozását, ahol a jellegüket, jogi helyzetük és funkciójukat figyelembe véve sorolja be a községeket.⁴² A vizsgált települések megnevezésére J. Lipský a *pagus* (Alsó- és Felsőtörök [Dolná a Horná Turecká], Alsó- és Felsőszarvas [Dolný a Horný Jelenec], Jergaly, Bully, Kordéháza [Kordíky], Hermánd [Harmanec], de pl. Homokhegy [Piesky], Richtárová vagy Kallós [Kalište] települések esetében is), *vicus* (Bukóc [Bukovec] és Dóval [Donovaly]), *domus* (Fajfiar és Potkanová mint *duae domus*), vagy csak *carbonarii* (Ribó [Rybie], Martalja [Motyčky], Štubne, Môce, Sliáčany, Hanesy, Mistríky, Mišúty, Kunst) terminusokat használta. Néhány esetben még a *domus carbonarii* (Bachlačka) ill. *vicus carbonarii* (Bálinttelep [Valentová], Parasnyó [Prašnica]) kombinációban is. Az

⁴² Magyarország településeinek nyilvántartására készült, amelyet utólagosan Magyarország térképének kiegészítéseként adott ki. – Lipszky, J.: Repertorium locorum objectorumque. Budae, 1808.

áttekintésből egyértelműen kitűnik, hogy az egyes települések Lipský általi besorolásának nincs semmilyen alapja.

Összegzés

A favágó és szénégető települések kialakulása jól megfigyelhető az egész besztercebányai körzet települési térképén is (lásd a térképet). A 16. század végén a város területén 19 település létezett. Besztercebányán kívül ide tartozott még Alsó- és Felsőhermánd (Dolný a Horný Harmanec), Szarvas (Jelenec), Kostiviarska, Göncölfalva (Kynceľová), Majorfalva (Majer), Zólyomnémeti (Nemce), Homokhegy (Piesky), Pallós (Podlavice), Récske (Riečka), Richtárová, Rudló (Rudlová), Zólyomszászfalu (Sásová), Óhegy (Staré Hory), Szentjakab (Svätý Jakub), Úrvölgy (Špania Dolina), Tajó (Tajov) és Olmányfalva (Ulmanka). A 222 km²-es határ kiterjedésénél a települések sűrűsége 8,6 település volt 100 km²-re. A települések közötti közép távolság 3,4 km volt.

Zólyom megye egész területével összehasonlítva Besztercebánya határában lényegesen magasabb volt a település-sűrűség. Juraj Žudel településhálózat rekonstrukciójával – amelyet főleg a házaknak 1598-as megyei adózási jegyzéke alapján végzett – összevetve, elmondható, hogy Zólyom megyében 4,4 település esett 100 km²-re és a települések közötti közép távolság 4,7 km volt.⁴³

Szlovákia egész területén 1598-ban a települések sűrűségének átlaga elérte a 7,3/100 km²-t, miközben az egyes szlovákiai települések közötti közép távolság átlagosan 3,7 km volt.⁴⁴ A 16. században a besztercebányai határra eső települések aránya magasan túlszárnyalta ezeken a mutatókat, a megyére vonatkozó arányokat és bizonyos mértékben az egész Szlovákia területére érvényes arányokat is.

A 19. század felénél, tehát a mi általunk vizsgált időszak végén, a besztercebányai városhatár területén már 40 település létezett. A 19 településhez, amelyek már a 16. század végén léteztek, még 19, eredetileg favágó és szénégető település alakult, valamint egy bányásztelepülés, Potkanová és az akkor alakuló munkástelepülés a hermándi papírgyár mellett. A kisebb települések – Malá Turecká és egy bányásztelepülés, Faifjar ebben az időben még nem voltak önálló településként számon tartva, ezért ezeket az összefoglaló számadatokba nem soroltuk be.⁴⁵ A végeredménybe nem számoljuk bele

⁴³ Žudel, J.: Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí. In: Historický časopis, 45, 1997, 4, p. 580, tab. 3; ŽUDEĽ, J.: Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia. In: Geographia Slovaca, 9, 1995, p. 59, tab. 2.

⁴⁴ Žudel, Hlavné znaky vývoja osídlenia ..., p. 580, tab. 3; Žudel, Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia, p. 59, tab. 2.

⁴⁵ Önálló településekként a hivatalos dokumentumok (a területen élő nem nemességi lakosság nyilvántartása), de az egyházi dokumentumok (látogatások, sematizmusok vagy anyakönyvek) sem jegyzik őket.

Bachlačka, Dúvodné és Močiar településeket sem, amelyek időközben más településekbe olvadtak. Nem számoltuk Kunst falut sem, amely pont ebben az időszakban szűnt meg, továbbá az egyéb gazdasági épületeket, mint pl. malmokat, zúzómalmokat, vendéglőket vagy fűrésztelepeket sem.

A feltüntetett 40 település esetében a települések sűrűsége a térségben 100 km²-re elérte a 18 települést és a közöttük lévő középtávolság 2,4 km volt. A 16. század végén lévő állapottal összehasonlítva tehát a települések sűrűsége több, mint megduplázódott és a közöttük lévő középtávolság egész 1 km-el csökkent. Ezeket a változásokat főleg az új, eredetileg favágó és szénégető települések létrejötte okozta, amelyek Besztercebánya határának hegyvidéki, tehát magasabban fekvő, addig minimálisan lakott területein alakultak ki.

Az említett mutatók azonban igazából nem mindig teljesen valósan emelik ki a települések fejlettségét. A települések hálózatának fejlettségéről ugyanis egész sor egyéb tulajdonság dönt, mint pl. a települések nagysága, funkciójuk, relatív jelentőségük, centrális és csomóponti elhelyezkedésük, hierarchikus pozíciójuk. Ha a vizsgált terület településeinek megfigyelésénél ezeket a mutatókat is felhasználjuk, akkor sokkal kevésbé tűnnek kifejlettnek például a Zólyomi-medence (Zvolenská kotlina) településeihez képest. A vizsgált területen, Besztercebányától északra semmilyen városi rangú település nem létezett, az összes településnek falu volt. A periférikus elhelyezkedés és a települések többé-kevésbé specifikus, egyoldalú gazdálkodási funkciója okozta egészében véve azt, hogy kevésbé váltak relatíve fontossá.

A Klisszura-völgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában

KÓKAI SÁNDOR

The role and importance of Klisszura Valley during the time of dualism

In this study I tried to find the answer whether the Lower Danube Valley, as the gate of Balkan with unique historical, political, economical and geographical region can take the new geostrategical and economical challenges in the end of 19th century. This challenge was towards if the intellectual and financial treasures of East-Balkan and Asia Minor going through the Lower Danube Valley could closely link to the Austro-Hungarian Monarchy. In addition I examined if the modernization - in parallel with the increasing geo-strategic appreciation of the region - was able to convert the traditional society and economy of Lower Danube Valley; if there was a transport corridor described by modernization markings can be described by a transport corridor, which would boost limitedly by the early 20th century. The research also revealed a worse-than-expected situation. The Lower Danube Valley, despite the favorable local and potential energies (eg. Water regulation, local mineral extraction, import petroleum refining, favorable transport geography etc) the region did not become more dynamic, its traditional societies and economies remained at the same level which extreme backwardness of the more easterly regions also contributed.

I. Bevezetés

A Klisszura-völgy a Bánság egyik sajátos Al-Duna menti történeti tája, amely évezredek át kitüntetett szerepet játszott, mint a Kárpát-medence egyik legfontosabb kelet-balkáni kapuja. A Kárpát-medence társadalmi-gazdasági folyamataiban olyan gyűjtő és elosztó szerepe volt, mely napjainkig fontos az ide érkező kelet-balkáni, kisázsiai és orientális szellemi és anyagi javak áramlásában. Elnevezésének eredete a Bizánci Birodalomhoz kapcsolódhat, ahol a *kleisoura* (görög: κλεισούρα) egy olyan görög nyelvben használatos kifejezés volt, melyet tradicionálisan (a 7. század közepétől, Hérakleiosz császár uralkodásától) használtak erődített hágó és/vagy katonai körzet megnevezésére. A Balkán-félszigeten a folyók számos helyen szűk völgyszorosokat formáltak, a bizánciak által kliszurának nevezett vidékeken. Az elnevezést az Oszmán Birodalom is átvette és szinonimaként használta a török *dervend* (=szoros) elnevezéssel. A Török földrajzi nevek szótára a következőként magyarázza a *dervend* fogalmát: 1. „szoros”, 2. Kliszura, egy elpusztult település neve, amely a Morava folyó összefolyásánál volt (Györkös A.)

Napjainkban is szinte minden balkáni államban (pl. Görögország, Szerbia, Bulgária stb.) találunk egy-egy Klisszura (Kleisoura, Klisura stb.) nevű települést és a közelében elhelyezkedő – igen gyakran stratégiai jelentőségű –

szorost. Tanulmányomban azonban csak az Al-Duna mentén található – méltatlanul mellőzött – Klisszura-völgy 18-19. századi történeti földrajzi szerepével és jelentőségével foglalkozom, melynek egyik legszebb jellemzését Jókai Mór – aki bejárta az egész korabeli Magyarország területét – elragadtatással írta le Az arany ember c. művében (Jókai M. 1986), összefoglalva a mikrorégió néhány jellemzőjét:

„...a kis kabin ablakából Tímea nézte, hogy vonulnak el egymás után a part mentében az omladozó vártornyok, az ódon, tömör, magányos őrlakok, a Klisszura-völgy erdős sziklái, hogy jönnek szembe a Duna közepén felmeredő sziklaóriások, a zuhatagképző treszkováci kő, a harminc öles Babagáj hasogatott oldalaival. Végítől-végig egy egész történet az a két sziklapart, két nemzet története, kiket a bolond sors arra választott ki, hogy egymást pusztítsák, s akiknek itt volt minden harc kezdetén a legelső találkozójuk. Az egy hosszú katakomba, mely száz- meg százezernyi hősnek csontját őrzi...”

A Klisszura-völgyet akár történelmi-régészeti rezervátumnak is nevezhetnénk, hiszen számos régészeti lelőhelyen fedezték fel a réz-, a bronz- és a vaskori ember nyomait. A sokáig birodalmi limesként számon tartott régióban 47 kisebb-nagyobb római erődítmény maradványait térképezték fel a leletmentő kutatások idején, az 1960-as években. Az Árpád-ház utáni magyar királyok építettek ki az ország védelmére azt az erődítményrendszert, amelyet a Zsigmond korát idéző vár, a Trikola három tornya, Drankó vára, Galambóc, Lászlóvára fémjelez.

II. A Klisszura-völgy természeti képe

A Bánsági-hegyvidék délen a Dunáig terjed, ahol a folyam keskeny és mély szurdokvölgyet (Al-Duna-szoros) vágott a sziklákba. Az Al-Duna-szoros vagy Vaskapu-szoros (románul: *Porțile de Fier*, szerbül: Đerdapska klisura) esetén érdekesség, hogy szerb neve az örvényt jelentő *girdap* török szóból származik (*örvényes szoros*), de török nevének (Demirkapi) *Vaskapu* a jelentése. Az Al-Duna-szoros a pliocén időszak végén a Pannon-tó megszűnésével párhuzamosan alakulhatott ki, melynek utolsó maradványai a pleisztocénban, mintegy 600 000 évvel ezelőtt tűntek el a Kárpát-medencéből, és a szurdokvölgyet az Ős-Duna mélyítette tovább. Az emelkedőben lévő hegyláncon áttörő antecedens folyóvölgy az áttörési szakaszon felsőszakasz-jellegű, azaz bevágódó, felette a folyóvölgy feltöltődő, azaz alsószakasz-jellegű, a szoros után közvetlenül pedig középszakasz-jellegű kanyargós. A szurdokvölgyet nyugaton a *Lokva*-, közepén az *Almás*- és keleten az *Orsova-Mehádiai-hegység*, délről a szerbiai *Miroc-hegység*, a Szerb-érchegység része határolja. Az Orsova-Mehádiai-hegység meredeken és hirtelen ereszkedik a Dunára, melynek szépségéről híres szorosát (Alsó- és Felső-Klisszura, Kazán) szegélyezi.

Az Al-Duna-szoros tulajdonképpen egy több szakaszból álló, összesen 134 kilométer hosszú rendszer. Négy rövidebb szorosból áll, melyek között kisebb medencék vannak (1. ábra). A sorrend a következő: *Galambóci szurdok*, *Gospodin Vir* szurdoka, *Nagy és Kis Kazán-szoros*, *Síp-szurdok*. A Duna első szűkülete a *Galambóci szurdok*. A *Ljupkovói medence* után következik *Gospodin Vir* szurdok. A sziklák 500 méterre emelkednek a folyó fölé, és a szárazföldről is csak nehezen közelíthetők meg. A szélesebb *Donji Milanovaci-medence* után következik a legszűkebb, 150 méter széles és a duzzasztás előtt is 75 méter mély vizű szurdok, a *Nagy Kazán-szoros*. Az utána következő *Kis Kazán-szorossal* együtt összesen 19 kilométer hosszúak, Plavisevica és Dubova között. Az *Oršovai-medence* szélesebb szakasza után következik az utolsó szűkület, a *Síp-szurdok*. Szűkebb értelemben ez utóbbi helyet nevezik Vaskapunak, melyet a folyam elhagyva – megcsökkent eséssel, kanyarogva – kilép Havasalföldre.

1. ábra. Az Al-Duna-völgy természetföldrajzi tájai, települései és területhasználata (1895)

A Klisszura-völgy az Al-Duna-szoros legkeskenyebb és legszebb része, nagyesésű folyószakasz Drenkovától Orsováig 70 km, Grebenig terjedő részét Felső-, azon aluli részét Alsó-Klisszurának nevezik. Ez a folyószakasz foglalta magában - a Vaskapu (*Síp-szurdok*) kivételével - az összes hajózási akadályokat, ezért a hajózás (a víz alatti szirtek és sellők miatt) az év nagy részében csak kis hajókra való átszállással vagy egyáltalán nem volt lehetséges. Itt következtek egymásután a Kozla-, Dojke-, Izlás-, Kis- és Nagy-Tachtália-, Greben- és a Juc-sellők. Az Al-Duna szélessége 2041m és 151 m közt változik, s az egész szorost végig 6-800 méterig emelkedő hegyek kísérik, mindkét parton.

A Felső-Klisszura völgyben (általában Drenkovától Grebenig, de a szerbek a Babakaj sziklától a Grebenig terjedő szorost nevezik Felső-Klisszurának) a folyam szélessége 300-1100 m, a legkeskenyebb része a Dojke sellőnél 300 m. Az éles fokkal a Duna medrébe kiszökő Greben-szikla a folyam szélességét 470 méterre csökkenti, sőt a vízből itt kiemelkedő Vranik szikla a víz hajózható ágát csak 132 méterre szorította. A Greben hegyfoka Ny-felé hirtelenül visszakanyarodván, az imént csak 470 m széles folyam egy csapásra 2041 méterig szélesedett. A Klisszura-völgynek ez az átmenet a legmegkapóbb része. A Greben fok feletti négy kilométernyi igen keskeny szakasz régen volt veszélyes sziklazátonyait, a Vrány, Vlas, Starics, Magyar, Morava, Kékes, Izlas sziklákat ma 10-20 méter víz borítja. A duzzasztás előtt ezen a szakaszon, a nagy sodrás miatt, drótkötélen húzták fel a hajókat.

Az Alsó-Klisszura-völgy (Grebentől Juc-sellőig) szélessége átlag 1000-1500 m. Juctól kezdve a folyam ÉK-felé kanyarodik és Plavisevicáig átlag 700-1000 m széles. Plavisevicától kezdődik a Kazán-szoros (hossza 6980 méter), melynek szélessége átlagosan 3-400 méter, legkeskenyebb helyein csak 186 és 151 m.

Orsovánál véget ér a Klisszura-völgy, melynek hossza 70 km, végig haladt a bal parton a Széchenyi-út (a Baross- és Széchenyi-emléktáblával), a jobb (szerb) parton a Trajánus-út, a Trajánus-táblával. Napjainkban a duzzasztás miatt 20-30 méteres víz alá került Széchenyi-utat, csak messzebb, Lászlóvár előtt, a megmaradt Széchenyi-út mentén falba vésett hatalmas márványtábla állít emléket a nagy műnek, a táblán jól kiolvasható szöveggel. Az Al-Duna-szoros mederszakaszát rendkívüli vízjárások jellemezik: kisvize 2100 m³/s, legnagyobb vize mintegy 16 000 m³/s. A zátonyok és a sziklák között a víz mélysége helyenként az 50-75 métert is elérte. A Kazán-szorosban a meder szélessége mindössze 170 méter volt.

A mikrorégió éghajlata és élővilága is sajátos, éghajlata enyhén mediterrán jellegű, ezért a növényvilágra a szub-mediterrán és a közép-európai jelleg keveredése a jellemző. A domborzat lényegesen befolyásolja, módosítja a légáramlatok tulajdonságait, hatásmechanizmusait. Az uralkodó északnyugatias irányú szelek mellett ismert a szubmediterrán áramlásból származó szél és a Vaskapun keresztül beáramló kossava. A mikroklíma alakulásában jelentős szerepe van a domborzatnak, a kitérttség és nyitottság tekintetében, mely nagyban hozzájárult, hogy hosszú tenyészidőszakú, melegigényes növényi kultúrák honosodtak meg. Az Orsovánál kezdődő, Szinícénél végződő Nemzeti Parknak különleges, gazdag növény- és állatvilága van. A növényzetben a közép-európai fajok mellett jelen vannak a déli elemek is, egyesek ezek közül sajátos növénytársulást képeznek. Az Almás- és a Lokva-hegység lejtőin is a kocsánytalan tölgy és bükk erdők illetve ezek keveredése a meghatározó, de kedvezőek a feltételek a szőlő- és gyümölcsstermelésnek és a termofil növények megtelepedésének (pl. füge, dió, mandula, szelídgesztenye stb.).

III. A Klisszura-völgy települései és népessége

A Klisszura (Die Clissura) névvel, mint közigazgatási egységgel 1717-ben találkozunk először. A pozsareváci béke után az egész Bánság kamarai birtok lett, s évtizedekig katonai igazgatás alatt maradt. Az új tartomány élére Mercy tábornokot nevezték ki, aki már 1717 nyarán elvégeztette a bánsági települések lakóházainak összeírását és benyújtotta közigazgatási javaslatait (négy kerület, élén az alispánok). 1717 novemberében azonban udvari bizottság érkezett Temesvárra, elvetették Mercy javaslatait, s az osztrák örökös tartományok mintájára, 13 kerületre, 6 katonai századvidékre és a klisszurai hegyvidékre osztották a Bánságot. A Klisszura területébe – melyből végül nem lett önálló közigazgatási egység – 23 lakott helységet és 3 lakatlan helységet soroltak, melyeket az 1723. évi Mercy féle térképen is feltüntettek. A mikrorégió neve több 18. századi térképen is felbukkan, legnagyobb kiterjedését F. Grisellini 1770-es években készült térképén éri el (1. térkép).

1. térkép. A Klisszura területi változásai a XVIII. században

A Lokva-hegység területére kiterjedő elnevezés a 19. század első felében szűkült le az Al-Duna völgy fentebb meghatározott szakaszára, melynek területén 1870-ben 20 település helyezkedett el. A népesség száma és összetétele változatosan alakult, a mikrorégió az etnikai-vallási reliktumok földje is volt, zárt román, szerb és cseh közösségekkel. Egy külön világot jelentett Ada-Kaleh török népessége, amely sajátos helyzetét gazdaságilag 1878 után is kiaknáta. Ómoldova, Alsólupkó és Szvinica többségében szerb nemzetiségű települések, ezek képezték a legkeletibb „bástyáját” annak a Néra folyótól kezdődő Al-Duna-völgyi településsornak, amely kisebb szerb enklávékat képezett. A legszínesebb Orsova népessége és településképe volt, ahol a Balkán és az orientalista elemek találkoztak a közép-európai kultúra értékeivel (1. táblázat).

1. táblázat. A Klisszura-völgy településeinek néhány demográfiai sajátossága

Települések	1869			Népesség fő	1910				
	Népesség fő	Vallás			magy.	Etnikai megoszlás			
		róm. kat.	ortodox			ném.	rom.	szerb	cseh
Ómoldova	1808	49	1759	2146	59	46	76	1939	-
Lászlóvára	na.	na.	na.	978	9	-	966	3	-
D.szentilona*	469	230	-	814	1	-	1	-	811
Szikesfalu	1481	-	1481	2618	14	14	2508	26	-
Felsőlupkó	602	-	602	973	3	-	950	2	-
Alsólupkó	1055	2	1053	1638	5	20	296	1184	-
Berszászka*	1100	83	1017	2384	173	222	1695	35	265
Bigér*	225	203	-	373	-	2	4	-	367
Szvinica	1043	12	1031	1440	42	9	22	1344	-
Tiszovicza	177	7	169	301	1	1	274	17	-
Tiszafa*	469	454	8	848	31	33	100	2	682
Naszáros	320	3	317	478	18	10	436	9	-
Dunatólgyes	328	-	328	499	4	1	493	2	-
Ó-Ogradena	585	25	560	854	25	8	800	2	-
Új-Ogradena*	151	151	-	236	5	7	59	-	154
Dunaorbágy	671	27	644	1227	21	16	1130	4	56
Orsova	1555	723	767	5538	1870	2015	1360	262	-
Nagyzsupány	601	82	518	1656	60	129	1394	9	-
Tuffás	316	-	316	885	72	81	704	1	-
Ada-Kaleh	na.	na.	na.	450	-	-	-	-	-
Összesen	12956	2051	10570	26336	2413	2614	13268	4841	2335

IV. A Klisszura-völgy gazdasága

A Klisszura-völgy településeinek gazdaságát a 19/20. század fordulóján is az elmaradottság jellemezte, mindazok ellenére, hogy a hegységekben a közsén

(Drenkova, Berzászka) és krómvasérc (Eibenthal, Tiszovica, Plavisevica, Dubova) bányászat is megindult. A mezőgazdasági potenciál egyes elemeit és erőforrásait a 2. táblázatban mutatom be. A mikrorégió területének 5,6%-án szántógazdálkodás, 8,8%-án a rét és legelőgazdálkodás, 0,7%-án a szőlő- és gyümölcsstermesztés, 76,4%-án az erdőélés/gazdálkodás jelentette az alap és kiegészítő jövedelemforrást. Az enyhe, szinte mediterrán jellegű éghajlatnak köszönhetően évszázadokon át tradicionális gyümölcs- és dohánytermesztéssel foglalkoztak az itt élők. A gazdálkodás jellegét jelzi, hogy a legkedvezőbb adottságú településeken is alig emelkedett a szántó- és kertgazdálkodás 20-25%-ig, az erdők szerepe 14 településen bizonyult meghatározónak. Az állatállomány települési differenciái is alátámasztják mindezt, ugyanis a loállomány egyetlen településen sem előzte meg a szarvasmarha állományt –eltérően a Bánság alföldi területeitől –, a kecskeállomány pedig tíz településen nagyobb volt, mint a sertésállomány. A juh- és kecskeállomány településenként jelentős differenciákat jelez, amelyek a lakosság etnikai struktúrájával is szoros korrelációt mutatnak. A csehek által lakott településeken sem a kecske, sem a juh nem játszott jelentős szerepet, ugyanakkor a sertésállomány dominánssá vált.

2. táblázat. A Klisszura-völgy településeinek földhasznosítása (1895)

Települések	Terület kat.hold	szántó kert	rét legelő	szőlő, gyüm.	erdő	nem termő	szarvas marha	ló	kecske	sertés	juh
Ómoldova	9478	14,9	30,0	4,2	25,6	25,3	892	181	<u>916</u>	656	2924
Lászlóvára	2052	22,4	20,2	0,8	37,1	19,5	305	73	<u>313</u>	183	621
D.szentilona	2539	26,5	37,5	0,2	33,6	2,3	609	100	49	464	194
Szikesfalu	15196	8,3	7,6	0,0	78,4	5,7	1061	104	557	1116	3179
Felsőlupkó	3094	20,2	15,5	1,7	40,8	21,7	338	38	279	380	1053
Alsólupkó	10920	9,8	10,0	1,0	74,8	4,5	488	111	279	632	1814
Berszászka	30402	2,8	3,9	0,2	90,0	3,2	725	131	86	705	1381
Bigér	7122	3,1	2,7	0,0	94,0	0,3	247	8	4	135	49
Szvinica	16855	3,8	6,7	1,0	76,4	12,1	582	102	469	434	2951
Tiszovicza	3446	2,5	14,0	0,2	67,0	16,2	115	8	<u>155</u>	40	239
Tiszafa	4939	9,2	8,5	0,0	8,1	1,4	398	65	-	188	44
Naszáros	7636	3,2	4,9	0,3	84,0	7,6	162	29	<u>124</u>	59	384
D.tölgyes	6655	2,2	5,0	0,3	86,7	5,8	153	21	<u>169</u>	125	334
Ó-Ogradena	26773	1,2	4,8	0,2	91,4	2,5	256	42	<u>222</u>	173	542
Új-Ogradena	1180	8,6	7,8	0,6	81,4	1,6	85	16	20	87	30
D.orbágy	14427	2,1	6,1	0,2	89,5	2,1	369	9	<u>249</u>	77	176
Orsova	1189	7,5	23,0	10,4	53,5	5,6	136	75	-	157	-
N.zsupány	2382	16,9	22,2	4,3	50,6	6,0	422	149	<u>307</u>	232	55
Tuffás	3249	6,2	25,0	1,2	65,9	1,7	317	14	<u>784</u>	119	549
Összesen	169534	9556	14903	1190	129508	10777	7660	1276	4982	5962	16519

A Klisszúra-völgy településeinek lokális gazdasági szerepénél sokkal fontosabb az a folyamathajózáshoz és később a kiépülő vasútvonalhoz

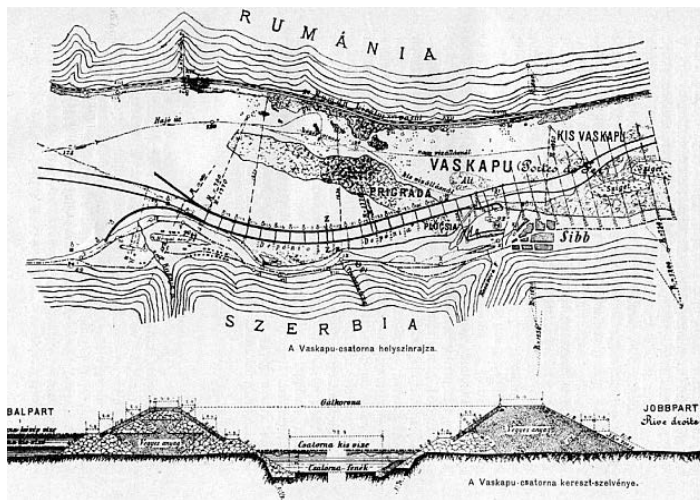
kapcsolódó nemzetközi közlekedési folyosó szerepe, amely a 19/20 század fordulójára minden korábbinál nagyobb mértékben felértékelődött.

Az Al-Duna völgye az ókortól, azaz a nagy népmozgások és a folyami hajózás megindulásától kezdve, természetes határként működött a Kárpát-medence és a Kelet-Balkán között. E közlekedési tengely azonban inkább elzárt, mint összekötött és a hajózás a középkor évszázadaiban is alig működött. Az összeszűkülő mederben a sodrás igen sebes volt, néhány helyen pedig (például az Izlas és a Tachtalia szikláknál) a folyam gyors és alattomos irányváltoztatása vihette szirtre a merész kormányosokat. Lefelé az út életveszélyes, felfelé gyakorlatilag lehetetlen volt. A vaskapui hajózás a 19. század elején is rendkívül veszélyes vállalkozás maradt. Alacsony vízálláskor a hajók terhük egy részét evezős dereglyékre rakták át, vagy épp többhetes várakozásra kényszerültek. Aszályosabb években megesett, hogy a 275 napos hajózási időnyből csak nyolcvan-kilencven napig lehetett korlátozás nélkül áthaladni. További száz-száztíz napon a hajók merülését csökkenteni kellett. Később az értékesebb árut és az utasokat egy szakaszon, szekéren, illetve vasúton, majd újra hajón vitték.

A modern magyar gazdasági törekvések a reformkortól fogalmazódtak meg a Balkánnal kapcsolatban, melyek egyik kulcsának tekintették az Al-Duna szabályozását. A Dunát a nemzetközi hajózás számára jogi értelemben az 1829. évi drinápolyi békeszerződés nyitotta meg. Az Al-Duna szabályozása az 1830-as években indult meg – Vásárhelyi Pál (1759-1846) tervei alapján –, melynek célja a sziklazátonyos szakasz rendezése volt. A hajózás megkönnyítésére 114 km hosszú és 30 m fenékszélességű csatornát vájtak ki a Duna sziklás medrében (1. ábra). Ez alapját képezte a század végén megvalósult nagyszabású Vaskapu-szabályozásnak. Az 1834. évi rendkívül alacsony vízállás segítette abban, hogy a mederből a legveszélyesebb sziklákat kirobbanthassák. Az Al-Duna zuhatagainak teljes „megszelídítése” azonban meghaladta a kor műszaki lehetőségeit. A Duna bal partján 122 kilométer hosszú utat építettek, jelentős részben a sziklába vágva. Ez az ún. „Széchenyi-út” a történelmi Magyarország új balkáni kapujának megnyitását is jelentette. Nem csupán a hajók vontatását, hanem – hajózási időnyen kívül – az áruknak szekéren való szállítását is lehetővé tette.

A magyar Al-Duna szabályozásra – Ómoldova és Turnu Severin (Szörény vára) közötti folyószakasz – az 1871. évi londoni szerződés hatalmazta fel Ausztria-Magyarországot. E munkálatok közben kilenc csatornát robbantottak (Stenka, Kozla-Dojke, Izlas-Tachtalia, Jeliseva, Svinica, Jucz, Vaskapu feletti, Kisvaskapu és Vaskapu), összesen 18,8 kilométer hosszban a sziklás mederfenékbe. E robbantásokkal 1899 szeptemberéig 700.000 m³ sziklát távolítottak el a hajózás útjából, s több kilométeres zárógátakat építettek a szabályozás során. Összességében 11 kilométernyi, 60–80 méter széles, 2 méter mély hajózó utat robbantottak ki a sziklából. A hírhedt Greben-sziklaszirtet is lerobbantották 150 méter szélességben. Ehhez fogható építkezés addig

mindössze egyetlen akadt a világon, a nagyjából egy időben épülő montreali vízlépcsőé a Szent Lőrinc-folyón. A szabályozási munkák elsősorban a vízmélységi viszonyok megváltoztatását célozták, s ez bár javította, de alapvetően nem változtatta meg az áramlási viszonyokat. A hajózó csatornában a víz áramlata annyira erős maradt, hogy a hajókat vontatni kellett az ár ellenében.

2. ábra: Az Al-Duna szabályozás Vaskapui részletének egyik korabeli vázlatrajza

A fenti tények is jelzik, hogy a kiegyezés utáni magyar gazdasági fejlődés eredményeként megjelenő külkereskedelmi érdeklődés, részben tőke kivitel, majd a megerősödő politikai törekvések a Balkánt felértékelték. A magyar gazdasági elitben tudatosodott, hogy itt a verseny kevésbé éles, illetve a magyar kínálat sikeresen értékesíthető. Egyre erőteljesebben jelentkezett az a felfogás is, hogy a Balkán szárazföldi, különösen vasúti közlekedésének, európai csatlakozásának kulcsa, Magyarország kezében van. Ebből fakadóan Magyarország kulcsszerepet játszott a Balkán akkori jelene és jövője szempontjából (Tóth J. 1997).

Az 1890-es évektől érzékelhető geopolitikai-stratégiai változások ellenére a Balkán felé irányuló gazdasági kapcsolatainkat gyenge szálak jellemezték. Az 1910. évi külkereskedelmi forgalmunk mennyisége és értékei (3. táblázat), valamint ezek forgalmi relációi jól érzékeltetik e problémát. A behozatalunk és kivitelünk szállítási módjában a vasút dominanciája egyértelmű, meglepő lehet, hogy tengeren több áru érkezett, mint az összes folyami szállítással együtt és a kivitelben is jól teljesített a tengerhajózás.

3. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Szállítási mód	Behozatal		Kivitel	
	métermázsa	ezer korona	métermázsa	ezer korona
Vasúton	48.588.240	1.145.003	48.368.515	1.306.775
Folyamhajón	6.337.238	297.292	9.155.139	211.648
Postán	294.255	271.535	79.801	41.141
Tengeren	6.625.372	133.512	7.050.983	154.543
Közúton	1.537.363	5.076	490.770	2.644
Magyarország (összesen)	63.432.467	1.852.418	65.145.208	1.716.751

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Számunkra elsősorban nem is annyira a mennyiségi értékek fontosak – természetesen nem szeretném lebecsülni azt a 15,5 millió métermázsnyi forgalmat (az összes behozatal 10%-a, a kivitel 13%-a), amelyet folyami hajóink szállítottak –, hanem az országok szerinti relációk (4. táblázat). A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy külkereskedelmünk – érték szerinti adatsorát vizsgálva – alig több mint öt százaléka (behozatal=3,93%-a, kivitel 6,77%-a) kapcsolódott a Balkánhoz. A problémát tovább súlyosbította, hogy a két közvetlenül határos balkáni országgal (Szerbia, Románia) külkereskedelmünket jelentős passzívum jellemezte, azaz ezek belső piaci gyakorlatilag zárva maradtak a magyar árucikkek előtt. A távoli Nagy-Britanniába több árut vittünk ki, mint Romániába, ugyanekkor Bulgáriába is kétszer akkora volt kivitelünk, mint Szerbiába, a Török Birodalom európai és ázsiai területei pedig ehhez képest „dinamikus” magyar export-offenzívával szembesültek.

A fenti tények okait kutatva egyértelmű, nemcsak a közlekedéshálózat összekapcsolódási opcióinak hiánya, vagy a hálózatok áteresztőképességének gyengeségei voltak a felelősek. E tény alátámasztására elegendő megvizsgálni a Vaskapu hajóforgalmának alakulását 1909-ben. A Vaskapu 1909. évi forgalma úgyszólván az Al-Duna teljesítőképességének határát érte el. Míg 1908-ban az összeforgalom alig 4.2 millió métermázst tett ki, addig az 1909-ben a 8.5 millió métermázst is meghaladta. A legnagyobb forgalom augusztus-november közötti időszakban volt, ekkor négy hónap alatt 5.1 millió métermázsa árut szállítottak át a Vaskapun. Ebből a mennyiségből 4.3 millió métermázsa esett a fölfelé irányuló forgalomra. Tény, hogy 1909-ben kedvező volt a vízállás is, mert csak 18 napon keresztül volt az orsovai mércén 1.5 méter alatti vízállás, a legkisebb vízállás pedig 1.21 méter volt. Eszerint csak 18 napon keresztül nem közlekedhettek az egész szakaszon 21 dm maximális merülésű uszályok. Ha a vízállás kedvezőtlenebb lett volna, akkor természetesen nem tudtak volna lebonyolítani a meglévő uszályokkal ekkora forgalmat. Az 1910 évi forgalom nagysága (5,8 millió métermázsa) és relációi (3-4. táblázat) jobban tükrözik az átlagos évi forgalmat (4,5-5,5 millió métermázsa). A Vaskapu hajóforgalmának

1910. évi ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy az összes folyamhajón exportált termékeink (9.155.139 métermázsa) egyharmadát (3.043.118 métermázsa) szállították az Al-Dunán. A folyamhajókon zajló importunk (6.337.238 métermázsa) mintegy negyven százaléka (2.778. 136 métermázsa) érkezett a Vaskapun keresztül hazánkba. Összegezve megállapítható, hogy a magyar külkereskedelmi forgalom (128.577.675 métermázsa) alig 4,5 százaléka (5.816.194 métermázsa) zajlott az Al-Dunán 1910-ben.

4. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Országok	Behozatal		Kivitel	
	ezer korona	százalékban	ezer korona	százalékban
Ausztria	1.394.991	75,31	1.279.954	74,56
Németország	155.184	8,38	126.180	7,35
Olaszország	18.926	1,02	46.881	2,78
Nagy-Britannia	32.300	1,74	36.530	2,18
USA	30.167	1,63	13.243	0,77
Románia	28.764	1,55	21.025	1,22
Bosznia- Hercegovina	25.189	1,36	41.015	2,39
Szerbia	7.921	0,43	4.948	0,29
Bulgária	2.954	0,16	9.633	0,59
Európai Törökország	3.385	0,18	24.095	1,40
Ázsiai Törökország	3.978	0,21	11.624	0,68
Görögország	759	0,04	3.350	0,20
Balkán összesen	72.950	3,93	115.690	6,77
Magyarország (összesen)	1.852.418	100,0	1.716.751	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Az Al-Dunán szállított termékek struktúrája (5-6. táblázat) jól szemlélteti, hogy meghatározó a mezőgazdasági termékek (búza, zab, kukorica) és a nyersanyagok (kőszén, fa) súlya, azaz a nagy tömegű árualap. E tekintetben meglepően kiegyensúlyozott a forgalom, mindössze fa, búza, cukor és vasáru behozatali többlet volt, de kivitelünkben sem a késztermékek és a darabáruk dominanciája érvényesült.

5. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	Főfelé		Lefelé		Összesen			Főfelé		Lefelé		Összesen		A kirótt illeték összege, korona		
	u s z á l y h a j ó															
	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	vontató	illeték köteles	vontató	illeték köteles			
	darab			darab			darab									
Összesen	570	790	2 778 076	715	390	3 043 118	1 280	1 180	5 816 194	1 272	587	1 264	500	2 536	1 087	992 472
<i>A fenti összegből esik:</i>																
a D.G.T.-ra	250	481	1 103 062	466	99	1 952 489	716	580	3 055 551	713	210	705	187	1 418	397	559 330
a M.F.T.R.T.-ra	94	235	427 062	141	126	644 117	235	361	1 071 179	273	282	277	215	550	497	184 621
a román hajózásra	127	11	745 411	62	67	303 379	189	78	1 048 790	176	10	171	9	347	19	168 527
a szerb	42	43	187 173	31	53	85 983	73	96	273 156	82	81	88	81	170	162	35 279
a délnémet hajózásra	36	4	227 174	4	23	12 800	40	27	239 974	-	-	-	-	-	-	28 932
egyéb hajótulajdonosra	21	16	83 194	11	22	44 350	32	38	127 544	28	4	23	8	51	12	15 783

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

6. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	L e f e l é										összesen
	darabáru	kőszén	vasáru	fa	cement	búza	zab és tengeri	cukor	különfélék		
Összesen	493 766	461 452	105 298	65 123	236 092	357 484	988 795	83 309	251 799	3 043 118	
<i>A felfelé szállított mennyiségéből esik:</i>											
a D.G.T.-ra	325 380	428 418	46 068	38 602	63 722	273 255	691 593	7 283	78 168	1 952 489	
a M.F.T.R.T.-ra	78 379	3 133	55 079	9 483	161 534	5 000	147 962	76 026	107 521	644 117	
a román hajózásra	41 118	-	3 283	-	-	79 229	148 949	-	30 800	303 379	
a szerb	48 133	2 101	868	17 038	10 836	-	291	-	6 716	85 983	
a délnémet hajózásra	-	12 800	-	-	-	-	-	-	-	12 800	
egyéb hajótulajdonosra	756	15 000	-	-	-	-	-	-	28 594	44 350	
F ő l e l é											
Összesen	432 235	346 701	172 831	213 919	182 769	629 417	167 144	86 824	541 236	2 773 076	
<i>A főfelé szállított mennyiségéből esik:</i>											
a D.G.T.-ra	241 398	241 225	93 518	27 269	4 740	366 288	-	40 068	88 556	1 103 062	
a M.F.T.R.T.-ra	87 922	83 169	30 102	18 469	378	173 189	-	18 907	14 926	427 062	
a román hajózásra	61 703	22 307	49 211	1 003	117 163	89 800	167 000	7 907	229 317	745 411	
a szerb	565	-	-	159 733	44	140	144	19 942	6 605	187 173	
a délnémet hajózásra	29 042	-	-	-	-	-	-	-	198 132	227 174	
egyéb hajótulajdonosra	11 605	-	-	7 445	60 444	-	-	-	3 700	83 194	

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Fontos kérdés, hogy a fenti tények hogyan érintették a Bánság Duna menti településeit és kialakult-e a vízi és vasúti szállítás együttműködése, azaz olyan térpályák, amelyek nagy mennyiségű anyagi javak áramlását lehetővé tették volna? A Bánság vált-e a Balkán gazdasági kapujává vagy a kereskedelmi forgalom nagy része elkerülte, ill. áthaladt rajta?

A XIX. század második felében a külkereskedelmi forgalomban – mint fentebb láttuk – a vasutakra helyeződött a hangsúly. A Bánság e tekintetben sem tudott meghatározó szerepet betölteni. Az egyetlen nemzetközi kapcsolódási pont a Bánság esetében Orsova volt, de az a nemzetközi forgalom szempontjából elenyésző jelentőséggel bírt, még akkor is ha a „Kelet kapuja” jelzővel illették. Teljes mértékben egyet értek Frisnyák Zsuzsanna (2006) megállapításával, mely szerint 1895-ben a Bánságban is a belső gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak és nem a nemzetközi kapcsolatok.

V. Összegzés

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy a Balkán kapujaként számon tartott Al-Duna-völgy, amely egy sajátos történeti, politikai, gazdasági és geográfiai régió, meg tudott-e felelni a 19. század végére kiteljesedő új geostratégiai és gazdasági kihívásoknak. E kihívás arra irányult, hogy a Kelet-Balkán és Kis-Ázsia szellemi és anyagi értékei az Al-Duna-völgyén keresztüláramolva szorosabban kapcsolódjanak az Osztrák-Magyar-Monarchiához. Azt is megvizsgáltam, hogy a régió geostratégiai felértékelődésével párhuzamosan jelentkező modernizáció át tudta-e alakítani az Al-Duna völgyének tradicionális társadalmát és gazdaságát. Kialakult-e egy olyan modernizációs jegyekkel leírható közlekedési folyosó, amely szűkebb hinterlandjára is dinamizálta a 20. század elejére. A kutatások a vártnál is kedvezőtlenebb helyzetet tártak fel. Az Al-Duna-völgy a kedvező helyi és helyzeti energiák (pl. folyamszabályozás, helyi ásványkincsek kitermelése, import kőolaj finomítás, kedvező közlekedésföldrajzi helyzet stb.) ellenére sem dinamizálódott, tradicionális társadalmá és gazdasága fennmaradt, amelyhez a keletebbre fekvő régiók rendkívüli elmaradottsága is hozzájárult.

Irodalom

- GULYÁS L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- GULYÁS L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- GYÖRKÖS A. (1998): Török földrajzi nevek szótára, Segédlet a török kori jegyzetekhez H. D.: E./B./T. u.: 144. o.; 527. o. 35. l.j.
- FRISNYÁK ZS. (2006): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút–ember–tér kapcsolatok (doktori disszertáció) ELTE, p. 134.
- JÓKAI M. (1986): Az arany ember Budapest.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza, 421. p.
- NAGY MIKLÓS M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. pp. 161-177.
- SZILÁGYI A. (2006): A Klisszura titkai. Zárványok és szórványok a Partiumtól Dobruzsáig. Erdélyi Riport Könyvek. Scripta Kiadó, Nagyvárad. 326.p.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.
- PLANUL LOCAL DE MASURI. (Privind Dezvoltarea Durabila si Reducerea Poluarii Mediului in Clisura Dunarii). Klisszura környezeti állapota és cselekvési terv, 1999. 57p.

A Balaton–Sió–Kapos-köz települései egy 17. század végi kéziratos térképen^{*}

K. NÉMETH ANDRÁS

The settlements of the Balaton–Sió–Kapos region on a late 17th century manuscript map

My paper discusses a manuscript map without scale and orientation showing 152 settlements of the Ozora, Dombóvár and partly Kaposvár domains of the Esterházy family in the north-east of the present Somogy and in the west of the present Tolna counties. Three different symbols are used to mark 39 inhabited settlements, 106 deserted villages and 7 fortifications.

The map was drawn for the Esterházy family to muster their southern Transdanubian domains, which were newly set free from the Turkish occupation. The map can be dated around the years 1687-1688 for various reasons.

The first researcher of the map László Csendes was unable to identify 32 of the settlements. In my present study I have succeeded in identifying almost all of them. I have edited a table showing the toponyms of the map; the key of the columns: A – original writing; B – solution of the toponym; C – present name; D – localisation; E – inhabited place/deserted village/fortification; F – initial of the present county (F: Fejér; S: Somogy; T: Tolna).

Tanulmányom egy latin nyelvű, kéziratos, tájolás és lépték nélküli térképvázlatot ismertet, amely az Esterházy-család ozorai, dombóvári és részben kaposvári uradalmának, a mai Somogy megye északkeleti és Tolna megye nyugati részének 152 települését tünteti fel. A helységeket háromféle grafikus jellel ábrázolja, 39 lakott és 106 puszta falu mellett 7 várat is jelöl.

A térkép – provenienciája és az ábrázolt terület alapján – az Esterházy család számára készült, bizonyára a török alól frissen felszabadult dél-dunántúli birtokok állapotának számba vételére. Készítési ideje különböző megfontolások alapján 1687-1688 tájára tehető.

A térkép első ismertetője, Csendes László 32 település lokalizálásával nem boldogult, néhányat pedig hibásan azonosított, cikkem – két falu kivételével – ezek azonosítását is tartalmazza. A térkép helyneveit táblázatos formában adom közre, az oszlopok a következők: A – eredeti írásmód; B – a helynév feloldása; C – mai településnév; D – lokalizálás; E – lakott/lakatlan/váras hely; F – mai megye kezdőbetűje (F: Fejér; S: Somogy; T: Tolna).

Az Esterházy család hercegi ágának térképei között található egy 46 x 34,5 cm nagyságú kéziratos térképvázlat. Hátlapján az alábbi cím olvasható:

^{*} A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2) támogatásával készült. Köszönöm Torma Istvánnak, hogy a téma feldolgozására bízott, a térképről készített jegyzeteit átengedte és a kéziratot tanácsaival jobbította.

Simontornya s az több helyeknek mappáia, alatta más írással pedig az alábbi latin nyelvű cím: *Mappa Domini Ozora, Dombóvár et in parte Kaposvár*. A vázlat főként az Esterházy-család ozorai, dombóvári és részben kaposvári uradalmának településeit tünteti fel.¹ A térkép Somogy megye északkeleti és Tolna megye nyugati részének legkorábbi, a maga nemében egyedülálló ábrázolása, és térképtörténeti szempontból is érdekes, hiszen a török kiűzése utáni évekből alig áll rendelkezésünkre ilyen mennyiségű helynevet tartalmazó áttekintő térképvázlat.

A nemrégiben DVD-n kiadott és az interneten is elérhető térkép közreadói szerint a Sió, Koppány és Kapos folyók által közrefogott, Somogy és Tolna megyei területet, a Karád–Siófok–Simontornya–Kaposvár négyszög településeit ábrázolja, és a 17. század végén vagy a 18. század elején készült. Ha alaposabban megvizsgáljuk, akkor egészen pontosan azt a Somogy, Tolna és csekély részben Fejér megyei területet találjuk rajta, amelyet északról a Balaton, keletről a Sió, délről pedig a Kapos folyó határol. Bal felső sarkában néhány Karádtól északnyugatra fekvő települést (Teleki, Csepely, Fejéregyháza) találunk rajta, északkeleten a Siófok melletti Szabadi zárja le, Simontornyától délre még megtalálható rajta Pálfa, délnyugaton pedig Kapos(vár) az utolsó ábrázolt település.

A térképpel először Csendes László kartográfus foglalkozott a térképeken található történelmi adatok áttekintése kapcsán, rövid leírása mellett táblázatban adta közre az ábrázolt települések későbbi térképi névalakjait.² Néhány évvel később térképtörténeti ismeretterjesztő könyvében röviden ismét megemlékezett a térképről.³ Egy évtized múlva, 1990-ben Torma István régész tartott előadást a térkép településtörténeti vonatkozásairól Veszprémben, a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságainak konferenciáján *Az ozorai, dombóvári és kaposvári uradalom XVII. század végi térképe* címmel, de ennek szerkesztett változata sajnos nem jelent meg.⁴ Nemrég a Koppány folyó nevének keltezése kapcsán már jómagam is használtam a térképet.⁵ A térkép más szakirodalmi említését nem ismerem, a környék török korának és újratelepülésének kutatói közül tudomásom szerint senki sem használta fel.

A térkép nyelve latin, a jelmagyarázaton túl ezen a nyelven íródott a három folyó, a Kapos (*Capos*), Koppány (*Koppán*) és Sió (*Sió fluvius* megnevezése, a Balaton neve mellett ellenben a német *See* szót találjuk. Német anyanyelvű személyre utal még Tamási és Tárkány *Damasyj*, illetve *Darkanyj* névalakja is.

¹ Esterházy térképtár S 16 No 1069. Eredeti jelzete: Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 92. Fasc. I. No. 9.

² Csendes 1977, 253, 258-260.

³ Csendes 1980, 76.

⁴ Torma István szóbeli közlése. Vö. A Dunántúl település-története. Város–mezőváros–városiasodás. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságainak IX. konferenciája; Veszprém, 1990. november 8-9. Szerk. Solymosi László. Veszprém 1992.

⁵ K. Németh 2013, 33.

Mindezekon túl néhány esetben a magyar nyelvre jellemző rövid magánhangzókat is elhelyezte az írnok, néha helyesen (*Gyölle, Kisörs, Raz-Ürök, Tengöd*), néhol azonban feleslegesen (*Kis Sökel, Kör, Szöröhad*). A felsorolt nyelvi sajátosságok alapján készítője olyan német anyanyelvű, latinul tudó személy lehetett, aki tisztában lehetett a magyar nyelv néhány alapvető sajátosságával, bár szemmel láthatóan nehezebbre esett az idegen helynevek lejegyzése. Feltűnő néhány következtetlenség: Martinca nevét – bizonyára a szintén a Márton nevet magában foglaló Szentmárton (*S. Marton*) helynév hatására – a térkép készítője *S. Martincza* alakban jegyezte le, több helynévpár azonos tagját pedig eltérő módon tüntette fel (Ireg: *Urok-Ürök*; Székely: *Sokel-Sökel*), és elhagyta a falunév felét (Simonfa helyett *Simon*). Az említett tévesztések, a hiányos névalakok és a Tárkány helynév vélhetőleg téves kétszeri szerepeltetése miatt felmerülhet, hogy a térkép másolatként készült, és a hibák a figyelmetlen másolás következményei.

Mivel célom a térkép településtörténeti elemzése, ezért kartográfiai vonatkozásairól csak annyit jegyzek meg, hogy tájolatlan, léptéke nincs, az északi irányhoz közelítő tájolást leginkább úgy kapunk, ha a vázlatot kb. 45°-kal balra forgatjuk. Pontossága csak néhány, egymás szomszédságában fekvő településcsoport vonatkozásában helytálló. A pontatlanságra számos példát idézhetünk: Magyar- és Ráciareget egyaránt a Koppány partjára helyezi, a Tengöd közeli Bekefalvát a Koppánytól délre, Kazsok és Gölle a Kapos partján tűnnek fel, stb.

A térképvázlat 152 települést tüntet fel, amelyek közül napjainkban 9 Fejér megyébe, 60 Tolna, 83 pedig Somogy megye területére esik. A középkorban a Fejér megyei települések még Veszprém megyéhez tartoztak, Tolna megyéhez pedig ekkor még 69 helységet számítottak. A helységeket háromféle grafikus jellel ábrázolták, Csendes László ma is helytálló megfogalmazásában „*az elhagyott, lakatlan falvakat (Desertus Pagus) egy vonalra helyezett körrel, a lakatlan, romos településeket (Pagus inhabitatus) kettőzött vonalú »L« betűvel, végül a megerősített, oltalmat adó őrhelyeket (Praesidium) két oldalról lépcsőzött ábrával tünteti fel a szerző: Dombóvár, Kaposvár, Törökkoppány, Simontornya, Pincehely és Ozora. Külön jelzés, bástyaszerű ábrázolás látható Damasy (Tamási) település megírásánál.*”⁶ Ehhez csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy az idézetben az *inhabitatus* jelző magyarázata nyilvánvaló tévedés: természetesen a lakott, és nem a lakatlan falvakat jelzi, hiszen a puszta falvakra már ott van a *desertus* melléknév.

A várak vonatkozásában a térkép értéke, hogy nemcsak a középkori előzményekkel rendelkező, jelentősebb várakat tünteti fel, de jelzi a törökök által épített pincehelyi palánkot is. Érdekes, hogy az ábrázolt területen fekvő, ekkor még fennálló többi palánkvárat nem jeleníti meg, pedig Endréd 1686-ban,

⁶ Csendes 1977, 253.

(Szabad?)Hídvég 1688-ban, (Sió)Fok pedig még 1704-ben is állt.⁷ Tamási sajátságos, a többitől eltérő várábrázolásának okát nem ismerjük.

A települések közül Csendes László 32 lokalizálásával nem boldogult, és az azonosított települések között is számos tévedés található. Ennek oka, hogy ő a lokalizálásokat későbbi térképi források – az első és második katonai felmérés, valamint egy 1953-as térkép – alapján próbálta azonosítani, amelyeken egyes, helynévi nyom nélkül eltűnt középkori településeket hiába próbált megtalálni. Módszere térképészként érthető, ugyanakkor éppen az idézett műveinek megjelenése előtti években több, különböző szempontú történeti feldolgozás is született az Esterházy-levéltárak alapján a térkép által megörökített területről, amelyek segítségével csupán egy-két település azonosítása maradhatott volna homályban. Időrendben haladva, Polónyi Nóra 1966-ban éppen az Esterházyak dombóvári és tamási uradalmának településtörténetét vizsgálta, kifejezetten 18. századi kéziratos térképek alapján (s furcsa, hogy éppen ezt az áttekintő térkép vázlatot nem használta fel),⁸ Szakály Ferenc 1975-ben kiadott egy 1690-es tanúvallatást, amely az Esterházy család Simontornya, Kaposvár, Koppány, Ozora, Pincehely, Simontornya és Tamási várakat illető birtokjogáról és a vártartományok hódoltság kori magyar adózásáról szól,⁹ Hegedüs László 1979-ben megjelent, Tolna megye nyugati felének török korát tárgyaló tanulmánya pedig a Tolna és Somogy megyei Esterházy-uradalmak 1622 és 1690 közti összeírását is tartalmazta.¹⁰ Megemlíthetjük, hogy természetesen hasznos adatokat tartalmaz Merényi Lajos 20. századi eleji, a dombóvári uradalom 1702-es összeírását tartalmazó forráskiadása,¹¹ valamint az 1692-es Kelcz Mihály-féle összeírás 1983-as kiadása is.¹² Vizsgált területünk településeiről, lévén hódoltsági terület, a török defterek is elsőrendű fontosságúak: a simontornyai szandzsák 1546 és 1590 közötti tahrir-deftereinek kiadása csak 1982-ben,¹³ a koppányi szandzsák 1570-es összeírása pedig 2008-ban jelent meg,¹⁴ de utóbbi területére nézve – számos hibás olvasata ellenére is – jó kiindulópontot nyújthatott volna a Velics Antal és Kammerer Ernő-féle 19. század végi defterkiadás is.¹⁵

A mappa provenienciája és az ábrázolt terület alapján – bár nem kizárólag az ő birtokaikat tünteti fel – kétségtelenül az Esterházy család számára készült, minden bizonnyal a frissen felszabadult dél-dunántúli birtokok állapotának,

⁷ Vö. Tolnai 2011, 65, 76, 110.

⁸ Polónyi 1966.

⁹ Szakály 1975, 286-295.

¹⁰ Hegedüs 1979, passim.

¹¹ Merényi 1905.

¹² Zsíros 1983.

¹³ Dávid 1982.

¹⁴ Čoban 2008.

¹⁵ Velics–Kammerer 1886, I. 175-177; 327-329; 1890. II. 494-497.

elhelyezkedésének számba vételére, talán valamilyen összeírás mellékleteként. Esterházy Pál nádor 1690-ben, majd 1695 és 1702 között arra kényszerült, hogy a Neoacquistica Commissio előtt igazolja az ozorai, tamási, simontornyai, valamint a kaposvári és koppányi fél uradalomra vonatkozó birtokjogát,¹⁶ de – amint később látni fogjuk – a vázlat inkább az eljárás megindulása előtt készülhetett.

Azt, hogy a térkép vázlat eredetileg egy összeíráshoz tartozhatott, megerősíti, hogy néhány, a térképen sajátos írásmóddal feltüntetett település nevét (*Ismín, Nagyvíta, Todli*) csak egyetlen, kiadói által a 17. század végére – tehát térképünkkel megegyező korra – keltezett, igaz, nem uradalmi, hanem kamarai összeírásban találjuk meg azonos formában.¹⁷ Utóbbi a térképhez viszonyítva északnyugat és északkelet felé nagyobb, délnyugat felé viszont kisebb terület településeinek birtokosait (tehát térképünkhöz hasonlóan nem kizárólag Esterházy-birtokokat), lakottságát és részben művelési ágait sorolja fel.

A vázlatot Csendes László először – bizonyára sajtóhiba folytán – „*az 1561-es évekből*” eredeztette, majd az 1650-es évekre keltezte,¹⁸ közlétevéoi – mint láthattuk – a 17-18. század fordulójára tették keletkezési idejét. Jómagam Torma Istvánnak értek egyet, aki szerint 1687-1688 táján készült, az alábbiakban kéziratosan lejegyzett gondolatmenetére támaszkodva vázoló az ennek indoklását.

A térkép keltezése a fent részletezett összeírások segítségével szűkíthető le az 1686-ot követő néhány évre, amikor az Esterházyak korábbi összeírásaiban szereplő, váltakozóan lakott, illetve pusztá – de a térképhez viszonyítva arányaiban a lakott települések javára billenő mérlegű – falvak többsége a visszafoglaló háborúk következtében lakatlanná vált, és a század végén megkezdődő telepítések hatása még nem mutatkozott meg. 1687-ben a koppányi, simontornyai, ozorai és tamási uradalom 43 településének adóját el is törölték, részben lakatlan voltak, részben a megmaradt csekély lakosság szegény volta miatt.¹⁹ Amint arra már Torma István rámutatott, térképünket az 1686 előtti – 1622, 1639/1645, 1650, 1651/1652, 1652, 1658, 1666, 1667/1668, 1669/1675, 1679. évi²⁰ – összeírások egyikével sem állíthatjuk párhuzamba, hiszen ezekben időszakonként változó volt a lakott és pusztá települések száma és aránya a térkép vázlaton ábrázolthoz képest. Feltűnő ugyanakkor a pusztásodásban kimutatható hasonlóság, ha térképünket az 1687/1688. évi, az 1688. január 31-én készült, az 1689-es, illetve az 1690-es összeírások²¹ adataival vetjük össze, hiszen a térképen jelölt lakatlan helyeket mind a négy összeírás egyaránt pusztának mondja, s a kevés összeírt lakott hely mindegyike – Kis- és Nagyszékely, Pálfa és Ősi – a térképen is lakottként szerepel.

¹⁶ Soós 2009, 819-830.

¹⁷ MNL Urbaria et Conscriptioes Fasc. 46. No. 71.

¹⁸ Csendes 1977, 253; Csendes 1980, 76.

¹⁹ Hegedüs 1979, 50-51.

²⁰ Uo. 20-21, 28-29, 31-42, 45-49.

²¹ Uo. 52-59.

A fentiek alapján a térképvázlat az 1686 és 1690 közti évekre keltezhető. Ezen belül néhány apró megfigyelés segítségével tovább szűkíthető a keltezés. A térképen lakatlanként jelölt falvak egy része idővel ismét lakottá vált: Nyék 1689-ben,²² Nagymajsa, Nyilas és Regöly 1691-ben ismét lakott.²³ Ezek alapján 1687-1688 jöhet szóba a térkép keletkezési idejeként, amit alátámaszt, hogy a térképen *Regete* néven szereplő Regöly csak az 1687/88-as összeírásban szerepel ugyanezen a néven, továbbá hogy Kisszékely és Pálfa először 1688-ban tűnik fel.²⁴

A 152 település túlnyomó része, több mint kétharmada – szám szerint 106 – lakatlan volt, mindössze 39 faluban volt élet, 7 településen pedig vár állt. A Koppány és a Kapos közti vidék Regölytől Igalig teljesen elnéptelenedett: keleten a legszélső lakott hely Igal volt, mellette Füred, Látrány, Geszti, Somodor és Juta rendelkezett lakókkal. A Sió keleti felén minden második faluban volt lakó (Fokszabadi, Maros, Komárom, Tóti), a Kapos déli felén ábrázolt – valójában a folyótól jóval délebbre fekvő – három település (Kis- és Nagyszékely, Pálfa) sem néptelenedett el. A Balatontól délre eső, Koppány és Sió közti vidéken a Koppány–Pernesz–Nágocs–Tengőd–Kiskapoly–Ádánd–Hídvég vonaltól keletre és délre nem volt élet, tehát lényegében a tamási és ozorai uradalom teljes területe lakatlan volt. Az ábrázolt területen messze a legtöbb lakott település a Balatontól délre, Andocs, Endréd és Fok környékén volt található, ahol valamivel több volt a lakott település, mint a néptelen.

A térkép több településtörténeti érdekességet is tartalmaz. Néhány települést hiába keresünk a középkori településtörténeti adattárakban: Csáblénynak, Kisfalvának, Sándornak, Szállásnak és Szegednek tudomásunk szerint – ugyanezen a néven – nem ismert középkori előzménye. A Balatontól Kaposvár és Dombóvár vonaláig terjedő sávot az 1570-es évektől jórészt balkáni eredetű, vlah jogállású katonaparasztok szállták meg, a koppányi szandzsákban 1580 körül mintegy 100, a simontornyaiban pedig nyolc faluban találjuk meg őket,²⁵ egy 1614-es lista szerint pedig a koppányi, a simontornyai, a szekszárdi szandzsák területén – amelyek egy része éppen a térképünk által ábrázolt vidékre esik – 1410 magyar és 1000 iflák (délszláv) adóegységet írtak össze,²⁶ ami jól érzékelteti az etnikai viszonyokat. Térképünkön ugyanakkor rációkra mindössze Rácegres és Rácireg neve, valamint a középkori Marton (Martonfalva, Martonos) falu délszlávok formára módosult, ma is ismert Martincza névalakja utal, holott a 17. századi összeírásokban több, délszláv nevű, a középkori forrásokból ismeretlen rác falu (*Geleznica*, *Jovánca*, *Szlicznicz/Szchicnicz/Skizinec/Szeletincsk/Sticzinicz/Skliczinez/Sliczeniz*)²⁷ szerepel még.

²² Uo. 55.

²³ Uo. 60.

²⁴ Uo. 53.

²⁵ Hegyi 2001, 1296-1308.

²⁶ Hegyi 1995, 195-196.

²⁷ Hegedüs 1979, 20, 29, 33-34, 40-41, 46, 48, 51, 56.

A helységek jó részének lokalizálása a középkoros történeti földrajzi munkák alapján nem ütközik nehézségekbe, így ezekkel nem kívánok részletesen foglalkozni, hiszen a cikk végén található táblázatban megtalálhatók a térképen található helynevek, azok olvasatai, illetve a települések lokalizálása. Van azonban néhány olyan helynév, amelyek megfejtése komoly fejtörést okozott, így indokolt ezek részletezése. Többszöri nekirugaszkodás után sem sikerült azonosítanom egyetlen, a középkorból vagy a törökkorból adatolt helységgel a Kapos és a Koppány összefolyásától keletre jelölt Kisfalvát (fekvése és hasonló hangzása alapján esetleg Kesző, a mai Keszőhidegkút előzménye jöhet számításba.) és a Dombóvár és Dalmand között jelölt Tárkányt (amely nem azonos a *Darkanj* néven szereplő Szakály–Tárkánymajor előzményével). A Szemcse–Kisberény–Som–Keszi–Martinca által közrefogott *Nagyvita* nem lehet más, mint a Somogyvár melletti Vityapuszta, bár a fenti településektől igen messze esik. Némileg bizonytalan voltam *Czaconny* és Tátony azonosságában, de a helység fekvése eloszlatta kételyemet. A térkép bal szélén ábrázolt *Latra* és *Metgnj* a környező települések egymástól való távolsága alapján nem lehetne azonos Látránnyal és Mesztegnyővel, de a valójában közelükben fekvő, mégis északnyugatra jóval messzebbre rajzolt, más helységgel összetéveszthetetlen nevű *Ostopanj* (Osztopán) fekvése megerősített lokalizálásom helyességében.

A *Gyeules* néven szereplő helységet Csendes László tévesen azonosította Gyulajjal (utóbbi *Yula* néven szerepel). A 17. századi összeírások adják meg a kulcsot az azonosításhoz. A középkori Kölesd falu nevének kezdőbetűje ekkoriban Gy-re módosult, egy 1652-es listában egyenesen „*Gyülesd azaz Kölesd*” szerepel²⁸ Helyét Döbrököz északkeleti határában több dűlőnév is őrzi.²⁹

A Tamási és Regöly között feltüntetett *Ismin* leginkább Izményként oldható fel, ám ilyen nevű település nem volt a környéken a középkorban. Létezett ellenben egy *Beznich* alakban szereplő falu, amelyből a szókezdő mássalhangzó lekopásával már létrejöhetett a *Beznich-Beznik-Iznik-Ismin* névalak. A soványka középkori adatok szerint *Beznich* (*Bezned*) tényleg valahol Tamási környékén fekehetett: 1314-ben pári nemesek egy *Beznich*-i nemeshez adták feleségül lányrokonukat,³⁰ 1340-ben egy *Beznech*-i nemes pedig Borskéren (ma Bedegkér) volt királyi ember.³¹ Az 1570-es koppányi defter is megerősíti ezt a lokalizálást, amelyben Beznik falu Tah pusztával együtt szerepel, márpedig a helynévi nyom nélkül elenyészett középkori Tah falu Taba – a mai Szakály–Kistavapuszta középkori előzménye – 1357-es határjárása szerint valahol

²⁸ Hegedüs 1979, 34.

²⁹ TMFN 1981, 54/83, 86, 88.

³⁰ AOkI III. 732. sz.

³¹ AOkI XXIV. 169, 175. sz.

Regöly és Gyulaj között feketett.³² Nem mellékesen *Bezned*-et már Szakály Ferenc is Tamási mellé helyezte.³³

A Szemcse és Kónyi között, a Koppány északi felén ábrázolt *Sar* valószínűleg elírás eredménye Ság helyett, hiszen pontosan ezen a helyen feküdt a középkori Ság (Nagy- és Kisság) falu, amelynek emlékét a Nagykónyihoz tartozó Ságpuszta őrzi.³⁴ A Csendes László által javasolt Sárfa Tengőd mellett,³⁵ tehát a térképen jelölt helytől messzebb található.

Érdekes tanulságokkal szolgál a Sió keleti oldalán Sárítól délre jelölt Sándor település azonosítása. A középkorban nem említik, de a török defterek 1580-ban és 1590-ben Tótfalu (ma Ozorától északra Tótipuszta) közelében írták össze, ezért Dávid Géza szerint annak határrésze lehetett.³⁶ Következtetését alátámasztja Tóti és Sári puszták vitás határának 18. század végi térképe, amely Tótipuszta legdélibb, a Sióra merőleges völgyét Sándor-völgynek nevezi.³⁷ 1703-ban még pusztaként említik.³⁸

Középkori források alapján szintén megoldhatatlan a Dombóvár közvetlen közelében jelölt *Salas* problematikája, ám a 17-18. századi összeírások ismét a segítségünkre sietnek. 1692-ben Dombóvárhoz tartozó pusztá faluhely,³⁹ a dombóvári uradalom 1702-es összeírása szerint Dombóvár „*pusztácskája*” volt,⁴⁰ és a források alapján Dombóvár közelében kereste Polónyi Nóra is.⁴¹ Ha nem tévedünk, akkor helynévi nyomaként értékelhetjük a ma már Dombóvár belterületén fekvő egykori Szálláskertet, más néven Szállási-rétet, amely a Kiskondai-patak nyugati oldalán, nagyjából a mai Bartók Béla utca és a Népköztársaság útja által közrefogott területen feküdt.⁴² A helynév nem mellékesen a török kori szálláskertes településrend egyik bizonyítéka lehet: a későbbi Szállás falu eredetileg valószínűleg Dombóvárnak a lakóépületektől elkülönülő, az állatok tartására szolgáló határrésze lehetett.⁴³

A térképünkön a már említett Sándortól délre jelölt *Czeze* helység nem a kissé távolabb fekvő, ma is létező Cecével, hanem a nyomtalanul eltűnt Szeged nevű pusztával azonos. Ezt 1622-ben, 1652-ben és 1675-ben is Tóti és Sári között írták össze pusztaként, 1687-ben falunak mondják,⁴⁴ egy 18. század végi,

³² AO VI. 538. Vö. Engel 2001, 18373. cellakód; ugyanakkor *Beznedet* nem lokalizálja.

³³ Szakály 1998, 234.

³⁴ TMFN 1981, 19/193.

³⁵ SMFN 1974, 63/81.

³⁶ Dávid 1982, 134.

³⁷ MNL S 16, No 480.

³⁸ Hegedüs 1979, 81.

³⁹ Zsíros 1983, 14.

⁴⁰ Merényi 1905, 321.

⁴¹ Polónyi 1966, 237.

⁴² TMFN 1981, 56/100.

⁴³ Máté 2013, 81-82.

⁴⁴ Hegedüs 1979, 21, 33, 46, 50.

19. század eleji határterkép pedig Sári-, Sándor- és Szegedpuszták határát egyben tünteti fel Tótipusztától északra.⁴⁵

Szintén csak az Esterházy-uradalmak 17. századi összeírásai vetnek némi fényt térképünk *Todli* falujára. Településünk 1651-1652-ben és 1667-1668-ban egyaránt a következő sorrendben bukkan fel: Tád, Tahi, Jula, Somoly, Todli, Vörösegyház, Ság, Pár.⁴⁶ *Todli* a falvak egymáshoz való hozzávetőleges közelsége miatt nem nagyon lehet azonos mással, mint a középkori Töl faluval, amelynek emléke az újkorban viszont Tur alakban maradt fenn Gyulaj északnyugati határában.⁴⁷

A Sió keleti oldalán fekvő, középkori forrásból ismeretlen Vámháza kétségkívül a középkori Kapurévvel azonos, amely a mai Szabadhídvég területén feketett.⁴⁸ A megfélemtetést az azonos földrajzi fekvés mellett megerősíti, hogy Kapuréven 1411-ben már vámot szedtek – bizonyára a Sió révjénél –,⁴⁹ ez a vámszedőhely lehetett a térképen olvasható másik névváltozat alapja.

[Táblázat] A térkép helyneveit táblázatos formában adom közre. A táblázat oszlopai a következők: A – a térképen szereplő írásmód; B – a helynév feloldása (tehát nem betűhív olvasata); C – ha önálló településként vagy településrészként létezik a helynév, akkor a mai településnevet adom meg; D – ha elpusztult a település, akkor annak a településnek a neve, amelynek határába esik; égtáj; a belőle keletkezett földrajzi név töve, az összes származék nélkül (tehát nem a falu helyének dülőneve); E – a térkép szerint lakott/lakatlan/váras hely; F – mai megye kezdőbetűje (F: Fejér; S: Somogy; T: Tolna). A települések földrajzi azonosításánál – amennyiben szerepeltek munkájában – többnyire Engel Pál dülőneveken alapuló lokalizálásait⁵⁰ vettem át, egyéb esetekben pedig általában saját, középkori templomokkal foglalkozó könyvem adatait;⁵¹ ezekre külön nem hivatkoztam.

A	B	C	D	E	F
Adant	Ádánd	Ádánd		lakott	S
Andotz	Andocs	Andocs		lakott	S
Apati	Apáti		Toponár D	lakatlan	S
Assalot	Aszaló	Somogyaszaló		lakatlan	S
Babony	Bábony	Bábonymegyér		lakatlan	S
Bak	Bak		Szakacs ÉK: Bak	lakatlan	T
Bare	Bár	Kisbárapáti		lakatlan	S
Bathe	Baté	Baté		lakatlan	S

⁴⁵ MNL S 16, No 1078/2. Ld. még: Ila–Kovacsics 1964, 359.

⁴⁶ Hegedüs 1979, 34, 41.

⁴⁷ TMFN 1981, 19/242, 46/163, 48/74, 68, 79.

⁴⁸ Dávid 1982, 139-140; Engel 2001, 13297. cellakód.

⁴⁹ ZsO III. 766.

⁵⁰ Engel 2001.

⁵¹ K. Németh 2011.

Bauaný	Bálványos	Bálványos		lakott	S
Baya	Balya		Gyulaj DNY: Banyahegy	lakatlan	T
Bedeg	Bedeg	Bedegkér		lakott	S
Bekefalva	Bekefalva		Tengőd Ny	lakatlan	S
Berený	Berény	Nagyberény		lakatlan	S
Bogani	Pogány		Kocsola ÉK: Pogány	lakatlan	T
Bonyo	Bonnya	Bonnya		lakatlan	S
Borgiad	Borjád		Szakcs DNY: Borjád	lakatlan	T
Bösse	Pössze		Adánd DNY: Pössze	lakatlan	S
Casuk	Kazsok	Kazsok		lakatlan	S
Comarum	Komárom	Mezőkomárom		lakott	F
Czaba	Csaba		Tab DNY: Csabapuszta	lakatlan	S
Czablin	Csáblény		Dalmand D:Csáblény	lakatlan	T
Czaconny	Tátony		Magyaratád ÉK: Tátompuszta	lakatlan	S
Czeze	Szeged			lakatlan	F
Czepel	Csepely	Nagysepely		lakatlan	S
Dada	Dada		Igal DK: Dada	lakatlan	S
Dalmat	Dalmad	Dalmand		lakatlan	T
Damasý	Tamási	Tamási		vár	T
Darkány	Tárkány		Szakály DNY: Tárkány	lakatlan	T
Debrenta	Döbrönte		Ozora Ny: Döbrönte	lakatlan	T
Dobrokes	Döbrököz	Döbrököz		vár	T
Dombo	Dombó	Dombóvár		vár	T
Dorok	Dorog		Ozora D, Pincehely Ny: Dorog	lakatlan	T
Ecseny	Ecseny	Ecseny		lakatlan	S
Egrus	Egres	Somogyegres		lakott	S
Egrus	Egres	Magyaregres		lakott	S
Endret	Endréd	Balatonendréd		lakott	S
Eosý	Ósi		Tengőd ÉNy: Ósi	lakott	S
Ertený	Értény	Értény		lakatlan	T
Feyereghaza	Fejéregyháza		Karád ÉK: Fehéregyház	lakatlan	S
Fok	Fok	Siófok		lakott	S
Fok Sabati	Fokszabadi	Balatonszabadi		lakott	S
Füret	Füred	Kaposfüred		lakott	S
Gada	Gadács	Gadács		lakatlan	S
Gant	Gyánt		Tolnanémedi DNY: Gyánti-földek	lakatlan	T
Gerest	Gerézd		Somogyacsa K: Gerézdpuszta	lakott	S
Gesty	Gesztí	Somogyesztí		lakott	S
Gyeules	Kölesd, Gyölesd		Döbrököz É: Kölesd	lakatlan	T
Gyölle	Gölle	Gölle		lakatlan	S
Gyud	Jut	Siójut		lakott	S
Gyuta	Juta	Juta		lakott	S
Hekut	Hékút		Iregszemcse DNY: Hékútpuszta	lakott	T
Hený	Henye		Tamási K: Henye	lakatlan	T
Hidekutt	Hidegkút		Koppányszántó É: Hidegkút	lakatlan	T
Hidveg	Hídvég	Mezőhídvég		lakott	F
Igal	Igal	Igal		lakott	S
Ismin	Beznic, Bezned		Tamásitól délre	lakatlan	T

Kanyo	Kánya	Kánya		lakott	S
Kapos	Kapos	Kaposvár		vár	S
Kapos Sabati	Kaposszabadi	Szabadi		lakatlan	S
Karad	Karád	Karád		lakott	S
Kedye	Kegye		Adánd DK: Ketye	lakatlan	S
Kessy	Keszi	Magyarakeszi		lakatlan	T
Kiliti	Kiliti	Balatonkiliti (Siófok része)		lakott	S
Kis Bereny	Kisberény		Nagyberény D: Kisberény	lakatlan	S
Kis Kapoly	Kiskapoly		Kapoly Ny: Kapolypuszta	lakott	S
Kis Maisa	Kismajsa		Regöly É: Alsómajsa	lakatlan	T
Kis Sökel	Kisszékely	Kisszékely		lakott	T
Kisfalua	Kisfalva		azonosítatlan	lakatlan	T
Kisfalud	Kisfalud		Attala É: Kisfalud	lakatlan	S
Kisörs	Kisörs		Somodor É: Örspuszta	lakatlan	S
Koasnyo	Kovasznya		Karád DK: Kovasznya	lakott	S
Koppan	Koppány	Törökkoppány		lakott	S
Kotsolya	Kocsolya	Kocsola		lakatlan	T
Kör	Kér	Szentgáloskér		lakatlan	S
Kucsarich	Kulcsár		Nagykónyi É: Kulcsár	lakatlan	T
Kuny	Kónyi	Nagykónyi		lakatlan	T
Kustan	Kustyán		Enying D: Nagykustyán	lakatlan	F
Lapa	Lápa		Szentgáloskér É: Lapapuszta	lakatlan	S
Latra	Látrány	Látrány		lakott	S
Lepord	Leperd		Dalmand Ny: Leperd	lakatlan	T
Lullya	Lulla	Lulla		lakatlan	S
Maros	Maros	Siómaros		lakott	S
Marost	Marosd		Somogyuszil ÉK: Marosd	lakatlan	S
Mayor Urok	Magyarireg	Iregszemese		lakatlan	T
Medgyer	Megyer	Bábonymegyer		lakatlan	T
Metgný	Mesztegnýó	Mesztegnýó		lakatlan	S
Miclos	Miklósi	Miklósi		lakott	S
Mihes	Méhes		Értény K: Méhes	lakatlan	T
Mosdos	Mosdós	Mosdós		lakatlan	S
Nagocs	Nágocs	Nágocs		lakott	S
Nagy Maiso	Nagymajsa		Regöly ÉK: Felsőmajsa	lakatlan	T
Nagy Sokel	Nagyszékely	Nagyszékely		lakott	T
Nagyvita	Nagyvitya		Somogyvár K: Vityapuszta	lakatlan	T
Niek	Nyék	Felsőnyék		lakatlan	T
Nilos	Nyilas		Magyarakeszi ÉK: Öregnyilas	lakatlan	T
Nyarý	Nyári		Tengőd É: Nyári	lakatlan	S
Orek Kapoly	Öregkapoly	Kapoly		lakatlan	S
Orszý	Orci	Orci		lakatlan	S
Ostopaný	Osztopán	Osztopán		lakott	S
Ozora	Ozora	Ozora		vár	T
Pafa	Pálfa	Pálfa		lakott	T
Par	Pári	Pári		lakatlan	T
Pinsehel	Pincehely	Pincehely		vár	T
Pornez	Pernesz		Miklósi K: Pernec	lakott	S

Pulla	Pula	Kapospula		lakatlan	T
Raksý	Ráksi	Ráksi		lakatlan	S
Raz Egrus	Rácegres		Magyaratád DNy: Rácegres	lakatlan	S
Razürök	Ráciareg	Iregszemcse		lakatlan	T
Regete	Regöly	Regöly		lakatlan	T
S. Martincza	Martinca		Tamási ÉK: Martinca	lakatlan	T
S. Marton	Szentmárton		Nagyszokoly DK: Szentmárton	lakatlan	T
Sakal	Szakály	Szakály		lakatlan	T
Sakwar	Ságvár	Ságvár		lakatlan	S
Sala	Zala	Zala		lakatlan	S
Salas	Szállás		Dombóvár területén	lakatlan	T
Sandor	Sándor		Ozora É: Tótipusztza területén	lakatlan	F
Sar	Ság		Nagykónyi DK: Ság	lakatlan	S
Sarý	Sári		Lajoskomárom D: Külsősári	lakatlan	F
Scakez	Szakcs	Szakcs		lakatlan	T
Simon	Simon	Simonfa		lakatlan	S
Simontorn	Simontornya	Simontornya		vár	T
Sokol	Szokoly	Nagyszokoly		lakatlan	T
Somar	Zamár	Zamárdi		lakatlan	S
Somb	Som	Som		lakatlan	S
Somodor	Somodor	Somodor		lakott	S
Sömes	Szemes	Pusztaszemes		lakatlan	S
Sutfil	Sütvény		Döbrököz ÉK: Sütvény	lakatlan	T
Szando	Szántó	Koppányszántó		lakatlan	T
Szarbost	Szarvasd		Dombóvár ÉK: Szarvasd	lakatlan	T
Szense	Szemcse		Tamási Ny: Szemcse	lakatlan	T
Szil	Szil	Somogyszil		lakatlan	S
Szoma	Csoma	Csoma		lakatlan	S
Szomoly	Somoly		Regöly Ny: Somoly	lakatlan	T
Szöröhad	Szorosad	Szorosad		lakatlan	S
Tab	Tab	Tab		lakott	S
Tad	Dád		Igar Ny: Dádpusztza	lakatlan	F
Tad	Dád		Regöly ÉNy: Kisdád	lakatlan	T
Tahi	Tahi		Regöly és Gyulaj között	lakatlan	T
Tarkaný	Tárkány		azonosítatlan	lakatlan	S
Tassar	Taszár	Taszár		lakatlan	S
Tengöd	Tengöd	Tengöd		lakott	S
Todli	Tól (?)		Gyulaj ÉNy: Túr	lakatlan	T
Tody	Tóti		Ozora É: Tóti	lakott	T
Toponar	Toponár	Toponár (Kaposvár része)		lakatlan	S
Tölek	Teleki	Teleki		lakatlan	S
Ugal	Ugal		Tab K: Ugajpusztza	lakatlan	S
Varda	Várda	Várda		lakatlan	S
Viczke	Vicske			lakatlan	T
Wam	Vám		Igar DNy: Vámpusztza	lakatlan	F
Wamhaza	Vámháza/Kapurév		Szabadhídvég területén	lakatlan	F
Yula	Gyula	Gyulaj		lakatlan	T
Zicz	Zics	Zics		lakott	S

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- ÇOBAN E. (2008): Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok. Az 1570. évi török összeírás alapján. *Aetas* 23 (2008) 4. sz. 173-189.
- CSÁNKI D. (1897): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897.
- CSENDES L. (1977): Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 241-264.
- CSENDES L. (1980): *Térképhistória*. Bp. 1980. (Gyorsuló Idő)
- DÁVID G. (1982): A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982.
- ENGEL P. (2001): Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Bp. 2001.
- ESTERHÁZY TÉRKÉPTÁR: Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. Arcanum DVD-ROM. (MOL Térképtára III.) 2009.
- HEGEDÜS L. (1979): Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között. *TTMT* 9 (1979) 9-104.
- HEGYI K. (1995): *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp. 1995.
- HEGYI K. (2001): Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135 (2001) 6. sz. 1255-1311.
- ILA B.–KOVACSICS J. (1964): *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Bp. 1964.
- K. NÉMETH A. (2011): *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- K. NÉMETH A. (2013): *Regenkes alias Koppankes. A Koppány folyónév keltezéséhez. Helynévtörténeti Tanulmányok* 9 (2013) 31-41. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 29.)
- MÁTÉ G. (2013): *A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében*. PhD disszertáció. Kézirat, PTE. Pécs 2013. http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_nyilvanos_vedes_MG.pdf [a megtekintés dátuma: 2014. jan. 5.]
- MERÉNYI L. (1905): A dombóvári uradalom a XVIII. század elején. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 12 (1905) 320-338.
- MNL: Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest
- POLÓNYI N (1966): Egy tolnai táj a XVIII. században. (Kísérlet kéziratossá tételéhez. Értékezők 1964-65. Bp. 1966, 223-282. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 61. Series Historica 28.)
- SMFN (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László–Végh József. Bp. 1974.
- SOÓS I. (2009): Esterházy Pál nádor és a Neoaquistica Commissio. *Századok* 143 (2009) 4. sz. 801-852.
- SZAKÁLY F. (1975): *Források Tolna megye XVI-XVII. századi történetéhez*. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4-5 (1973-74) [1975] 259-295.
- SZAKÁLY F. (1998): *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt*. 1314–1525. Szekszárd 1998.
- TMFN 1981: *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh J.–Ördög F.–Papp L. Bp. 1981.
- TOLNAI G. (2011): *Palánkvárak Magyarországon*. Bp. 2011. (Opitz Archaeologica 4.)
- TTMT: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*, Szekszárd
- VELICS A.–KAMMERER E. (1886–1890): *Magyarországi török kincstári defterek*. I-II. Bp. 1886–1890.
- ZSO III.: *Zsigmondkori oklevéltár*. III. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993.
- ZSÍROS M. (1983): Az 1692. évi Kelcz Mihály féle összeírás. *TTMT* 10 (1983) 5-51.

Szlovák telepesek a török alól felszabadult Dél-Dunántúlon¹

MÁTÉ GÁBOR

1. Bevezető

A szlovákság a 18. század elején – a Kárpát-medence megannyi népéhez hasonlóan – vándorbotot vett a kezébe, hogy a szűkös természeti adottságokat termékenyebb tájra, a növekedő földesúri terheket kedvezőbb feltételekre, a röghöz kötött státust szabad jogállásra cserélje. A felvidéki telepesek minden országrészbe eljutottak, ahol a török utáni újjáépítés jobbágykezet és vállalkozókészséget kívánt. Megjelentek Békésben, a Nyírségben, Észak-Dunántúlon, a Partiumban, Bácskában és a Bánságban, sőt még Szlavóniában is. Jelen tanulmány egy olyan régióban vizsgálja letelepedésüket, ahonnan megjelenésükről igen kevés rendszerezett ismeretünk van: Baranya, Somogy és Tolna megyék területén, azaz a Dél-Dunántúlon.

A szlovákok a nyugat-magyarországi magyar és a németföldi sváb telepesekhez hasonlóan az 1710-es évtizedben költöztek be legnagyobb számban a Dél-Dunántúlra. Megjelenésükről igen jelentőségeltjes említést tesz a kortárs Bél Mátyás, aki a „tótok telepeit” határozottan elkülöníti a magyar, a török alatt létesült rác, és a 18. század elején megjelenő német telepektől: „*A megyét most magyarok, rácok, németek és legújabbán a tótok telepei népesítik be...*”.² Bél tehát egy teljében lévő folyamatról tudósított, aminek azonban hamarosan vége szakadt, az általa említett népcsoportok közül legelőször a szlovákság „tűnt el”, legalábbis igen keveset hallunk róluk ezután. Talán épp a végkifejlet, a szlovákság beolvadása miatt nem akadt, aki ezen országrészben nyomukat kutatta volna. A hivatalos statisztikák szerint a 20. században Mözst leszámítva egyetlen dél-dunántúli szlovák közösség sem beszélte a szlovák nyelvet, ami azt mutatja, hogy a „*hosszú otthonkeresés*”³ oldalvizen Dél-Dunántúlra került szlovákok jórészt magyar nyelvűvé váltak. Tanulmányomban ezt a kevéssé ismert migrációs folyamatot szeretném bemutatni, különös hangsúlyt fektetve a megtelepedésben érintett falvak bemutatására, az ott tartózkodás idejére, a beköltözők származására.

¹ A tanulmány a „Slovenskí usadlici v južnom Zadunajsku, oslobodenom spod tureckej nadvlády” c. (In Nagy Imrich (ed.): Acta Historica Neosoliensia XIII/1-2. 2010) szlovákul megjelent cikk átdolgozott változata. A kutatást az OTKA (K81120) támogatta.

² BÉL 1979. 339. p. Az alapszöveg keletkezési ideje Tóth Gergely (2007. II. 192.) szerint: 1729.

³ Ján Sirácky (2002) megfogalmazása (dlhé hľadanie domova).

2. A szlovákság dél-dunántúli letelepedése a magyar és a szlovák szakirodalom tükrében

A téma kapcsán a szlovák szerzők közül elsősorban Ján Sirácky és Ján Botík összefoglaló munkáira támaszkodhatunk, akik a szlovákság 17-18. század kirajzásait, ill. etnikumtörténetét monografikus jelleggel feldolgozták. Nagyszámú publikáció született az alföldi területek benépesüléséről, a szlovák településtörténések és néprajzosok – magától érthető módon – többnyire azon térségeket mutatják be részletesen, ahol ma is nagyobb számban élnek szlovákok. Az ismertebb migrációs helyszínek mellett a dél-dunántúli kirajzás csak említés szintjén szerepel. Néhány utaláson (korábbi országleíró munkákból átvett említések) kívül részletes feldolgozás, vagy esettanulmány a témában nem született, a térség a letelepedéseket ábrázoló térképeken legtöbbször fehér foltként szerepel.⁴

A szlovákság dél-dunántúli beköltözése igen töredékesen jelenik meg a magyarországi szlovákokról szóló irodalomban is, többnyire csak utalásokból, rövid megjegyzésekből értesülhetünk róla. A szlovákok beköltözéséről a leghatározottabb formában Tolna és Baranya megye településtörténeti szakirodalom,⁵ és a helytörténeti kiadványok adnak hírt.⁶ A településtörténeti összefoglalásokban és helyi monográfiákban számos 18. századi levéltári forrást is feldolgoztak (jobbágyösszeírások, telepítési szerződések etc.), amelyek jó kiindulási alapot jelentettek a kutatáshoz, voltaképpen ezek hívták fel a figyelmet az eddig fel nem tárt dél-dunántúli migrációs útirányra. Hozzá kell tenni, hogy az említett közlések ritkán foglalkoznak a szlovák migráció egészével és illesztik tágabb, társadalmilag és gazdaságilag meghatározott összefüggésrendszerbe, ily módon a szlovák telepítési folyamatban elfoglalt helyüket és más telepes csoportokhoz fűződő kapcsolataikat nem ismertetik. Általában helyet kereső, ideiglenesen megtelepült népcsoportként ábrázolják a szlovákokat (ami részben igaz is), ám olykor keveredik a rác, horvát, szlovák eredet kérdése, attól függően, hogy a helytörténész mely forrásból vagy kútfőből merítette a mára eltűnt szlovákság származástörténetére, eredetére vonatkozó adatait. A migrációtörténettel kapcsolatos irodalomból külön ki kell emelnünk Szita László Somogy megyei telepítésekről szóló munkáját, ami a szokványosnál jóval körültekintőbb módon tárgyalja a nemzetiségek (s köztük a szlovákok) somogyi megjelenését.⁷

⁴ Botík 2007; Sirácky 2002. 25-26; Sirácky, Ján a Kolektív 1980.

⁵ Weidlein 1937; Szilágyi 1983; Holub 1974; Hegedűs 1979.

⁶ Varga – Boda 2000; Blandl 1935; Papp 2000; Gálos é. n.

⁷ SZITA 1993.

3. A népességvándorlás forrásai

A szlovákság betelepülését jelen tanulmányban öt forráscsoport segítségével mutatom be:

- I. *Vármegyei összeírások* (Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára = TMÖL, Somogy Megyei Levéltár = SML): háziadó összeírások, lélekösszeírások.
- II. *Családi levéltárak* (Magyar Nemzeti Levéltár = MNL; TMÖL): Esterházy család, Amadé család: telepítésügyi iratok, tanúkihallgatási jegyzőkönyvek.
- III. *A Pécsi Püspökség egyházigazgatási iratai* (Pécsi Püspöki Levéltár): egyházlátogatási jegyzőkönyvek, az egyházi schematizmusok és a plébániákon megtalálható anyakönyvek.
- IV. *Toponímiák*: Pesty Frigyes-féle 1865-ös gyűjtés, továbbá az 1970-es évektől publikált megyei monográfiák községsoros adatai.⁸
- V. *Statisztikai munkák, földrajzi lexikonok*: Lexicon locorum, Vályi András és Fényes Elek szótárai.⁹

4. A tót kérdés

Mielőtt a szlovákság török utáni vándorlásával foglalkoznánk szólnunk kell röviden a tót elnevezés jelentéséről, annak többféle értelméről. A magyar nyelvben a 'tót' kifejezés népnévi értelme a 20. századtól fokozatosan háttérbe került, pejoratív jelentést vett fel (noha a 20. századig ez nem volt jellemző), helyére a 'szlovák' elnevezés lépett.¹⁰ Magyar nyelvű forrásainkban a szlovák telepések minden esetben 'tót' elnevezés szerint szerepelnek, hiszen a 18-19. században a Dél-Dunántúlon ekképp nevezték őket. A latin forrásokban a 'schlav'¹¹ és a 'slavonica'¹² kifejezés fordul elő, azonban ezek a kifejezések sem kizárólag a szlovákokra utalhatnak. A 18. századból származó német helynevekben leggyakrabban a 'schlowack' kifejezés fordul elő.¹³

A 'szlovák' etnoníma a 15. századtól kezdve jelenik meg a forrásokban, a 'tót' ellenben a 19. századig bővebb tartalmú volt, nem csak a mai szlovákságot értették alatta.¹⁴ A nyelvészek és a történészek kimutatták, hogy a magyarság azokat a szláv népeket nevezte 'tót'-nak, „*amelyek nem rendelkeztek önálló*

⁸ Gaál Attila – Kőhegyi Mihály 1971-72; 1973-1974; 1977.; PESTY 2001.; Ördög – Végh 2001; Papp 1974; Pesti 1982.

⁹ Lexicon Locorum 1773; Vályi 1796; Fényes 1851

¹⁰ Benkő 1976. 951.

¹¹ Lásd Mőzs (Schematismus 1820. 104.).

¹² Lexicon Locorum 199, 268.

¹³ A névalakot hallomás alapján, fonetikusán jegyezték le a helynévgyűjtők. Lásd Izmény, Felsőnána, Mucsi, Murga településeknél!

¹⁴ lásd: Ratkos 1972.

államisággal és magukat saját népnév (cseh, marót 'morva', horvát, lengyel, bolgár, orosz stb.) híján még mindig régi összefoglaló nevükön slověne-knek, azaz 'szláv'-oknak nevezték.” Így hívták a szlavóniai kaj-horvátokat, a szlovéneket és a szlovákokat.¹⁵ A középkorban és a kora-újkorban a szlavóniai és muraközi szlávtságot is tótnak nevezték, s a magyarok a honfoglaláskor a Dunántúlon talált szlávokat is így hívhatták. Mindezek ismeretében tehát célszerű a 'tót' csoportnév jelentéstartalmait külön választani.

I. A kifejezés utalhat a honfoglalás korában itt talált szláv csoportokra, amelyeknek emléke a tót elő- ill. utótagú helynevekben és településnevekben lelhető meg (Lengyeltóti, Husztót etc.).

II. Népnévként vonatkozhat a 17-18. század folyamán beköltöző szlovén és horvát csoportokra, sőt esetleg azon magyar ajkú csoportokra is, akik a 16. században költöztek el Szlavóniából a török előrenyomulás hatására.¹⁶

III. Így hívták a felföldi szlávtságot is, jól lehet a vidék népe ez utóbbiakkal csak a 18. század folyamán kerülhetett közvetlen kapcsolatba.

A 'tót' kifejezés többszólamúsága megnehezíti a szlovákság térbeli elterjedésének vizsgálatát, hiszen a három vármegye területén mindhárom jelentésrétteg felismerhető. A probléma akkor érthető meg közelebbről, ha azt a szakirodalomban fellelhető adatokkal illusztráljuk. *Fényes Elek* statisztikus tótoknak nevezi a – török alatt délről idekerült – táscai horvátokat és a – 18. század elején a Felföldről érkezett – torvaji szlovákokat is. *Csorba József*, 1853-as vármegye ismertetésében a horvátokat és a vendeket (szlovének) hívja tótoknak.¹⁷ Csaplovics János 17 somogyi, Fényes Elek nyomán 'tót'-nak tartott települést tart szlováknak, holott az összes általa említett falu horvát, vagy szlovén népességű volt. Munkájában a valóban szlovák eredetű somogyi települések közül egy sem szerepel.¹⁸

A cikk a fentebb említett problémákból kifolyólag minden szlováknak ítélt migrációs állomás esetében közli a családneveket és ahol ez lehetséges, a családok származását is. A szlovák származás megítélése azonban még így is nehéz. A nevek egy része a származási helyre utal (Korponai, Besztercei, Morvai, Oravec stb.), azonban még ebben az esetben sem biztos, hogy a név viselője szlovák volt, mindenesetre annyi bizonyos, hogy szláv dominanciájú területről érkezhetett. Bár a vezetékneveket ebben az időszakban még nagyfokú labilitás és változóképeség jellemezte a népnév értelmű vezetéknev sem feltétlenül a származást jelölte (Németh, Rác stb.), vagyis nem használhatók a származásvizsgálatban. A felmerülő problémákra példa Kér (ma Bedegkér része) település, ahol az első telepések nevük alapján heterogén származást

¹⁵ KISS 1999. 112.; BENKŐ 1976. 951.

¹⁶ A dél-dunántúli szlovének csoportnévadási párhuzamosságához (tóth, sokác, rátz, vindus): TOMISA 1991.

¹⁷ CSORBA 1857. 27.

¹⁸ Čaplovič 1997. [1837] 36.

mutatnak: *Joannes Németh* (Zala), *Stephanus Tóth* (Zala), *Petrus Racz* (Zala), *Nicolaus Németh* (Vas), *Joannes Francia*.¹⁹ A népnévvel összefüggő vezetékneveknek inkább az egyéb források megerősítésében van szerepe. Például Somogyváron 12 családnévből 5 Horváth, Táskán a 22 adózóból 3 Horváth és 2 Rác.²⁰ A többi, délszláv hangzású név és a népesség eredetére vonatkozó lexikonbeli utalások együttesen már egyértelművé teszik ezen csoportok horvát eredetét. Nem mérvadó továbbá a foglalkozásra vagy testi tulajdonságra utaló név sem. Egy-egy település lakóinak származását ugyanakkor sohasem egy-egy családnév alapján, hanem a névlajstrom egészéből kiindulva ítélni lehet meg. Több összeírás áttekintése szükséges, hiszen az összeíró anyanyelve, latinsága is meghatározta a nevek írásmódját.

5. Szlovák települések a Dél-Dunántúlon

A szlovákok megtelepedését négy, alapvetően földrajzi szempontok szerint (és a földrajzi tájkatasztert figyelembe véve) elhatárolt körzetben mutatom be: Duna melléke, Völgyesség, Kapos középső folyása, Külső-Somogy. A szlovák betelepüléseket időrendileg két szakaszra oszthatjuk. Egyes munkák szerint a szlovákok már a török kiűzése után megjelentek a Külső-Somogy területén és a Duna mellékén, ennek azonban a vármegyei összeírásokban nincs nyoma.²¹ Mint ismeretes a Rákóczi-szabadságharc megakasztotta a vidék újranépesedését. A betelepülések második szakasza a szatmári békét követően vette kezdetét. A szlovákság újbóli megtelepedéseire 1717-től vannak, immáron konkrét adataink, a folyamat az 1750-es évekig is eltartott, csúcspontja az 1720-as évtized volt. A tanulmány főként ezzel a periódussal foglalkozik. A következőkben azokat a településeket ismertetem, ahol a szlovákok megjelenése adatolható. Az egyes községek mögött zárójelben a földbirtokos neve olvasható.

A) DUNA MELLÉKE

Az 1720-as évek elejétől nagy számban érkeztek szlovákok a Duna mellékére, a folyó mindkét partján megtaláljuk őket. A folyó jobb partján (Dunántúl) Dunaföldvár, Fadd, Mözs, Paks, Bátaszék, és Sióagárd települések fogadtak be szlovák csoportokat, ám a beköltözők számát illetően nagy különbség tapasztalható. Az első három település esetén népesebb szlovák beköltözésről beszélhetünk, az utóbbiak esetén csak szórványos megtelepedésről.

1. Mözs (Szekszárdi apát)

¹⁹ Itt nem szerepel az összes családnév.

²⁰ SML Conscriptio Inseminatura Ö 134. 1717.

²¹ Varga – Boda 1973. 96.

Az 1728-as összeírás szerint Mőzs falut 1721-ben és 1722-ben népesítették újra (TMÖL Ö. 289. 1728). Trautson apát és a falu 1722. március 22-én között szerződést.²² A településről készült monográfia szerzője több forrásra hivatkozva valószínűsíti, hogy már a török után élhettek itt Nyitrából, Trencsénből és Zólyomból származó csoportok. Egy 1815-ben a Helytartótanácsához benyújtott levélben a mőzsiek megemlítik, hogy őseik Nyitra vármegyéből jöttek.²³ Mőzs az egyetlen dél-dunántúli község, ahol a szlovák nyelv megérte a 20. századot, erre statisztikai adataink is vannak. Az 1900-as népszámlálás adatai szerint a faluban 653 szlovák, 293 magyar és 1384 német anyanyelvű lakos élt.²⁴

2. Dunaföldvár (Földvári apát)

Dunaföldvár szlovák lakói az 1720-as évek elején érkeztek meg.²⁵ A mezőváros a Duna mellékének fontos átkelőhelye volt, amit a török alatt is folytonosan laktak, ám a Rákóczi-szabadságharc alatt elhagyták (*desolatum* – TMÖL Ö. 289. 1728). 1712-ben magyarok és szlávok („slavos”) népesítették be. Pesty Frigyes névtárában azt olvashatjuk, hogy a város ősi lakosai „magyarok, németek és tótok voltak.” A 18. század derekán a ferences rendiek templomában mind a három nyelven miséztek.²⁶ A 18. század eleji összeírásokban még jelentős számban találunk itt szlovák családokat. A mezőváros helynevei közül figyelmet érdemel az ún. „Tót-völgy” (vagy „Nagy-Dolinka”), az elnevezés az e helyen élő régi szlovák lakosoktól származhatott.²⁷ Pesty adatközlői szerint a Dunaföldváron élő németek és szlovákok a 19. század végére elmagyarosodtak.²⁸

²² Az 1729-es összeírás (TMÖL Ö. 291. 1729) az alábbi – nem csak szlovák – jobbágyneveket tartalmazza: Judex primar: *Joannes Szuhaj, alter Joannes Hegedűs; Michael Doszpoth, Michael Makovics, Caspar Figlen, Blasius Pekerik, Michael Juhasz, Joannes Shlicz, Paulus Kis, Andreas Kolár, Christian Vilthonger, Adam Shaitner, George Zahratka, Martin Krim, Christoph Klim, Hancz Pirch Chortemer, Adamus Kanduk, Joannes Czangh, Hancz Pekk, Ivannus Korde, Adam Mechel, Matthias Kraicz, Joannes Verner, Joannes Segyina.*

²³ Varga – Boda 1973. 96.

²⁴ KSH 1906.

²⁵ Az 1728-as összeírásban (TMÖL Ö. 289. 1728). 162 jobbágyot és 56 zsellért írtak össze. Itt az alábbi, szlováknak tűnő neveket találjuk: *Andreas Konczlik, Andreas Kubányik, Nicolaus Sesták, Ladislaus Landor, Martinus Novák, Joannes Lukácsa (?), Joannes Hornyák, Martinus Ricza, Michael Gyurik, Georgius Skuta, Samuel Priveczki, Andreas Pakoricz, Martinus Urbanicz, Martinus Virbicza, Gabriel Czerny, Stephanus Lenko, Georgius Dubez, Ivan Ricza, Martinus Gyurik; zsellérek: Andreas Tapolcsani, Ivan Lukácsa (?), Martinus Liczka, Georgius Klopcsik.*

²⁶ Gaál A. – Köhegyi M. 1971-72. 324.

²⁷ Ördög – Végh 1981. 160.

²⁸ Gaál A. – Köhegyi M. 1971-72. 324.

3. Fadd (Petrovszky)

Fadd az 1703-as összeírásban magyar helységként szerepel (TMÖL Ö. 262. 1703), majd 1722-ben új telepésekkel bővült, ill. a régi lakók visszatelepültek (*repolulari* – TMÖL Ö. 289. 1728), a névsorban számos szlovák nevet is olvashatunk.²⁹ A falu sokáig vegyes népességű volt, sőt a betelepedéssel egy időben nyugat-magyarországi és környékbeli lakók is érkeztek a községbe. Pesty adatai szerint nagy számban telepedtek le „tótok”, akik a felső megyékből jöttek, de „csak hamar elmagyarosodtak, s most már egyedül szláv hangzású neveik után következtethető csak, hogy szláv faj által lakott vidékről származtak ide.”³⁰

4. Sióagárd (Szekszárdi apát)

Sióagárdon 1728-ig rácok laktak. 1729-ben magyarok telepedtek meg, akikkel egy időben szlovákok is érkeztek. A község monográfusa szerint a magyarok és a szlovákok együtt érkeztek meg.³¹ Feltehetően összefüggés van a sióagárdiak és a szomszédos mözsiak megtelepedése között, bár ezt a kapcsolatot sem a sióagárdi, sem a mözsi monográfia szerzője nem kutatta. Az 1740-es évek végén nagyobb magyar telepescsoport érkezett, ettől kezdve a falu magyar karakterű és bizonyosan magyar nyelvű lett. A néprajztudomány sajátos műveltségű, a környező sárközietektől elkülönülő csoportként tartja őket számon, viseletük igen jellegzetes. A magyarságba olvadt szlovákok emlékét néhány családnév és – a feltételezések szerint – egy „a textilekre varrott dísz, az úgynevezett „tóthím” őrzi.”³²

5–6. Paks és Bátaszék

A Duna menti Bátaszéken és Pakson szórványos beköltözés mutatkozik. Néhány szlovák, vagy morva származású család letelepedéséről beszélhetünk csak.³³

²⁹ Az 1728-as összeírásban 60 jobbágy és 7 zsellér szerepel, a következő nevek utalnak az itt élő, felvidéki származású szlovákra: *Mathias Petroczy, Tho Besztercej, Ivan Morvaj, Joseph Fölföldi* (Felföldi), *Stephanus Cse, Georgius Besztercej, Georgius Marác, Stephanus Pacskó, Mathias Korponaj, Petr. Barczo, Martinus Pachinski, Ivan Laczko, Ivan Szeleccki, Georgius Gyugel, Michael Mácsik*.

³⁰ Gaál – Köhegyi 1973-74. 302.

³¹ Az első magyar megtelepülők az 1729-es adóösszeírásban tűnnek fel. Az északra érkező – magyar és szláv – migránsokra az alábbi nevek utalhatnak: *Joannes Jambrik, Stephanus Saági* (Ipolyság), *Stephanus Muslai* (Muzsla) TMÖL Ö. 291. 1729); *Michael Barsi, Joannes Patyok* (TMÖL Ö. 296. 1734).

³² Gaál 2000. 35–38.

³³ Bátaszéken *Martinus Lehoczky, Michael Hornyák, Jacobus Botlik Petrus Suhoczki*, Pakson *Martinus Blahó, Jacob Varnoczki, Andreas Trelík* (TMÖL Ö. 289. 1728).

B) VÖLGYSÉG (Völgységi-patak vízgyűjtője)

A Völgység a Kapos, a Sió és a Mecsek közti területeket foglalja magában, dombosági jellegű táj. A török korban a vidék elveszítette magyar népességét, az őslakosság több hullámban költözött el, ill. húzódott be a Kelet-Mecsek védettebb völgyeibe. Helyükre szerbek költöztek. A Völgység aprófalvas táj, ahol a kicsiny középkori településhatárok emléke, a települések neve a korai újkorig fennmaradt. A térségbe 1712-től kezdődően német telepesek érkeztek, akik az bécsi udvar által megadományozott új birtokosok pusztáira „szálltak” (Dőry, Petrovsky, Sinzendorf, Mercy stb.). Nem elsődleges befogadó terület, a szlovákok jelenléte itt csak az 1720-as évek legelején mutatható ki. A példák a szlovák csoportok gyors elköltözéséről, helykereséséről tanúskodnak.

7. Lengyel (Amadé)

Lengyel község a török alatt is megőrizte magyar népességét, azonban Bécs ostroma és a felszabadító harcok során (1683-1686) végül elnéptelenedett. Magyar lakosai a közeli Kisvejkére húzódtak. A harcok csitulásával szerbek telepedtek le, akik a Rákóczi-szabadságharc alatt elmenekültek, és többé nem is telepedtek vissza, a falu határát a vejkei magyarok használták tovább.

Lengyel betelepítése ezt követően indult meg. Az akkori birtokos báró Amadé Ádám a tiszttartójára, Búzasi Andrásra bízta a birtok felügyeletét, aki magyar és „tót” jobbágyokat hívott, ám a telepítés megakadt. Urának küldött levelében (1722. április 22.) Búzasi András azt írja, hogy a szomszédos Mercy birtokról (Tevel) a svábok az Ő akarata ellenében átköltöztek, s kiszorították („kiverték”) a megtelepülteket.³⁴

A forrás az intéző és a földesúr közötti konfliktusról is hírt ad, a pusztá megtelepítése idején Búzasi feltehetően bizalomvesztetté vált, a felügyelet kikerült a kezéből. A levélből sajnos nem derül ki, hogy Búzasi miért szerette volna, ha inkább magyar és tót jobbágyok kerülnek a birtokra. Lengyel esetében igen rövid ideig tartó megtelepedésről beszélhetünk, csak egyetlen uradalmi összeírásban szerepelnek magyar és tót nevek, ittlétük nem lehetett hosszabb 3 évnél.³⁵ Bár a vármegyei adóösszeírás alapján jelentéktelennek tűnhet ez az

³⁴ „A lengyeli svaboknak is azt parancsolta Nagyságod, hogy én tölem ne dependáallyanak, amint hogy meg is teljesítették nagyságod parancsolatát, mert az mely jó Magyar és Tóth gazdákat még hat ökrű is lett volna benne az pusztáru kiverték az nékiek tülem kimért helyeiket magoknak foglalták.” Búzasi András tiszttartó levele Báró Amadé Ádámnak, 1722. (MNL Esterházy Rep. 35 P. 108. / No. 37, 391. p. / 14459. mikrofilm).

³⁵ 1721-ben a falu épp benépesítés alatt áll (TMÖL Ö 1721-22). 1722-ben csak német jobbágyokat írnak össze (TMÖL Ö 1722-23). Ez az esztendő lehet az, amikor elfoglalják a németek a szlovák és magyar jobbágyoknak kimért telkeket. 1723-ban Búzasi emberei is megérkeznek: Joannes Jargan, Martinus Kolár, Joannes Kiss, Paulus Andrisovics, Paulus Moravcsik, Caspar Takács, Georgius Tot, Blasius Kanisay [Kanizsa] (TMÖL Ö. 283. 1723). A német jobbágyokat ekkor külön rovatban írják össze (Germanicus). 1725-ben teljesen új német jobbágyokat írnak össze, s a falut „neo-populata” fejléccel vezetik fel az ívre, a magyar és szlovák jobbágyoknak ekkor már nyoma sincs (TMÖL Ö.

epizód, erre a néhány évre, mint a „tótok letelepedésének” időszakára emlékeznek vissza egy 1762-es birtokper magyar és rác tanúi.³⁶ A „tótok” rögzülése a helyi emlékezetben utalhat arra, hogy a faluban a magyar gazdáknál nagyobb számban lehettek jelen a szlávok, illetőleg arra is, hogy az itt élő rácokétól eltérő dialektust beszéltek. Elképzelhető, hogy egyszerűen csak másságuk miatt hagytak nyomot az akkoron itt élt „öslakos” magyarok és rácok emlékezetében.

8. Mucsi (Sinzendorf, Mercy)

Mucsit az 1696-os adóösszeírás szerint még magyarok lakták. Mucsiról és a közeli falvakból azonban eddig nem ismert okok folytán eltűnt az eredeti magyar lakosság. Az 1721-22-es összeírás számos szlovák és magyar családnevet jegyez, a telepések ez idő tájt jöhettek a vidékre.³⁷ A jegyzék végén jövevényként az új német telepeseket is összeírták, s a következő, 1722-23-as összeírásban már adózóként tüntették fel őket (ibidem svaevi). A németek és a szlovák/magyar családok külön-külön közösséget (fálut) alkottak saját bíróval és öregbíróval rendelkeztek (általános rend volt ekkoriban, hogy a vezető nemzetiség adta az (öreg)bírót, míg a többi nemzetiség a kisbírót, esetleg az esküdteket). A szlovákok az 1728-os összeírásban már nem szerepeltek az adózók között.

9. Murga (Jeszenszky)

Az adatok alapján Murga község az 1730-as években települt meg. Weidlein János úgy vélekedik, hogy a község lakói ekkor „tótok”, azaz szlovákok voltak. 1745-ben új német lakosok költöznek be nagyrészt Kalaznóból. A szlovákok másfél évvel a német telepítés után Bánhidára költöztek.³⁸ Weidlein megállapításával ellentétben Murgán még az 1752-es összeírásban is szerepelnek felvidéki származású családnevek. Az itt összeírt 57 jobbágynev közül 12 szlovák és magyar eredetű.³⁹ A faluban a németek utcát nevezték el a

285. 1725). A családnevek közül a Moravcsik és a Jargan tünik felföldinek, a többi név Somogyból vagy a Dráván túlról származó megtelepülő is lehet.

³⁶ Koma Lazo (11. tanú) szerint Buzási András idejében a lengyeli tótok kaszálták a szóban forgó (vitatott) területet. Vörös Michael (13. tanú) tanúvallomása szerint „Lengyelt a tótok megszálván” látta a lengyeliek sertés aklait, és a „külső rácoknak” marháit legelni a lengyeli határban. (TMÖL Kammerer hagyaték, Gróf Apponyi család iratai – Högyészi levéltárból: *inquisitio et reambulatio metalis quoad possessionem Lengyel et praedium Tésla [...] 1762.*)

³⁷ Az 1721-22-es összeírás szerint az alábbi adózó jobbágyok éltek Mucsiiban: *Georgius Kovacs, Lukacs Orosz, Michael Duka, Caspar Nagy, Joannes Pék, Christoph Csizmar, Melchior Antoni, Martin Oravec, Joannes Morvai, Joannes Haidu, Matthias Halupka, Jacobus Skrinjar, Joannes Szokoly, Georgius Szlezak* (TMÖL Ö. 281. 1721-22)

³⁸ Weidlein 1937. 34.

³⁹ *Franciscus Jeszinszky, Joannes Tomassik, Thomas Novák, Joannes Csermák, Franciscus Morvai, Mathias Dudás, Martinus Bakocz, Mathias Csendes, Martinus Kiss, Martinus Hangya; Sige. Veverka hajdo* (TMÖL Ö. 305. 1752)

szlovákokról. Pesty adatközlői szerint az ún. „*Schlowacken-Gass*” lakói régen *tótok voltak, ami az elnémetesedett lakók nevéből is kiderül: Novák, Passarini [!] és Pérdi [!]*”.⁴⁰ Murga határában találjuk a „*Tót-völgy*” és a „*Tót-hégy*” elnevezésű dűlőket.⁴¹

10. Felsőnána (Sinzendorf)

Weidlein János szerint Felsőnánán (Sinzendorf birtok) a németek 1722-es letelepedése előtt „*tótok lakhattak*.”⁴² Feltételezéseit az adóösszeírásokban szereplő családnevek nem támasztják alá. Pestynél Slovakenthal helynevet találunk („*Tót-völgy*”).⁴³ Elképzelhető, hogy az említett völgy a szomszédos Murga szlovák lakóiról kapta nevét.⁴⁴

11. Apar (Mercy)

Weidlein János Apar lakói között is említ szlovákokat, az adóösszeírások azonban ezt az említést nem igazolják. Ettől függetlenül kerülhettek ide szlovák zsellérek.⁴⁵

12. Kisdorog (Dóry)

Az 1728-as összeírás feljegyzései között az olvasható, hogy Kisdorogot 1722-ben szlávok, majd 1724-ben németek szállták meg (TMÖL Ö. 289. 1728). A beköltözők neve mellett a származási helyet is feltüntették az összeírók.⁴⁶ A későbbiekben a község újabb felvidéki családokkal gyarapodott.⁴⁷ Kisdorog esete azért példaértékű, mert a származási hely alapján megtudhatjuk, hogy a megtelepülők (magyarok és szlovákok vegyesen) egymáshoz közel fekvő falvakból származtak. Az ekkor összeírt családok 1752-ben már nincsenek itt (TMÖL Ö. 305. 1752).

13. Izmény (Sinzendorf, Mercy)

Nagyon kevés hitelt érdemlő adatunk van az izményi szlovákokról. A falu 1722-ben népesült be. Történeti utalás nincs is róluk, csak az ún. „*szlovák utca*”

⁴⁰ Gaál – Kőhegyi 1973-1974. 338.

⁴¹ Ördög – Végh 2001. 296-297.; Pestynél így szerepel: Schlowakenberg, Schlowackenthaläcker. Gaál – Kőhegyi 1973-1974. 339.

⁴² Weidlein 1937. 30.

⁴³ Gaál – Kőhegyi 1973-74. 304.; Ördög – Végh 2001. 297.

⁴⁴ Murgán 1752-ben is élnek felvidékiek.

⁴⁵ Weidlein 1937. 29.

⁴⁶ Michael Orban (1721 – Szentandrás, Moson vm.), Andreas Szekeres (1722 július, Dömös, Esztergom vm.), Joannes Pálinkás (1721 április, Pusztakürt, Nyitra vm.), Georgius Nagy (1721 október, Kissalló, Bars vm.), Adam Sztolar (1721 április, Ruman - Románfalva, Nyitra vm.) (TMÖL Ö. 281. 1721-22.).

⁴⁷ Georgius Blaho, Paulus Bucsik, Adamus Hornyák, Michael Morávcsik, Ivannes Beláczy (TMÖL Ö. 289. 1728; TMÖL Ö. 290. 1728)

– és a többi hasonló helynévadás – enged arra következtetni, hogy a német telepések előtt szlovákok élhettek itt rövid ideig. Egyed Antal kérdőívében és Pesty Frigyes helynévtárában is szerepelnek a szlovákságra (a csoport jelenlétére) utaló helynevek.⁴⁸ Pestynél még az alábbiakat is olvashatjuk: „*Alt Kirch dülőben hajdan falu volt, Rácok és Totók lakták.*”⁴⁹ Bár a vármegyei névlajstromok nem támasztják alá a felvidéki telepések jelenlétét, az előző példákából kiindulva Izményt mégis a migrációban érintett községek között kell számon tartanunk. Elképzelhető, hogy a telepések iparosok voltak, vagy marhátlan zsellérek, akik adómentes éveik lejárta előtt továbbálltak.

14. Nagymányok (Pécsi Káptalan)

Weidlein szerint a falu 6 taksás családot kapott az 1720-as években.⁵⁰ Domsics Mátyás 1729-es egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint nyolc magyar református és hat szlovák evangélikus család lakott itt a katolikusok mellett.⁵¹ A vármegyei adóösszeírások alapján nehéz a mányoki szlovákokat megragadni, feltehetően iparosok lehettek, ezért nem írták őket össze.

C) KAPOS KÖZÉPSŐ FOLYÁSA

A Kapos mellékén a népesség teljesen kicserélődött a török időkben. Eredeti magyar lakosságának jó része már a 16. század végén elmenekült, elpusztult. A felszabadító háborúk idején csak a véghelyek rác erődjeiben (Döbrököz, Dombóvár, Pincehely stb.) tűnnek fel magyar nevű hajdúk, katonák. A vidék azonban nem lakatlan, szerbek alapítanak itt településeket, s ők használják a középkori magyar falvak határait. Kurd sokáig puszta, megtelepítése 1729-ben történik, alapnépessége szlovák. A szomszédos Csibrákra is kerülnek szlovák családok.

15. Kurd (Esterházy)

Kurd község telepítési szerződését 1729-ben kötötték meg, a források szerint a telepítést Dormán Pál szakályi lakos vállalta el.⁵² Dormán feltehetően Somogyból kerül ide, mint ahogy az első szlovák telepések is somogyiak

⁴⁸ Schlovakenberg lásd. Cserna – Kaczián 1986. 111–112. Schlovaken Garten lásd. Gaál – Köhegyi 1971–72. 303.

⁴⁹ Gaál – Köhegyi 1971–72. 303.

⁵⁰ Az 1721-22-es összeírásban szereplő 15 adózó közül egyetlen biztosan szláv hangzású: Joannes Moyses, kérdőjelesen ide vonható: Stephanus Gyikó (judex), Stephanus Gyikó (junior), Stephanus Kapinya (helyi tájszóként koponyát jelent) és a folyamatban lévő betelepülők között biztosan szláv: Ivannus Priborszky.

⁵¹ Merényi 1939. 35–36.

⁵² TMÖL Kammerer hagyaték, 14. doboz, 1729.

voltak.⁵³ 1752-ben (TMÖL Ö. 305.) is ők alkotják a lakosság döntő többségét. Neveik között származási helyükre egyértelműen utalók is vannak: *Oravec* [Árva], *Kubinszki* [Kubin], *Leviczki* [Léva], *Pukáncsin* [Bakabánya]. Kurd a Kapos mellékének legjelentősebb szlovák települése volt. Pesty névtára szerint régen tótok, rácok és magyarok lakták, s a tótok megmagyarosodtak.⁵⁴ A község határnevei között még ma is számos szlovák elnevezés él: Ulicska utca, Zákopa, Ákopa, Kristyán-hegy.⁵⁵ A községről készül monográfia szerint a községben ma is megvannak a régi szlovák vezetéknevek.⁵⁶ A szlovákok között katolikus és evangélikus vallásúak is voltak.

16. Csibrák (Jeszenszky)

Csibrákot 1720-ban telepítette be a Jeszenszky család. Pesty Frigyes kérdőívében szereplő feleletekben azt olvashatjuk, hogy a területen a török utáni első telepések tótok és magyarok voltak. Az 1752-es összeírás idejében a település már döntően német (TMÖL Ö. 305. 1752), ám számos szláv nevet figyelhetünk meg, tehát a szlovák eredetről szóló 19. századi narratíváknak (Pestynél) lehet alapja.⁵⁷ Mindezt a *Lexicon Locorum* is megerősíti. Vályi lexikona szerint „tót falu”, Fényes Elek-nél azonban ismét németként szerepel.⁵⁸ Az asszimiláció menetét Pesty adatközlője így jellemezték: „*A beköltöző németek hamarosan elszaporodtak, s a megmagyarosodott tótokat és a magyarokat kinyomták.*”⁵⁹ A tágabb környezetben lakó szlovákság vallásos nyelvhasználatára utal, hogy az 1870-es években a Csibrák szomszédságában lévő csicsói búcsújáróhelyen egy délszláv páter (feltehetően Blaž Modrosi) szlovákul is gyóntatott.⁶⁰

D) KÜLSŐ-SOMOGY (Koppány és Kis-Koppány völgye és a Kapos felső folyása)

A Kapostól nyugatra elterülő vidéket Külső-Somogyként nevezi a földrajztudomány. Ez a terület a Völgységhez és a Kapos mellékéhez hasonlóan pusztává vált a török alatt, s főként szerbek költöztek ide, akik a Rákóczi-szabadságharc alatt innen is elmenekültek. Pusztán hagyott falvaikba főként nyugat-magyarországi és felvidéki magyarok, horvátok és szlovákok telepedtek

⁵³ Az 1729-es összeírás említi először a községet, ebben az alábbi, Somogy vármegyéből érkező telepések szerepelnek: Rusny, Georg, Mikalecz, Joan Mihávecz, Miath Vonu, Martinus Bakurecz, Steph Kolibaba, Ivan Feir (?) (TMÖL Ö. 291. 1729).

⁵⁴ Gaál – Köhegyi 1973-74. 320.

⁵⁵ Ördög – Végh 2001. 264-267.

⁵⁶ Gálos é. n. 10.

⁵⁷ Emericus Zatha, Martinus Prikova, Martinus Pruksza, George Pruksza, Josephus Vindisch, Joséphus Ritompszki, Balthasar Kilian.

⁵⁸ LEXICON LOCORUM 1773. 269.; Vályi 1796. 421. Fényes 1851.

⁵⁹ Gaál – Köhegyi 1971-72. 310.

⁶⁰ Andrásfalvy 1988. 61-62.

Vas, Zala, Sopron megyékből. Bárány György evangélikus esperes (1682-1757) krónikájában utalt arra, hogy a szlovák lutheránusok Dunántúlra települése már a törökök kivonulás után megkezdődött.⁶¹ Beáramlásuk az 1750-es évekig eltartott, itt népesebb, de egymástól elszigetelt közösségek jöttek létre.

17. Tab (Majthényi és Perényi, majd 1726-tól Mérey és Lengyel)⁶²

1718-ban a hat tabi magyar jobbágy, ill. zsellércsalád mellé 23 szlovák érkezett.⁶³ 1728-ban további szlovák zselléreket telepít ide az uradalom.⁶⁴ A szlovákok által benépesített utcát Pesty idejében „Tót utca”-nak hívták.⁶⁵ A Lexicon locorumban, Vályi és Fényes lexikonában vegyes népességűnek, magyar-tót községként szerepel.⁶⁶ A helyi szlovákok evangélikusok voltak, külön szlovák egyházközségük volt, amely alá Torvaj is tartozott.⁶⁷ 1881-ben áttértek a magyar nyelvű istentiszteletre. „Így lett a nagyobb részt tót és magyar, német gyülekezet tiszta magyar gyülekezetté” – állítja Schmidtre hivatkozva – Szita. Az iskolában 1860-ban szüntették meg a szlovák nyelvű oktatást. A gyülekezet anyakönyveit 1830-ig vezették szlovákul, azt követően már csak magyarul.⁶⁸

18. Torvaj (Lengyel)

A település Tab szomszédja. Az adóösszeírások szerint Torvaj öt telkesjobbágygal és három zsellérral települt újra, 1717-ben.⁶⁹ 1724-ben (SML Ö. 26.) 21 döntően szlovák adózója van. A korai betelepedés ellenére szerződést csak 1732-ben kötnek az uradalommal, szlovák nyelven. Az ide költözők a tabiakhoz hasonlóan evangélikusok voltak.⁷⁰ A Lexicon locorumban és Vályi lexikonában tisztán szlovák faluként,⁷¹ Fényesnél tót-magyar településként

⁶¹ Szita 1993. 79.

⁶² Szita 1993. 75.

⁶³ Szita 1993. 10. Az összeírásban az alábbi nevek szerepelnek: Joannes Zalesak, Georgius Vabro, Stephanus Lajka, Georgius Kucserka, Mathias Muraffesch, Mathias Valyu, Georgius Hutanczky, Michael Vabró, Ivannes Takács, Georgius Csurai, Michael Kolitar, Mathias Czismadia, Joannes Bellahubek, Georgius Sviba, Georgius Takacs, Martinus Lakatos, Michael Plechari, Georgius Michalecz, Joannes Tergala, Michael Kutné, Joannes Zelenak, Martinus Bahorecz, Joannes Maczko (Zólyom megyéből), Georgius Pakarné (olvashatatlan) (Nyitra megyéből), Mathias Molnar, Georgius Pohenás (olvashatatlan) Joannes Vabró, Martinus Vaskó, Ivannes Lakatos, Martinus Takacs, Stephanus Gilicze, Judex Joannes Kutné. SML Ö. 51. 1718.

⁶⁴ Szita 1993. 32.

⁶⁵ Pesty 2001. 326.

⁶⁶ LEXICON LOCORUM 1773. 199.; Vályi 1796. III. 450. Fényes 1851. Tab.

⁶⁷ Szita 1993. 76-77.

⁶⁸ Gerlingeni Városi Könyvtár és Lt. Schmidt – Tomka hagyaték. Schmidt: Krónika. 523. p. A forrást idézi: SZITA 1993. 78.

⁶⁹ Martinus Drahos, Andreas Palenik, Georgius Svez, Paulus Hramsik, Martinus Kollár, Georgius Hindicsek, Jan Hamsik, Jan Priraha (SZITA 1993. 39.)

⁷⁰ Szita 1993. 32.

⁷¹ LEXICON LOCORUM 1773. 199.; Vályi 1796. III. 518.; Fényes 1851. Torvaj.

szerepel. Pesty helynévtárában értékes adatokat ismerhetünk meg a letelepedés körülményeire vonatkozóan: „1732-ik évben említetik legkorábban, mert azon évben szállta meg Ráncsik Pál nevezetű egyén negyed magával Bars megyéből, ekkor kapta Torvaj falu nevet a bevándorlók Tótok voltak, vallásra nézve Evangelicusok.....”⁷²

19. Tótkér (Tallián és Nagy János)

Tótkér települést Csaplovics János is számon tartotta a szlovák kirajzások között.⁷³ A tanulmányban ismertetett községek közül ez tűnik a leginkább szlovák arculatú településnek. Az 1752-es összeírás személyneveinek túlnyomó része szlovák.⁷⁴ Etnikai arculatát sokáig megőrizhette, hiszen Vályi András szerint a falu 1796-ban is szlovák (tót) volt.⁷⁵ Az 1820-as sematizmus szerint Bedeg filiája volt, 42 katolikus és 349 evangélikus lakta.⁷⁶ Később egyesítették a szomszédos, magyarul Bedeg községgel, azóta Bedegkérnek hívják.

20. Tótkeszi (Esterházy)

Az 1728-as összeírás szerint 1718-ban települ újra (TMÖL Ö. 289. 1728).⁷⁷ Telepítési szerződése szerint Takács Miklós kap engedélyt a benépesítésére.⁷⁸ Már az első összeírásokban találunk szlovák neveket, s beköltözésük az 1750-es évekig folytonos. Vályinál is egyes faluként találjuk meg.⁷⁹ Az ide költöző szlovákok katolikusok voltak.⁸⁰ A település nevét később Magyarkeszire módosították.

⁷² Pesty 2001. 328.

⁷³ Čaplovič 1997. 36.

⁷⁴ Sztrehunda Pál, Z. Martinus Forda, Martinus Hodúl judex, Paulus Hegedús, Georgius Khudi, Ivannus Galbani, Z. Georgius Kosút, Z. Stephanus Miserák, Martinus Miták, Andreas Svehán, Andreas Baranyai, Martinus Mucsenyecz, Martinus Káviczky, Z. Georgius Kaviczky, Relicta Barthol Marschovszky, Martinus Gyurcsik, Martinus Varga, Ivan Blanár, Paulus Kosút, Georgius Paskó, Z. Ivannus Paskó, Ivannus Matyerik, Z. Lukács István, Martinus Paskó, Georgius Lukács, Z. Paska János, Martinus Lukácsovics, Z. Nicolaus Lukacsovics, Z. Daniel Szikora, Georgius Paska, Nicolaus Micskó, Jun Georgius Paska subjudex, Z. Paulus Varga, Mathias Esztergát, Ivan Brezovszky, Z. Adamus Brezovszky, Paulus Lukács, Ivan Rehák vaccar, Georgius Klepeta.

⁷⁵ Vályi 1796. II. 340.

⁷⁶ Schematismus 1820. 91.

⁷⁷ Az 1725-ös összeírásban 68 jobbágy és 33 zsellér közül az alábbi szlováknak tűnő személyek szerepelnek: Joannes Csernoczki, Paulus Hornyak, Ivannes Kersák, Martinus Csurkovics, Ivannes Csonoczki, Georgius Nesperics, Martinus Pillarich, Andreas Holbicski, Mathias Kubinczki, Joannes Belik, Martinus Kosina, Georgius Csanaczki, Georgius Szvatokriski, Georgius Rainoha, Michael Radvanczki, Joannes Tipló, Georgius Teplán, Michael Tresko, Thomas Tresko, Georgius Tresko (TMÖL Ö. 285. 1725)

⁷⁸ Tóth Andrásné Polónyi 1966. 240.

⁷⁹ Vályi 1796. II. 355.

⁸⁰ TMÖL Kammerer hagyaték, Offenmüller Ferenc plébános: Tótkeszi története, kézirat, 1905. 3-4. p.

21. Miklósi (Perneszi)

Szita László kutatásai szerint a falu 1717-18-ban települt. A település egyetlen telkes jobbágya a Tótkesziné már megismert Takács Miklós.⁸¹ A feljegyzésekben a conscriptor a jövevények származási helyére is utal, így tudjuk meg, hogy *Michael Bona*, *Andreas Pruspán* és *Andreas Hudovicz* Esztergom megyéből, *Michael Nevető* Nyitrából, *Paulus Benete* Kecskemétről és *Franciscus Horváth* Vasból érkezett, vagyis a falu nem egyöntetűen szlovák.⁸² A szlovák betelepülés után nem sokkal a községet német lakosokkal telepítették újra, az 1724-es összeírás szerint már csak német adózók laktak.⁸³

22. Lápafő (Babolcsa Pál)

Lápafő községet 1718-ban népesítették be. 14 telepese közül négy Nyitrából, egy Trencsénből, öt Vasból, kettő Borsodból és egy-egy Baranyából ill. Zalából érkezett.⁸⁴ Az 1752-es Tolna vármegyei összeírásban már nem találjuk az 1720-as évek elején beköltözött szlovák jobbágyokat, sem leszármazottaikat. A település ekkorra teljesen magyar jellegű mutat.

23. Igal (Battyhány)

Szita László könyvében említést tesz arról, hogy Igalba szlovák zsellérek kerülhettek.⁸⁵ Ennek nyomát az adóösszeírások nem rögzítették, valószínűleg szórványos betelepülésről van szó.

24. Bábony (Majthényi és Mérey)

A Torvajjal határos község 1732-es telepítési szerződésében biztosítják a magyar, német és szlovák jobbágyok számára a szabad vallásgyakorlatot. Ide csak néhány szlovák család kerülhetett.⁸⁶

6. ÖSSZEFOGLALÁS (A dél-dunántúli szlovák migráció jellemvonásai)

A tanulmány 24 település esetében mutatott ki hosszabb-rövidebb ideig tartó szlovák jelenlétet. A migrációs állomások nagy száma ellenére a szlovák nyelv csak egy helyen, Mőzsön élte meg a századfordulót. Mőzsön kívül Kurdon, Tabon, Torvajban, Tótkeszin, Tótkéren (Bedegkér), Murgán és Dunaföldváron

⁸¹ Szita 1993. 10.

⁸² SML Extractum conscriptorum facultatum, Ö 51, 1718.

⁸³ SML Conscriptiones variae, Ö 26, 1724.

⁸⁴ Nyitra: Joannes Kosiba, Stephanus Kosiba, Michael Surjág, Joannes Bilek; Trencsén: Jacobus Thott; Vas: Fran Bacs, Thomas Sas, Joannes David, Georgius Botth, Paulus Molnar; Borsod: Paulus Thott, Volffgangus Ferencz; Baranya: Nicolaus Major; Petrus Ferencz. SML Extractum conscriptorum facultatum, Ö 51, 1718. A megtelepedésükre utal: SZITA 1993. 44.

⁸⁵ Szita 1993. 74.

⁸⁶ Szita 1993. 81.

éltek nagyobb számban, több emberöltőn át szlovákok, de jellemzően ők is magyarokkal vagy németekkel együtt éltek.

Összefoglalóan elmondható, hogy e letelepedés erőtlenebb volt a korban lezajlott szlovák betelepüléseknél, a Dél-Dunántúlon az Észak-Dunántúllal ellentétben nem alakultak ki nyelvüket hosszú ideig megtartó és származásukat, eredetüket őrző szlovák közösségek.⁸⁷ A beköltözött családok száma összességében kevesebb volt, mint az észak-dunántúli, a békési, vagy a bácskai sorstársaké, noha lélekszámuk becslésére – az adóösszeírások, ill. a névlejegyzés bizonytalansága miatt – nem vállalkozhatunk. A források adatai szerint a csoportok egy része tovább állt, más országrészbe költözött, a helyben maradók pedig többnyire csak utcákat, településrészeket népesítettek be. A rendelkezésre álló kútfők több esetben csak néhány elemi család vándorlását mutatják, akik végső otthonukra magyar községekben letek és egy-két nemzedék alatt elmagyarosodtak.

A Dél-Dunántúl ekkoriban népek „átjáróháza” volt, a telepesek többnyire üresen maradt faluhelyeket (pusztákat) szálltak meg. A betelepülők sok esetben ugyanabból a régióból érkeztek és főként a Dunán érték el a régiót. Példaértékű Kisdorog névlajstroma (*TMÖL Ö. 281. 1721–22*), ahol két Nyitra vármegyei szlovák, egy Esztergom vármegyei magyar, s egy Moson vármegyei – feltételezhetően – német jobbágy telepedik le, s alkot itt immáron egy telepes közösséget. A szlovákokkal együtt morva betelepülők is érkeztek. Erre utaló vezetéknevek inkább a Duna mellékén bukkannak fel (*Morvai, Moravcsik*). A beköltözők hamar rátaláltak a somogyi és Mecsek-hegyháti pusztákra, a gyors helyváltoztatást a 3 évig tartó adómentesség is elősegítette.⁸⁸

Az asszimiláció ott lehetett különösen gyors, ahol nem volt szlovák nyelvű istentisztelet. A legtöbb vegyeslakosságú településen magyar volt az egyházi nyelv. A mőzsi katolikus közösség egyházi nyelve az 1820-as sematizmus idejében még részben szlovák.⁸⁹ A tabi és torvajai evangélikus közösség a 19. század közepéig szlovák lelkipásztort tart, a kiegyezés utáni években már csak magyar nyelvű prédikátoruk van.⁹⁰

Forrásainkból lesűrhető, hogy a földművesek mellett iparosok is érkeztek. Őket a vármegyei adóösszeírásokból nem minden esetben mutathatjuk ki, hiszen földdel és igaerővel gyakarta nem rendelkeztek. A szlovákság betelepülése az adatok szerint nem tudatos földesúri telepítési politika következménye. A tárgyalt térségben nincs olyan uradalom, ahová igazán jelentős számban, egyidőben érkeztek volna szlovákok, s akár csak néhány szomszédos faluból álló nyelvsziget alakult volna ki. Ha volt is földesúri telepítés, az csak egy-egy község megtelepítésére szorítkozhatott.

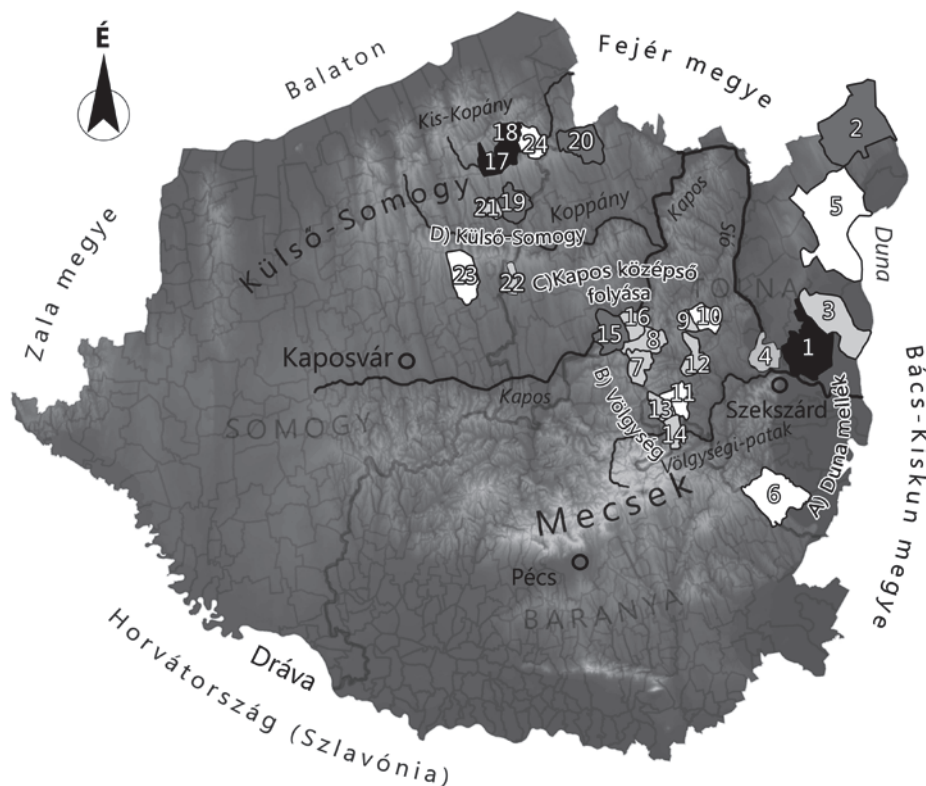
⁸⁷ vő. Madarász 1976.

⁸⁸ Andrásfalvy 1978.

⁸⁹ Schematismus 1820. 104.

⁹⁰ Szita 1993. 74–81.

A tanulmányban ismertetett migrációs folyamatok jól példázzák, hogy a szlovákság és a magyarság a felföldi és az alföldi tájakon kívül a 18. században a Dél-Dunántúlon is kapcsolatba került. A szomszédos népterületeket mélységében átjáró beköltözések nagyban hozzájárulhattak e két nép kultúrájának közeledéséhez, s részben talán e rejtett, de kellően nem feldolgozott erővonalaknak tudható be az is, hogy a szlovákság – Szarka László szavaival élve – az „összes szomszédunk közül kultúrájában, lelki alkatában a legtöbb közös és rokon vonást mutatja velünk, magyarokkal.”⁹¹

Térkép: A Dél-Dunántúl 18. századi szlovák telepei a térség jelenlegi településhatárait és megyebeosztását alapul véve, magyar táj- és víznevekkel.
(Tervezte és szerkesztette: Máté Gábor, az alaptérkép digitalizálásáért köszönetet mondok Pirkhoffer Ervinnek)

⁹¹ Szarka László: A szlovákok története. Budapest, Bereményi Könyvkiadó, 1993. 10. p.

Fehér – szórványos szlovák megtelepedés (néhány család), illetve feltételezett (de nem igazolt) beköltözés
Halványszükre – néhány évtizedes, igazolt megtelepedés (falurészek, utcák)
Szürke – tartósabb, legalább a 19. század közepéig fenn álló jelenlét, kontinuus családnevekkel (falurészek, utcák)
Fekete – tartós szlovák jelenlét, 19. század végi, vagy 20. század eleji asszimiláció (falvak, falurészek, utcák)

Irodalom

- ANDRÁSFALVY B. (1978): Nyugat-baranyai német telepések történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. In. Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás* 1978. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 335–346.
- ANDRÁSFALVY B. (1988): A magyar – délszláv – német népi kultúra egy korabeli szerző szemével. In. Kiss Mária (szerk.): *A III. Magyar – jugoszláv folklór konferencia előadásai* 2. Budapest, 1987. november 2-3. Folklór és tradíció VI. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- BENKŐ L. (1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö-Zs.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉL M. (1979): Notitia Hungariae Novae Historico Geographica c. művéből Tolna vármegye leírása. In. K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára.
- BLANDL GY. (1935): Nagymányok község története. A plébánia újjászervezésének kétszázéves jubileumára. Pécs, a szerző kiadása.
- BOTÍK, J. (2007): *Etnická História Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov.* Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Slovenské národné múzeum Bratislava – Martin, Archeologický ústav SAV Nitra. LÚČ.
- ČAPLOVIČ, J. (1997): [1837] *Etnografia Slovákov v Uhorsku.* Nitra, Slovenské pedagogické nakladateľstvo. eredeti cím: Ethnographia Šlavorum in Hungaria.
- CSERNA A. – KACZIÁN J. (1986): *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéből.* Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár.
- CSORBA J. (1857): *Somogy vármegye ismertetése.* Pest, k. n.
- GAÁL A. – KÖHEGYI M. (1971–72): Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában I. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II-III. 271-332.
- GAÁL A. – KÖHEGYI M. (1973–74): Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában II. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV-V. 297-339.
- GAÁL A. – KÖHEGYI M. (1977): Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában III. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI-VII. 1977. 279-322.
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára.* Pest, k. n. (www.arcanum.hu/fszek)
- GAÁL ZS. (2000): *Sióagárd.* Száz magyar falu könyvesháza. Budapest
- GÁLOS CS.:é. n. *Kurd története.* Kurd, Kurd Község Önkormányzata (interneten: www.kurd.hu/letoltesek/5/).

- HEGEDŰS L. (1979): Tolna megye nyugati felének települései (1580-1704). In. K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 5-104.
- HOLUB J. (1974): Az újjáépülés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703. In. K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből V.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 5-124.
- KISS L. (1999): A Kárpát-medence régi helynevei. In. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KSH (1906): *A magyar korona országainak halandósági táblázata az 1900. évi népszámlálási és az 1900. és 1901. évi népmozgalmi adatok alapján.* / [...] szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat; 11.).
- LEXICON LOCORUM (1773): *Lexicon Locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum = Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Budapest, 1920.
- MADARÁSZ L. (1976): Veszprém megye szlovák telepes községei. In *MTA VEAB Értesítője II. A Dunántúl településtörténete I. (1686–1768).* Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság, 244–255.
- MERÉNYI F. (1939): *Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica Visitatio) Baranyában 1729-ben.* Pécs, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T.
- PAPP I. (2000): *A Tamási járás évszázadai.* Tamási, Tamási Város Önkormányzata.
- PAPP L. (szerk.) (1974): *Somogy megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PESTI J. (szerk.) (1982): *Baranya megye földrajzi nevei I-II.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- PESTY F. (2001): *Somogy vármegye helynévtára* (a szöveget gondozta és a bevezetőt írta: Gözsy Zoltán – Polgár Tamás). Fontes Comitatus Simighiensis 1. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.
- ÖRDÖG F. – VÉGH J. (szerk.) (1981): *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RATKOS, P. (1972): A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig. In: Spira György - Szűcs Jenő (szerk.) *Nemzetiség a feudalizmus korában.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SCHEMATISMUS [...] Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. – v. 1820. (interneten: <http://kt.lib.pte.hu>)
- SIRÁCKY, J. a Kolektív 1980. *Slováci vo Svete I.* Matica Slovenská, Martin;
- SIRÁCKY, J. (1971): *S'ahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí.* Martin, Matica Slovenská.
- SIRÁCKY, J. (2002): *Dlhé hľadanie domova.* Matica Slovenská.
- SZILÁGYI M. (1983): Az újratelepülő Tolna megye 1710-1720. In. K. Balogh János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből X.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 33-167.
- SZITA L. (1993): *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII-XIX. században.* Somogyi Almanach 52. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.

- TOMISA I. (1991): Hogyan látta „tóth” híveit a magyar plébános? In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 523-526.
- POLÓNYI N. (1966): *Egy tolnai táj a XVIII. Században. (Kísérlet kéziratok térképeink forrásértékének vizsgálatára)*. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 61. Series Historica 28. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH G. (2007): Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I-II. Doktori disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- VARGA Á. – BODA F. (1973): *Mözs község története*. Szekszárd, Új Élet Termelőszövetkezet.
- VÁLYI A. (1976): Magyar országnak leírása I-III. Buda, k. n. (www.arcanum.hu/fszek)
- WEIDLEIN J. (1937): *Tolna megyei német telepítések*. Szekszárd, k. n.

Az antropogén tényezők szerepe Tokaj-hegyalja szőlő- és bortermelésének alakulásában (17-20. Század)

BOROS LÁSZLÓ

The role of antropogen factors in grapes growing and wine production in Tokaj-hegyalja region

Tokaj-Hegyalja with its special natural and economic features is one of the microregions of the Zemplén Mountains. It was the 16th century that saw it become the most important wine producing region of historic Hungary when the Ottoman Turks occupied the Szerémség. The aszú wine also made an important role for the region to become the most important wine region because that sort of wine could be produced exclusively in Tokaj-Hegyalja. Hegyalja was becoming one of the richest microregions of the country thanks to its high quality grapes and wines as well as viticulture and craftsmanship of Metzenzéf people from Upper Hungary.

The size of the grapes growing area of Tokaj-Hegyalja varied in time and location between 4000-6500hectares. Since the 1880s the region has suffered strikes by nature and humans including phylloxera plague and the two world wars.

Bevezetés

A mintegy 890 km² kiterjedésű Tokaj-hegyaljai zárt borvidéken térben és időben változóan 4000 és 6600 hektáron termeltek, ill. termelnek szőlőt (*I.táblázat*). A minőségi borvidéknek, származási helynek szigorú törvényi előírásai voltak és vannak a mai napig. Így a szőlőtermesztésről és borgazdaságról szóló 1997. évi CXXI. törvény szerint az a termelőhely nevezhető borvidéknek, származási helynek, amely több település közigazgatási határára kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati és talajadottsággal rendelkezik, jellemző fajtaösszetételű, művelési ültetvényekkel a bortermelési hagyományokkal rendelkezik, sajátos jellegű borokat termel és településenként a szőlőterületek aránya minimum 7%. A borvidék zárt terület, ahová bort bevinni nem szabad. Tokaj-Hegyalja ennek a szigorú előírásnak megfelel, hazánk azon tájai közé tartozik, amelynek neve messze földön ismert, híres és természetesen borvidék voltának, az itt termő minőségi szőlőnek és az abból előállított borának köszönhető. Az utóbbi időben Tokaj-Hegyalját a világörökség részévé nyilvánították (elsőként Frisnyák Sándor professzor tett erre vonatkozó javaslatot 1989-ben a Tokaj-hegyaljai Települések Szövetsége abaujszántói ülésén).

Az antropogén tényezők szerepe a 17-20. században

Tokaj-Hegyalja a Tokaji (Zempléni)-hegység egyik sajátos természeti- és gazdasági mikrokörzete. Határának pontos meghúzása térben és időben többször változott. Hegyalja a XVI. században vált a történelmi Magyarország legfontosabb borvidékévé, miután a török hódítók elfoglalták a korábban vezető helyet elfoglaló Szerémséget. Az elsőség elnyerésében a „főbor”, az aszúbor megjelenése is szerepet játszott, amelyet csak Hegyalján tudtak készíteni.

Mint néhány sorral fentebb említettük, a termőtáj körülhatárolása térben és időben többször változott. Mádon 1641-ben 13 települést soroltak a termőtájhoz. 1730 körül BÉL Mátyás így írt: „Hegyaljai vagy tokaji a neve mindazoknak a boroknak, melyek a tokaji hegyen, s tőle egyfelől északra 2 mérföldes körzetben Tarcál, (Mező)zombor, Mád, Tállya helységek egészen (Abaúj)Szántóig, másfelől nyári napkelte irányában 3 mérföldön belül (Bodrog)keresztúr, Szegi (és Szegilong), Erdő(Bénye), Olasz)liszka, Tolcsva, (Bodrog)zsadány, (Bodrog)olaszi, (Sáros)patak helységek egészen (Sátoralja)újhelyig jobb szőlőhegyein teremnek”.

5. kép. Borszállító szekér (17-18.sz.) mása a tokaji múzeumban

„1820-ban Sátoraljaújhelyen Zemplén vármegye közgyűlésén megvizsgálták, hogy mely városokat és falvakat lehet Hegyaljához számítani.

Ezek a következők: Bodrogeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Zombor mezőváros, a falvak közül Golop, Kistoronya, Olaszi, Ond, Rátka, Vámos-Újfalú, Arbonya-Zsadány, továbbá Kisfalud és Szegi puszták, míg Abaúj vármegyéből Szántó mezőváros és Horváti falú viselhetette azokat az előnyöket és megkötöttségeket, ami a Tokaj-Hegyaljához való tartozást jelentette” (Görög G. 1829).

Frisnyák S. (1985) szerint „a szőlő legnagyobb kiterjedése idején a 18. században a hegyaljai szőlő- és bortermelés kb. 18-21 ezer, 1873-ban 14-15 ezer munkást igényelt (egy kat. hold szőlő hagyományos műveléséhez 240 munkanapra volt szükség, ez 14 ezer kat. hold esetén 3,3 millió munkanapot jelentett). A borexport lebonyolításához pedig évi 10 ezer hl-rel számolva, mintegy 2500 szekérfuvarra feltételez”. (5. kép)

„A 16-18. században végbement innovációs folyamatok átformálták a térséget (pl. teraszok, kőgátak, (1.kép) vízelvezető árkok, utak, liktorvermek építése, ill. ásása, színek, borházak építése).

1. kép. Kőgát a mezőzombori Disznókő dűlűben

Bevezették a háromszori kapálást, a kopaszfejre metszést, a szüret időpontját későbbre (október második felére) helyezték át, új szőlőművelő eszközöket kezdtek alkalmazni (pl. a meczenzéfiek által kovácsolt kétágú kapát, metszőkést, továbbá borsajtót (2.kép) és a puttonyt).

2. kép. 18-19. századi szőlőprés Tokajban

3. kép. Borpincék Erdőhorváti központjában

A nagyszámú bér munkás lehetővé tette az egyes szőlőmunkák gyors, időben történő elvégzését. A fejlődésnek erre a szakaszára tehető a minőségi bortermelés egyik alapvető feltételének a megteremtése, a mintegy 3000 tufába és löszbe vájt pince kialakítása (3. és 4.kép)

4. kép. Ezt a pincebejáratot és pincét valószínű, hogy még a meczenzéfiek építették Erdőhorvátiban

A Hegyalján megtelepült, valamint a felvidéki (szepesi városok, Mecenzéf) németek fejlett kereskedelmi-, ipari és agrár-kultúrájukkal pozitív hatást gyakoroltak a mikrotáj életére...

A szőlő- és bortermelés növekedését és minőségi fejlesztését a konjunkturális helyzet, elsősorban a külföldi piacok borkereslete tette lehetővé” (Frisnyák S. 1985).

A hegyaljai borfalvak- és városok mezőgazdasága sajátos övezetes elrendeződést mutatott már a 19. században is. A domborzati viszonyoknak megfelelően racionálisan hasznosította a kor embere a rendelkezésére álló földalapot: a 300-350 m feletti csúcsrégiót erdő fedte, az alatta lévő 15-30%-os lejtők jelentették a szőlőművelés színterét, amelyet a szántó szélesebb-keskenyebb 1-10%-os öve követett. A Bodrog menti 93-95 m tszf-i magasságú alluviális síkságot rét és legelőként hasznosította az ember. Ugyanitt helyezkedtek el a folyót kísérő kisebb-nagyobb ártéri erdők (Frisnyák S. 1985).

Az egész Hegyaljára vonatkozó összegző adatsorral csak a 18. század második felétől lehet találkozni, előtte csak szórvány, ill. kisebb területre vonatkozó számok, számsorok állnak rendelkezésre. Ilyen pl. az 1736-ból való, Tokaj szabad dézsmás szőlőit dülönként felsoroló jegyzék. Ebből kiderül, hogy a tokaji határt képező 43 termőhely (dülő) oldalában 151 szabad- és 585 dézsmás szőlő húzódott meg, melyen 4161 hordó bor termett. Zemplén vármegye 1825-1827-es követi utasításában az egész Hegyaljára vonatkozó összesítés szerepel, mely szerint az átlagtermés 75 ezer hordó (=187 ezer akó), s ebből csupán 14 ezer hordó (= 35 ezer akó) kerül exportra, amiből 5500 hordó (13750 akó) az aszú.

Szabó Dávid 1829-ben 63 szőlőfajta ír össze Hegyalján, de megállapítja, hogy a három legjelentősebb a Furmint, a Hárslevelű és a Balafánt.

Közben az 1830-as évektől egyre több, s egyre pontosabb térkép készül Tokaj-Hegyalja és Felső-Zemplén szőlőtermelő területeiről, amelyeket a Sátoraljaújhelyi Levéltárban őriznek. Így pl. Nagykövesd környékéről a Tarbucka hegygel, Kiskövesd földhasznosítása 1839-ben, a Tarbucka szőlői, a bodrogkeresztúri Kakas-hegy és környéke 1854-ben, Erdőbénye környéke 1860-ban, Szőlőskei határ 1862-ben, Olaszliszka 1877-ben, Szegilong 1877-ben és Bodrogkisfalud szőlői 1898-ban. A tokaji Kopasz-hegyről, és három mezővárosról már az első katonai felmérés idején (1785) készült egészen pontos térkép.

A 18. század második felétől borértékesítési válság kezdődött, majd az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukása mind nehezebb gazdasági helyzetbe sodorta Hegyalját. Történtek ugyan kísérletek a szőlőtermesztés és borkereskedelem fellendítésére, de ezek nem hoztak átütő sikert. Így pl. 1853-ban Bretzenheim herceg részvénytársaságot alapított hegyaljai bortermelőkből, majd 1857-ben gróf Andrássy György létrehozta a Tokaj-hegyaljai Bormívelő Egyesületet, 1870-ben Sárospatakon megalakult a Bortermesztési Egyesület, 1871-ben Sátoraljaújhelyen Vay Miklós vezetésével a Hegyaljai Borművelő Társaság.

KELETI Károly 1873-as felmérése már pontos számadatokat nyújt Hegyalja szőlő- és borgazdaságáról (*1. táblázat*).

1. táblázat. A szőlőterület alakulása Tokaj-Hegyalján 1873-1990 között, hektár

Település	1873	1895	1913	1935	1965	1990
Abaujszántó	363	104	56	163	137	142
Bekecs	47	14	17	21	10	18
Bodrogkeresztúr	172	67	84	87	202	379
Bodrogolaszi	227	1	59	62	50	164
Bodrogszegi	140	23	67	155	198	224
Erdőbénye	278	204	238	257	416	310
Erdőhorváti	176	222	62	75	110	96
Golop	82	-	12	12	13	12
Hercegekút	-	-	-	51	138	134
Károlyfalva	-	-	-	-	6	-
Legyesbénye	72	49	31	32	29	39
Makkoshotyka	-	4	2	2	2	39
Mád	508	432	365	533	396	958
Mezőzombor	192	91	154	139	221	234
Monok	308	-	114	78	47	68
Olaszliszka	251	308	228	250	358	468
Ond	130	1	35	35	36	-
Rátka	173	108	58	60	111	267
Sárazsadány	24	7	100	91	125	154
Sárospatak	549	182	151	288	422	485
Sátoraljaújhely	60	241	330	414	371	289
Szegilong	28	1	112	28	43	37
Szerencs	173	-	66	68	79	99
Tarcal	518	430	510	313	455	506
Tállya	922	614	617	629	655	649
Tokaj	447	460	474	348	401	231
Tolcsva	550	398	410	467	615	539
Vámosújfalva	104	71	43	48	57	61
Hegyalja összesen	6494	4032	4395	4706	5703	6602
Megye összesen	21119	7847	7624	9667	13572	13112
Hegyalja részesedése Borsod- Abauj- Zemplén szőlőterületéből, %	30,7	51,4	57,6	48,7	42,0	50,3

Hercegekút, Bodrogszegi és Károlyfalva kivételével közli a települések szőlőbirtokosainak számát, a települések szőlőterületét, a megtermelt bor mennyiségét. A legtöbb szőlőbirtokos Sárospatakon (1549 fő a hegyaljai szőlőbirtokosok 15,4%-a), Tállyán (1200 fő; 11,96%), Sátoraljaújhelyen (1093 fő; 10,9%), Tarcalon (640 fő; 6,4%) és Olaszliszkan (600 fő; 6%) élt. A több mint 10 ezer (10028) szőlőbirtokos ebben az évben 6333,4 hektár szőlőterületet művelt, s 67398 akó (=36597 hl) fehér és 750 akó (=405 hl) siller bort termelt. A legtöbb szőlőterülettel Tállya (920,7 ha, a hegyaljai szőlőültetvények 14,5%-a), Tolcsva (549,5 ha, 8,67 %), Sárospatak (544,4 ha, 8,59 %), Tarcal (517,8 ha, 8,17 %), Mád (508,3 ha, 8,02 %) és Tokaj (447,1

ha, 7,05 %), míg a legkevesebbel Szegilong (27,6 ha, 0,43 %), Sáradsadány (23,6 ha, 0,37 %) és Végárdó (5,2 ha, 0,08 %) rendelkezett (2.táblázat).

2. táblázat A Tokaj-hegyaljai szőlő- és borgazdaságok a filoxéra előtt (Keleti K. 1873. évi adatai alapján Frisnyák S. 1985.)

Falvak és városok	A szőlőbirtokok száma	Szőlőterület (ha)	1873-ban termelt bor (akó)	
			Fehér	Siller
1. Abaújszántó	29	346,6	5000	-
2. Bekecs	118	47,1	300	-
3. Bodrogkeresztúr	240	171,5	3000	-
4. Bodrogolaszi	127	226,4	931	-
5. Bodrogszegi	+	+	+	+
6. Erdőbénye	450	227,9	2500	-
7. Erdőhorváti	292	176,5	1000	-
8. Golop	72	81,6	380	-
9. Hercegkút	+	+	+	+
10. Károlyfalva	+	+	+	+
11. Legyesbénye	183	72,0	1000	-
12. Mád	550	508,3	6250	200
13. Mezőzombor	183	192,0	1600	-
14. Monok	365	308,0	3800	-
15. Olaszliszka	600	250,5	600	-
16. Ond	178	130,4	800	-
17. Rátka	440	172,6	700	-
18. Sáradsadány	51	23,6	1068	-
19. Sárospatak	1549	544,4	9770	450
20. Sátoraljaújhely	1093	60,0	2600	100
21. Szegilong	41	27,6	270	-
22. Szerencs	475	172,6	2700	-
23. Tarcsl	640	517,8	6129	-
24. Tállya	1200	920,7	7000	-
25. Tokaj	502	447,1	2200	-
26. Tolcsva	540	549,5	7500	-
27. Vámosújfal	110	103,5	300	-
28. Végárdó	-	5,2	-	-
Összesen	10028	6333,4	67398	750

A *Phylloxera vastatrix* (gyökértetű) a történelmi Magyarország D-i részén, Pancsován jelent meg először 1875-ben. Számos óvintézkedés ellenére 1885-ben Tokaj-Hegyalja több pontján is észlelték a veszedelmes kártevőt. 1885-ben filoxérát jelentettek Szerencs, Ond, Legyesbénye, Bekecs, Monok, Mád, Mezőzombor, Bodrogkisfalud, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Tolcsva és Tarcsl községekből. A filoxéra pusztítása az 1890-es évek elején tetőzött. A földművelési minisztérium 1897.évi adatai szerint Zemplén vármegye 15617 kh (=8901,7 ha) szőlőterületéből 12985 kh (=7401,4 ha) elpusztult, amely 83,1 %-os

kártételt jelentett (Feyér P. 1970). Frisnyák S. (1993) szerint 1885 és 1890 között Tokaj-Hegyalja szőlőterülete 6900 ha-ról 860 ha-ra csökkent (3. táblázat).

3. táblázat A tokaj-hegyljai települések földterületének megoszlása művelési ágak szerint 1895-ben (KSH alapján), hektár

Település	Szántó	Kert + gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett	Összes terület
Abaújszántó	1789	87	103	443	2041	-	88	4551
Bekecs	1537	23	14	845	24	28	106	2577
Bodrogkeresztúr	716	64	67	1554	207	-	344	2952
Bodrogolaszi	837	29	1	1050	757	55	237	2966
Bodrogszegi	537	63	22	1531	521	3	234	2911
Erdőbénye	880	159	202	508	2622	-	240	4612
Erdőhorváti	586	96	121	1233	3148	-	165	5348
Golop	588	27	-	197	58	-	53	923
Hercegkút	255	11	-	64	-	-	26	456
Károlyfalva	166	9	-	101	-	-	19	295
Legyesbénye	1,172	52	49	618	2	-	120	2013
Makkoshotyka	228	11	4	158	587	-	69	1057
Mád	869	53	428	319	1445	-	37	3151
Mezőzombor	1834	67	91	1545	15	6	319	3877
Monok	2570	76	-	1182	970	-	235	5033
Olaszliszka	1286	102	305	1206	629	5	382	3915
Ond	472	15	1	234	-	-	32	754
Rátka	630	10	107	258	91	-	40	1136
Sárazsadány	243	31	7	191	57	-	40	570
Sárospatak	7088	129	180	6316	2695	25	1345	17778
Sátoraljaújhely	1513	94	239	1856	1197	-	489	5388
Szegilong	89	11	1	28	-	-	3	132
Szerencs	1343	28	-	528	27	-	142	2068
Tarcal	2984	54	426	1074	144	-	659	5341
Tállya	1109	52	608	370	1373	-	140	3652
Tokaj	607	78	455	1167	23	7	368	2705
Tolcsva	779	107	394	210	133	-	115	1738
Vámosújfalú	280	27	71	328	219	-	134	1059
Hegyalja összesen	33087	1565	3896	25114	18985	129	6181	88957
%	37,2	1,8	4,4	28,2	21,3	0,1	7,0	100,0

A filoxéra ellen a kezdeti bénaság után megpróbált védekezni Hegyalja népe. Az alkalmazott módszerek sokfélék, nem ritkán kezdetlegesek voltak. Így pl. átható szagú naftalint ástak le a szőlő gyökeréhez, mások petróleummal próbáltak védekezni. Francia példára kiirtással, kiegészítéssel, végül a szénkénegezés mutatott hatásos védelmet. Később bebizonyosodott, hogy az ellenálló amerikai vad alanyra való oltás jelentette az igazi megoldást. 1913-ban már újra 4365 hektarra növekedett a szőlőültetvények területe, amely az összes hegyljai földalap 5,0 %-át jelentette (4. táblázat).

4.táblázat. Földhasznosítás Tokaj-Hegyalján 1913-ban, hektárban
(KSH adatai alapján)

Település	Szántó	Kert+ gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv.alól kivett	Összesen
Abaujszántó	1982	97	56	502	1732	-	301	4670
Bekecs	1923	27	17	435	-	23	112	2537
Bodrogkeresztúr	724	54	83	1399	310	-	391	2961
Bodrogolaszi	1341	31	58	295	153	-	222	2100
Bodrogszegi	248	30	67	646	264	-	190	1445
Erdőbénye	875	154	236	989	1978	-	304	4536
Erdőhorvát	698	86	62	1195	2729	-	193	4963
Golop	600	30	11	166	57	-	58	922
Hereckút	382	11	-	236	-	-	31	660
Károlyfalva	174	7	-	97	-	-	25	303
Legyesbénye	1239	46	31	556	14	-	125	2011
Makkoshotyka	263	18	2	128	620	-	30	1061
Mád	860	75	361	315	1195	-	342	3148
Mezőzombor	2314	71	153	976	-	136	228	2878
Monok	2383	90	113	621	885	2	162	4256
Olaszliszka	1272	82	226	1556	225	-	541	3902
Ond	500	11	34	155	-	-	52	752
Rátka	694	3	58	206	98	-	89	1148
Sárazsadány	748	34	99	320	126	-	158	1485
Sárospatak	9757	171	150	3700	2214	10	1647	17649
Sátoraljaújhely	1661	115	327	1450	1313	13	438	5317
Szegilong	346	38	111	710	224	-	161	1590
Szerencs	1712	44	66	690	34	92	220	2858
Tarcal	3143	78	515	1005	67	-	522	5330
Tállya	955	60	612	378	1381	-	392	3778
Tokaj	593	72	469	1124	40	16	434	2748
Tolcsva	672	139	406	179	27	-	232	1655
Vámosújfal	328	27	42	498	48	-	104	1047
Hegyalja összesen	38387	1701	4365	19527	15734	292	7704	87710
%	43,8	1,9	5,0	22,3	17,9	0,3	8,8	100,0

Az ország más részeihez hasonlóan a szőlő rekonstrukciója a kisgazdagok tőkeszegénysége miatt csak vontatottan indult meg. Tokaj-Hegyalján a rekonstrukció megindításában Dr. Szabó Gyula és Bernát Béla szerzett elévülhetetlen érdemeket, akik Tállyán saját birtokukon kezdték el az amerikai vad alanyaiba oltott, immunis szőlő-vesszők telepítését.

A nehezen indult, de 1900 és 1914 között mégis érdemleges eredményeket produkáló rekonstrukció üteme az I. világháború első éveiben előbb megtorpant, majd 1917-1918-ban megállt. A háborús vereség, az ország feldarabolása, a külső piacok elvesztése bénítólag hatott az országra, s ezen belül Tokaj-Hegyalja gazdaságára is.

A két világháború között az állam és a gazdák nagy erőfeszítéseket tettek a fejlesztésre, miközben természeti károk sújtották Hegyalját: 1926-ban peronoszpóra járvány, 1927-ben és 1929-ben fagykár tizedelte az amúgy is leromlott szőlőket.

A Szőlészeti és Borászati Felügyelőség 1940.évi adatai szerint 1940-ben 8804 kh 469 négyszögöl (=5018,3 ha) írtak össze Hegyalja 33 településén, amelyből 200 ha a visszacsatolt Kistorony (149 ha) és Szőlöske (71 ha) határában díszlett. Mellette 4278 ha oltvány és 217 ha csemegeszőlőt tartottak nyilván.

A II.világháború évei alatt tovább romlottak a szőlő- és borgazdaságunk feltételei. A mélypontot 1944, 1945 és bizonyos mértékig 1946 jelentette.

A háború befejezése után a földreform keretében a föld (szőlő) igénylő parasztságnak kiosztották a szőlő nagybirtokokat, de ez a lakosságnak viszonylag csak kis százalékát érintette, mivel kevés volt a szőlő-nagybirtok. A napszámosokból, zsellérekéből lett szőlőtulajdonosok nem rendelkeztek azokkal az ismeretekkel, anyagi eszközökkel és feltételekkel, amely a korszerű szőlő- és bortermeléshez szükséges. A megalakult mezőgazdasági termelészövetkezetek pénz- és szakértelem hiányában stagnáltak. Ezek 1956-ban részben felbomlottak.

1957-ben elkezdődött a mezőgazdasági termelészövetkezetek újrászervezése. Hathatós állami támogatással újratelepítések indultak, melynek hatására a szőlő területe megnövekedett. 1961-ben 4897,4 ha szőlőt tartottak nyilván, melynek 28,8 %-a állami gazdasági, 21,7%-a termelészövetkezeti, 38,1 %-a termelészövetkezeti csoport, 11,4 % egyéni tulajdonban volt.

A 60-as évek telepítései megváltoztatták a táj arculatát. A 37.sz. út mentén fekvő 1-15 %-os szántóföldek helyére szőlőt telepítettek. A sokat vitatott „szoknya” területek lehetővé tették a gépi talajművelést, de minőségi romlást eredményeztek.

Az 1952-ben létrejött Tokajhegyaljai Állami Gazdaság és a Tolcsvai Állami Gazdaság később Tokaj-Hegyaljai Á.G. néven egyesült, majd Tokaj-Hegyaljai Borkombinát néven 1992-ig a legnagyobb szőlőfelvásárló és borexportáló szerepkört is betöltötte.

A szőlőterületek szőlőfajták szerinti megoszlására jellemző 1965-ben a Furmint „uralma” (65,3%), amivel szemben a másik jellemző szőlőfaj a Hárslevelű csak 12,3%-ot foglal el. 1965-ben még direkttermő fajtával (2,1 %) lehetett találkozni Hegyalján (5.táblázat).

5.táblázat. A szőlőterületek megoszlása szőlőfajták szerint 1965-ben, hektárban
Történeti statisztikai kötetek, szőlőtermelés alapján szerk.: Boros L.

Település	Furmint	Hárslevelű	Muskotály (Ottonel)	Egyéb fehér szőlő fajták	Direkt termő	Összesen
Abaujszántó	97	17	1	21	1	137
Bekecs	-	-	-	10	-	10
Bodrogkeresztúr	107	14	-	79	2	202
Bodrogolaszi	28	-	-	22	0	50
Bodrogszegi	119	25	-	51	1	198
Erdőbénye	363	20	-	23	10	416
Erdőhorváti	58	8	-	22	22	110
Golop	12	-	-	-	1	13
Hercegkút	59	29	-	50	-	138
Legyesbénye	-	-	-	16	13	29
Makkoshotyka	2	-	-	-	-	2
Mád	349	22	-	25	0	396
Mezőzombor	93	99	-	20	-	221
Monok	18	2	-	4	23	47
Olaszliszka	134	5	1	15	3	358
Rátka	77	7	-	13	14	111
Sárazsadány	64	8	-	53	-	125
Sárospatak	343	20	-	35	7	422
Sátoraljaújhely	288	43	-	27	6	371
Szegilong	39	-	-	4	0	43
Szerencs	10	-	-	69	-	79
Tarcal	256	97	-	68	4	455
Tállya	589	39	1	17	7	655
Tokaj	172	60	-	168	0	401
Tolcsva	403	181	-	28	3	615
Vámosújfalú	16	-	-	39	2	57
Tokaj-Hegyalja összesen (ha)	3696	696	3	879	119	5661
%	65,3	12,3	0,1	15,9	2,1	95,7

Összegzés

Tokaj-Hegyalja, a Zempléni (Tokaji)-hegység egyik sajátos természeti- és gazdasági mikrokörzete. Határainak pontos meghúzása térben és időben többször változott. Leggyakrabban az abaujszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig terjedő területet nevezték és nevezik Hegyaljának, de mai is a Szerencsi-szigethegység településeit is Hegyaljához számítjuk, csakúgy, mint az országhatáron túl emelkedő Zempléni-szigethegység néhány falvát (pl: Kistoronya, Szőlőske).

Tokaj-Hegyalja a XVI. században vált a történelmi Magyarország legfontosabb borvidékévé, miután a török hódítók elfoglalták a korábban vezető helyet elfoglaló Szerémséget. Az elsőség elnyerésében a „főbor”, az aszúbor is

szerepet játszott, amelyet csak Tokaj-Hegyalján tudtak készíteni. Hegyalja az ország egyik leggazdagabb mikrorégiójává vált, többek között a felvidéki városok, elsősorban Meczenzéf szőlőművelő és iparos (szőlőművelő eszközök kovácsolása, pinceásás, kőgátak építése stb.) tevékenysége révén.

Az 1880-as évektől kezdve a természeti és emberi csapások egésze sorozata érte Hegyalját, kezdve a filoxeravészttől, a peronoszpóra járványon át a két világháború, és az 1945 utáni helytelen gazdaságpolitikáig. Ennek ellenére bízunk Hegyalja szőlő- és borgazdaságának talpraállásában.

Irodalom

- BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 750 p.
- BÉL M. (1984): Magyarország népének élete 1730 táján. Gondolat, Bp. 570 p.
- BODÓ S. (1988): Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. In.: BENCSIK J.-VIGA GY. szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. pp. 14-21.
- BOROS L. (1989): A tokaj-hegyaljai szőlő- és borgazdaság természetföldrajzi alapjai. In: Bencsik J.-Szappanos É. szerk.: Tokaj és Hegyalja I. pp. 15-33.
- BOROS L. (1956): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 3. Miskolc-Nyíregyháza 322. p.
- BOROS L. (1991): Rátka és környéke természetföldrajzi képe. In: FRISNYÁK S. szerk.: Rátka. pp.5-25.
- BOROS L.-DOBÁNY Z.-HORVÁTH K. (1994): Tállya gazdasági élete. In.: FRISNYÁK S. szerk.: Tállya. pp.269-323.
- BOROS L. (2007): Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Nyíregyháza-Tokaj. 256.p.
- BOROS L. (2012): Tokaj-Hegyalja szőlőterületének idő- és térbeli változásai a 18-20. század folyamán. In.: FRISNYÁK S.-GÁL A. szerk.: Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs. pp. 41-55.
- FRISNYÁK S. (1985): Történeti földrajz. Nyíregyháza. 156 p.
- FRISNYÁK S. (1988): A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19.sz-ban. In.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. pp.22-47.
- FRISNYÁK S. (1991): Rátka – Egy német falu Hegyalján. Rátka, 178 p.
- FRISNYÁK S. szerk. (1994) Tállya. Tállya, 350 p.
- FRISNYÁK S.-GÁL A.-HORVÁTH G. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs. 428 p.
- FRISNYÁK S.-GÁL A. szerk. (2012): Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs. 276 p.
- FRISNYÁK S.-GÁL A. (2012): Tokaj-Hegyalja tájhasználat a 20.század elején. In.: FRISNYÁK S.-GÁL A. szerk.:2012.: Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. pp.145-156.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873. Bp.
- LACZKÓ I.-LACZKÓNÉ HÉTI P. (1980): Tokajhegyalja. B-A-Z megye természeti tájai. 194 p.
- ROMÁN J. (1964): A sárospataki szőlőművelés XVI-XVII.századi forrásai. In: FILEP A. szerk.: Sárospatak 227 p.
- SÜLI-ZAKAR I. (1978): A szőlőtermelés és borgazdálkodás gazdasági-társadalmi hatásának földrajzi vizsgálata Tokaj-Hegyalján. Borsodi Földrajzi Évkönyv, pp. 102-128.

Tájművelés és táji kapcsolatok a Bükkalján

BARÁZ CSABA

Land use and landscape connections in the Bükkalja

Land use is favourable in Bükkalja and its land structure is balanced between the Bükk Mountains and the Great Hungarian Plain. Settlement condensation into three zones and powerful spatial dynamism have been formed during the history in the area of the microregion group. Diversified land use, land cover and land management, moreover intensive social dynamics (job migration, product change, shepherding, pasture lending, pilgrimage, etc.) were typical to the region in the Early Modern Times due to physical geographical and landscape conditions. Diverse character of the ancient, organic land management – despite the negative effect of socage regulation – was sustained until the middle of the 20th century.

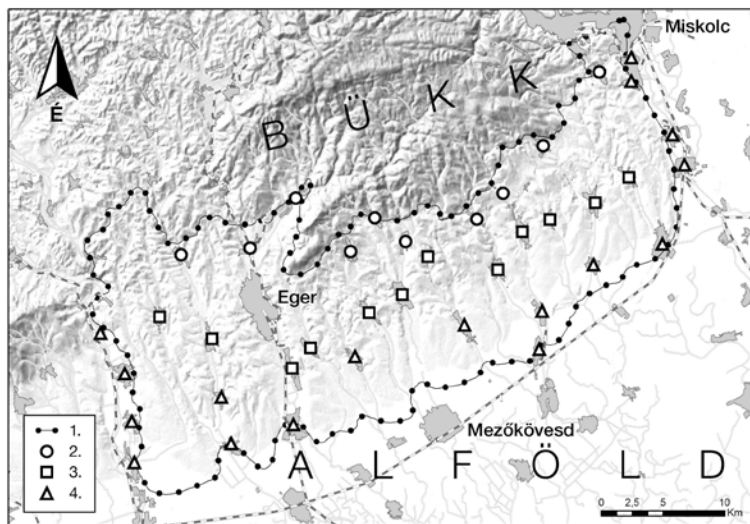
A Bükkalja egy kedvező térhasznosítású és kiegyenlített térosztású zóna a Bükk hegység és az Alföld között. A kistájcsoport területén a történelem során három övbe rendeződő település-sűrűsödés és erőteljes térbeli dinamika alakult ki. Az újkorban a természetföldrajzi, táji adottságokból fakadóan sokszínű földhasználat, felszínborítás, tájművelés és intenzív társadalomdinamika (munkára vándorlás, árucserre, pásztorkodás, legelőbérlet, búcsújárás stb.) jellemezte a vidéket. Az ősi, organikus tájművelés diverz jellege – az úrbérrendezés negatív hatása ellenére – a 20. század közepéig fennmaradt.

Bevezetés

A Bükkalja a Bükköt délről övező, É–D-i irányú völgyekkel tagolt hegységelőtéri, dombsági jellegű *kistájcsoport*. A dombvidék morfológiai határait nyugaton a Tarna völgye, keleten a Sajó völgyét övező tereplépcső, délen a Hevesi-síkra és a Borsodi-Mezőségre (az Észak-alföldi hordalékkúp-síkságra) ereszkedő dombhátak alja jelöli ki. Az északi határát a Déli-Bükk pereme alkotja – nagyjából a 350 m-es tetőszint környékén (*l. ábra*).

A Bükkaljára leginkább két jelző illik: sokrétű és rejtőzködő. Mind a földtörténete, mind az élővilága, mind pedig az itt kialakult népi kultúra egyaránt hordozzák az átmeneti jellegű tájak, a határterületek sajátosságait (*Baráz Cs. 2013*). Ez a természetföldrajzi tájegység nem szerepel a magyar népi kultúra régiói közt. Észak felől a Felföld déli kulturális régióival – Palócfölddel, a Mátraaljával és a Bükk hegység „mögött” lévő Barkósággal – érintkezik, dél felől Az Alföld keleti középrégiójának részét képező „Borsodi-hevesi Tisza mente” néprajzi tájával. Mindegyik szomszéd kistérség kihasít magának néhány települést a Bükkaljából: a néprajztudomány képviselői Egert például a Mátraaljához sorolják, Tardot, Tibolddarócot vagy éppen Kisgyőrt a Borsodi-Mezőséget magába foglaló Tisza mentéhez (*Magyar Z. 2011, Borsos B. 2011*).

Holott itt található a Kárpát-medence egyik legösszetettebb „tájépítészeti” jelensége, a *bükkaljai kőkultúra*, amely egyik összetevője az itt élők által gyakorolt sajátos és egyedi tájművelésnek, dinamikus tájhasználatnak¹. Az alábbiakban a Bükkaljára jellemző, a környező tájegységektől (Bükk, Alföld) különböző tájművelés diverz jellegét és az ebből fakadó intenzív organikus társadalomdinamika aspektusait (munkára vándorlás, árucserre, pásztorkodás, legelőbérlés, búcsújárás stb.) mutatom be – a *tájkép* (földhasználat, felszínborítás, hagyományos tájhasználati formák) változásának tükrében.

1. ábra. A Bükkalja lehatárolása és hármasszintű településhálózata. Jelmagyarázat: 1 – a Bükkalja kistérségi határa; 2 – belső településöv; 3 – középső településöv; 4 – külső településöv

A Bükkalja településhálózata

Az Árpád-korban a Bükkalja É–D-i irányú fővölgyeiben többnyire három falu jött létre (Hevesi A. 2005). A három sorba rendeződő településfüzér északi falvai (belső településöv) közvetlen a hegységperem szomszédságába – a Bükkből kilépő völgyek kapuihoz, az ott fakadó bővizű karsztforrásokhoz, illetve a nagyobb völgymedencékbe – települtek. Felsőtárkány, Noszvaj, Bükkzsérc, Cserépfalu, Kács, Latorút (a 10. századi Váralja település „utódja”, amely az Őrsur nemzetség *suburbiuma* volt, jelenleg közigazgatását tekintve Sályhoz

¹ Az alábbiakban inkább a *tájművelés* kifejezéssel élünk. A tájhasználat szó a tájon élő (napjainkban sajnos: élelősködő) ember tevékenységére vonatkoztatható. A tájban élő, a természettel összhangban cselekvő ember a tájat műveli, nem pedig használja. A művelés idealisztikus értékek, a használat utilitarisztikus értékek – azaz a haszonelvűség – mentén történik.

tartozik) és Kisgyőr falvak határa mélyen felnyúlik a Bükk hegységbe, ezért lakosai hajdanán főképp a Bükk erdőségéből éltek (fakitermelés, erdei haszonvételek, mészégetés, erdei legeltetés stb.).

A széles hegyláb felszín *közepén* kialakult falvak (második vagy középső településöv) határai jobbra a riolit tufa-térszínre terjednek ki (déli szegélyük már a Pannon üledékes kőzetfelszíneken húzódik). A második településfüzér – Andornaktálya, Ostoros, Novaj, Szomolya, Bogács, Cserépváralja, Tibolddaróc, Sály, Borsodgeszt, Harsány, Bükkaranyos – sávjában, a völgyközi hátakon a szőlő és gyümölcs termesztés uralkodott – a hagyományos (organikus) tájművelés idején (Baráz Cs. 2013. 129.).

Tard hovatartozása nem egyértelmű, e település sajátos fekvését – és úgy általában e síkvidék és hegyvidék közt átmenetet alkotó táj helyzetét – kitűnően érzékelteti Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című szociográfiai munkájában: „*Tard csaknem pontosan az Alföld és a hegyvidék határvonalán fekszik, még nincs a síkságon, mint Mezőkövesd, már nincs a hegyvidékben, mint másik szomszédja, Cserépváralja... A táj inkább a felvidékhez tartozik, a falu inkább az Alföldhöz. Azzal, hogy főként Mezőkövesden keresztül érintkezik a határán kívüli világgal, inkább lefelé, az Alföld felé, mint fölfelé a hegyvidék felé irányul. Errefelé lényegesen nagyobb a közlekedése, aránytalanul több tardi járja a mezőkövesdi, mint a bogácsi vagy cserépváraljai utat.*” (Szabó Z. 1937)

Tardot tehát már a Bükkalja *déli szegélyén* lévő falvak (külső településöv) közé sorolhatjuk, melyek településhatárai lenyúlnak a Borsodi-Mezőségre. Maklár, Mezőkövesd, Mezőnyárad, Bükkábrány, Vatta településhatárait főleg szántók jellemzik, e falvak lakói a régiségben inkább a szántóföldi gazdálkodásból éltek. Ehhez a településfüzérhez tartoznak a dombvidék keleti tereplépcsője alatti falvak is – Emőd, Nyékládháza, Mályi, Görömböly, Hejőcsaba határait –, melyek a szántókon kívül azonban jelentős szőlőtermő dűlőkkel rendelkeztek és rendelkeznek a hajdani Miskolci, majd a Bükkaljai, jelenleg a Bükki borvidék részeként (1. ábra).

A kistáj csoport déli peremén húzódik a Kárpát-medence gazdasági térszerkezetének egyik legfontosabb gazdasági erővonal-típusa, az ún. vásárhelyvonal, vásárvonal (Frisnyák S. 1990, 2009; Süli-Zakar I. 2003) egyik szakasza (Eger – Mezőkövesd – Miskolc), amely síksági és domb- vagy hegyvidéki tájakat, eltérő jellegű termelési módokkal rendelkező területeket (tájakat, tájegységeket) választ el és kapcsol össze.

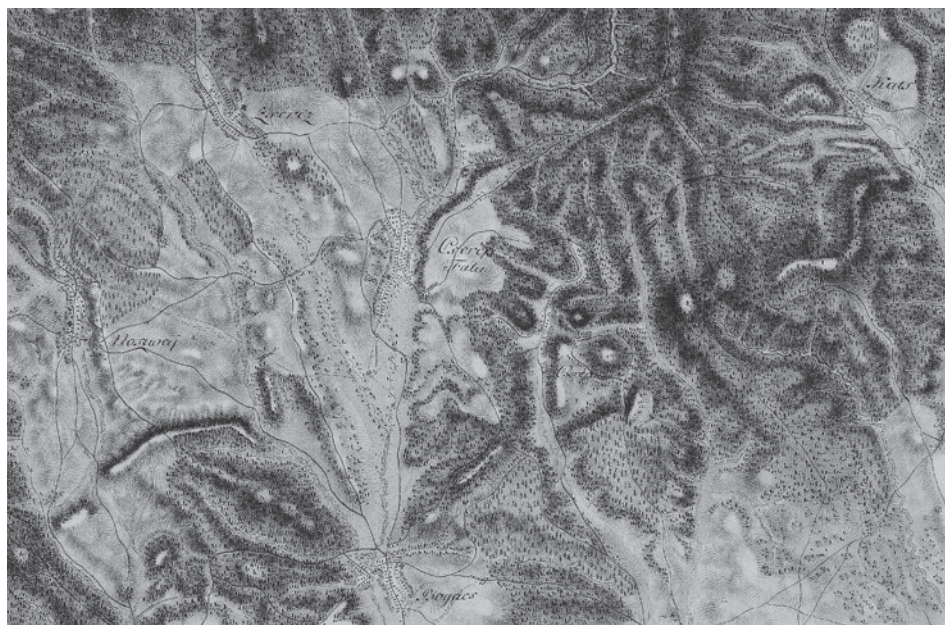
Földhasználat a Bükkalján²

Mind az *Első katonai felmérés* (1783), mind a *Második katonai felmérés* (1856-1860), mind pedig a *Harmadik katonai felmérés* (1883) térképein jól

² A bükkaljai falvak hagyományos gazdálkodási rendjére gazdag forrást nyújt: Barsi E. 1987

kivehetően ábrázolták az alapvető növénytársulások (vegetációs formák), a különböző tájhasználati (földhasznosítási) módok területi eloszlását. Ezek a térképek a Bükkalján a hegységből lenyúló, nagy, összefüggő erdőfoltok közt, a völgyközi hátakon, a települések közvetlen közelében lévő lankás domboldalakon szántókat, a völgytalpakon gyepeket, a völgyek meredekebb partján gyepes, fás, cserjés vegetációt (legelőket, kaszálókat), a dombok déli fekvésű homlokán pedig kaszálók által övezett, mezsgyével, kőgaráddal, sövénykerítéssel körülvett szőlőket, kerteket jelölnek.

Az Első katonai felmérésre tekintve láthatjuk, hogy a hosszan elnyúló völgytalpi gyepeket a kistájcsoport ÉNy-i harmadában inkább *erdők* övezik, a DK-i harmadában pedig szántók. Kivéve Cserépfalu és Bükkzsérc völgymedencéjét, ahol a hegységperemig érnek a szántók (2. ábra).

2. ábra. Bükkaljai részlet az Első katonai felmérésről

Érdekes – a második és harmadik felmérés térképeinek tanúsága szerint –, hogy éppen itt, a Hór-patak völgyében, a 19. században jelentősen megfogyatkoznak a gyepterületek: Bogácstól északra feldarabolják, délre pedig teljesen beszántják a völgytalpi kaszálókat. A *szántóföldek* térnyerése egyértelmű (3. ábra). Ugyanakkor a harmadik katonai felmérés lapjain az előzőekhez képest szembevető változás, hogy a Bükk hegyei közt viszont megsokasodtak a gyepterületek, a hegyvidéki legelők. A Mész-hegy és a Hidegkút-laposas fás legelőinek a második katonai felmérésen még híre-hamva sincs. A harmadik katonai

felmérés viszont már nagy kiterjedésű gyepterületet (fás legelőt) jelez a „Mész-árnyéktól” északra lévő medencében.

Számos bükkaljai településen a megélhetés alapja az állattartás volt. A gazdák állataikat a közbirtokossági legeltetési társulatok kezelésében lévő legelőkön legeltették. Az állatokat tavasztól őszig a pásztorok, gulyások, csordások, kondások és juhászok vigyázták. (Például Tardon még a 19. század végén is kifejezetten a külterjesség volt jellemző az állattenyésztésre.) A belsőségben tartott jószágot (igavonó állatokat, tejelő teheneket) naponta hajtották ki a legelőre (csordahajtás). A juhtartással és lótenyésztéssel csak a tehetősebb birtokosok foglalkoztak. Eleinte a disznókat félvadon tartották, a bensőségeiben történő hizlalásuk igazán a 18. sz. első felében terjedt el, ahogy a makkoltatás hátterbe szorult, sőt kifejezetten tilalmassá vált. A legelő- és takarmányhiány miatt – a földesúr engedélyével – az erdőkben is legeltettek.

3. ábra. Bükkaljai részlet a Második katonai felmérésről

Bár az erdőterületek még a 19. század közepén is jóval nagyobb területeket tettek ki a bükkaljai falvak körül, de az úrbérrendezést követően az erdő (amely nagyrészt uradalmi vagy kincstári tulajdont képezett) csupán munkalehetőséget jelentett a lakosság számára (favágás, egyéb erdei munkák).

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium által 1884-ben kiadott „Magyarország borászati térképe borvidékek szerint be-

osztva” című térképén a Bükkalja nyugati része a *Tiszaninnyi (III.) borkerület Eger–Visontai borvidékéhez*, a Bükkábrány–Tibolddaróc vonalától keletre lévő része a *Miskolci borvidékhez* tartozott.

A térség (Eger–Visontai borvidék, Miskolci borvidék) *szőlőtermeléséről* és a vele együtt járó borkereskedelemről már középkori írásos források is hírt adnak. Az Eger környéki ősi szőlő- és kertkultúra a 17. század végén, a török hódoltság után átalakult, újraszerveződött: ekkor jött létre az a szőlő-monokultúra, ami kisebb-nagyobb kataklizmákat átvészelve (filoxéravész, gazdasági világválság, a mezőgazdaság szocialista átszervezése) napjainkig fennmaradt.

Az egri szőlők birtokosai szinte teljes mértékben maguk az egri lakosok voltak, ellentétben a Tokaj-Hegyaljai borvidékkel, ahol már a 15 századtól jelentős arányú az idegenek – elsősorban a felső-magyarországi városok polgárai – szőlőszerzése.

A szőlőhegyek (*promontoriumok*) dűlőiben gyümölcsöt is termesztettek, a parcellákban jellemzően cseresznyét. A hajdani szőlőket szegélyező birssövények, szilvások, meggyesek még ma is több helyen láthatók. A Bükkalján a filoxéra által okozott szőlőpusztulás jelentős lendületet adott a *gyümölcsstermesztésnek*. A bükkaljai gyümölcskultúrát a régiségben legalább félszáz gyümölcsfajta gazdagította. A szilva (besztercei), a körte, a meggy, az alma (batul) és a szőlősorok közé ültetett parasztlasznak nevezett őszibarack mellett a cseresznyetermesztésnek volt (és van) nagy hagyománya. A Bükkalja legismertebb, leghíresebb gyümölcse a gyógyhatású *szomolyai rövidszárú fekete cseresznye*.

A tájművelés jellege az úrbérrendezés előtt és után

Magyarországon a török hódoltság után a hagyományos (szerves) tájművelést felváltja egy modernizálódó tájhasználat. Az ősi, tradicionális erdőhasználatot (nevezik helytelenül: erdőkiélésnek is) az ún. korszerű erdőgazdálkodás követi. Közben valami alapvetően megváltozik: az erdőkhöz és vizekhez való paraszti jog – ami az újkor küszöbén álló Nyugat-Európában teljeséggel ismeretlen – megszűnik. A Rákóczi-szabadságharc után, Mária Terézia uralkodása alatt a nyugat-európai joggyakorlat szerint rendezik a tájhasználat, a földhasznosítás kérdését, a jobbágyokat megfosztják az erdők, gyepek, vizek művelésének jogától (*Andrásfalvy B. 2004*).

Addig a faluközösségek választott önkormányzata alkotta meg azokat a szabályokat, amely szerint a falut és határát – az erdőket, vizeket, legelőket, mezőket, szántókat, szőlőket – a közösség tagjai egyenlő joggal használhatták. A földművelésre alkalmas földeket a falu határán belül a talaj minősége, a domborzat tájolása, a lejtés iránya és mértéke, valamint a vízellátottsága szerint *dűlőkre* osztották, melyeket utak, szélesebb-keskenyebb erdő- és cserjesávok választottal el egymástól. Minden dűlőben minden család rendelkezett művelhe-

tő földterülettel: például a szántók kiosztása az igaerő szerint történt. Néhány évenként nyílhúzással (sorshúzással) újraosztották a földterületeket.

A szántóföldi művelésre alkalmatlan, de *szőlők* telepítésére, bortermelésre alkalmas felületeken, rendszerint hegyek, dombok délies lejtőin kialakult szőlőskertek tulajdonlása ugyan állandósult, azonban a műveletlenül hagyott szőlőket elvették és másnak adták. Itt igen korán kialakult egy-egy szőlőskert másokat kizáró használata. Ha azonban műveletlenül hagyta a foglalással szerzett szőlőt, a közösség vagy a hegy földbirtokos ura azt elvette, s más vette művelésbe.

A lakóháztól és az udvartól elkülönült, távolabb épített szállás, szálláskert, istálló- vagy ólaskert, a szőlő és a meghatározott időre másokat kizáró, művelésbe vett szántók kivételével a településhatárt az egész közösség használta: az erdőkkel, a fás, ligetes legelőkkel, a nádasokkal, a patakokkal, a folyókkal, az állóvizekkel, az árterekkel a faluközösség összes tagja rendelkezett.

A földesúr és a jobbágy közötti jogviszony egységes országos szabályozása, az *úrbérrendezés* 1767 és 1774 között (Délvidéken az 1780-as években) zajlott le. Bár az úrbérrendezés elsődleges célja az állami adóalap, a jobbágytelek szabályozása és védelme volt – amit a jobbágytelkek felmérése, az úrbéresek és birtokállományuk felmérése előzött meg –, a tájművelés és a birtokszereket alapvető átalakulását eredményezte. Az úrbérrendezés a tradicionális magyar faluközösség mellett leginkább a természetre volt negatív hatással: új, szervesetlen földhasználati formák (pl. intenzív művelésű gabonatermésű) és hatalmas nagybirtokok alakultak ki.

Az úrbérrendezést követően szűnt meg például az ősi vízrendezési elveken alapuló sajátos és egyedi kárpát-medencei ártéri gazdálkodás is. A jobbágyok az úrbérrendezés előtt szabadon használták az árteret, annak erdeit, legelőit és a folyóhátakon kialakított szántókat, kerteket. A síkvidéki ártereken halásztak, pákászkodtak, állatot tartottak, vadásztak, madarásztak, gyűjtötték a madarak tojásait, a gyümölcsöket és a kicsiny földeken szántottak-vetettek. Miközben gondozták az ártéri gazdálkodás, a vízrendezés kulcsának számító *fokokat*, az övzátonyokat megnyitó csatornákat. A nehezen járható vízi világ, az idegenek számára áttekinthetetlen táj menedéket és szabadságot adott az ott élőknek – egészen az 1700-as évek végéig, amikor is a nagy folyóinknak kereskedelmi vízi úttá kellett válnia. Az ezzel járó vízmentesítési munkálatok ellehetetlenítették a fogszabályozást (*Andrásfalvy B. 2000*).

Az 1767. évi úrbéri törvény a jobbágytelek tartozékának tekintette a földművelésre alkalmatlan területek használatának jogát, a legelők és erdők jobbágyi használatát is, de jelentősen korlátozta ezt a jogot. Az *elkülönözés* során kimérték a jobbágytelkenként járó legelő- és erdőrészeket, amelyeket az úrbéresek közös használatára egy tagban hagytak. Az ezen felül megmaradt legelő és erdő pedig az uradalomé lett, így az egykori ártereket – vizeinek lecsapolásával, a folyók gátak közé szorításával – bekapcsolhatták a gabonatermelésbe. A földesurak a jobbágyokkal közösen használt szántóművelésre alkalmatlan terü-

letekből tehát a törvény segítségével hatalmas földdarabokat hasíthattak ki, amelyeken majorsági gazdálkodást folytathattak.

Az elkülönülések következtében más ősi, organikus kultúrtáj-formák, az ember és a természet harmonikus viszonyát tükröző élőhelyek, növénytársulások is eltűntek. A Bükkalja dombvidékére, de a Bükk hegység nagy részére jellemző legelőerdők is megszűntek az úrbérrendezést.

A falu határán belül a hagyományos faluközösség rendelkezett minden élőfával. Épületfát minden lakos a maga szükségletére, a közösség engedélyével vághatott az arra elkülönített erdőrészből, tüzelőre száraz, hullott fát is mindenki szüksége szerint szedhetett, ha kevés volt belőle, az egyenlő jog alapján osztottak. Kialakult a közösség állatainak eltartására legalkalmasabb erdőtípus, a *legelőerdő* vagy *fás legelő* is. Ezt, mint a később kialakult fátlan legelőket is, minden esztendőben a közösség kitisztította: kivágták a marháktól megkímélt tuskés bozótot, a kőkenyt, vadrózsát, galagonyát, más tuskés gazokat. Az élőföldön felnövő vad gyümölcsfákat az ahhoz értő emberek beoltogatták tavasszal. A 18. század végéig általában az oltó nem tartott igényt a beoltott fa termésére, de voltak olyan vidékek is, ahol tiszteletben tartották az erdei szállások körül oltott fák terméséhez a szállás gazdájának a jogát. Az elkülönülések következtében megváltozott az erdőkép is. Az erdőhasználatot az „ősidőktől” kezdve szabályozták: erdőrendtartásokat már a középkortól ismerünk. Míg a török hódoltságot követően az erdélyi falutörvények még részletes erdőhasználati előírásokat tartalmaztak, addig az Erdélyen kívüli parasztság már nem dönthetett a faluhatár erdeinek használatáról, az erdőgazdálkodás módjairól, hiszen Mária Terézia *urbariumát* követően a földesúr került döntéshelyzetbe: az erdők jogilag *alldiális* földdé – azaz hűbéri kötelék nélküli feudális birtoktípussá, földesúri birtokrészé – váltak (Bartha D. 2000; Magyar E. 2000).

Az 1848-as polgári forradalmat követően a jobbágyság intézményének felszámolása a feudális jog- és tulajdonrendszer átalakulását jelentette. Megszűnt az úrbériség, a földesúri monopólium, megindult a szabad földforgalom. A hajdani úrbéres jobbágytelkével ismét szabad paraszttá lett.

Munkamigráció és búcsújárás

A táj és ember 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő időszakra jellemző viszonyát, a tájegységek közötti kapcsolatok rendszerét jól árnyalják a néprajztudomány kistáji munkamegosztásra és árucserére (Viga Gy. 1986, 2002), valamint a búcsújárások kultúrtörténetére (Bálint S. – Barna G. 1994) vonatkozó kutatások eredményei.

A bükkaljai falvak szomszéd tájaktól – az északra lévő Bükk középhegységtől és a dél felé kitérő Alföld síkvidékétől – eltérő ökológiai adottságai miatt egy sajátos *munkamigrációs* jelenség alakult ki a *hagyományos tájhasználat időfaktorában*. A „szántóföldekben szegény határú, gyenge megtartó erejű

falvak” (Viga Gy. 2002), illetve a bükkaljai mezőgazdasági tevékenység periodikus intenzitása miatt felszabaduló (lekötetlen) munkaerő következtében egy kétirányú *munkára vándorlás* alakult ki.

A bükkaljai falvak népe egyrészt a hegyvidéki erdőn talált bér munkát, másrészt az Alföld mezőgazdálkodó parasztfalvaiban vállalt napszámot. Ugyanakkor a szőlőművelés (legalábbis a filoxéra-vészig) rendszeresen vonzott napszámosokat a Bükkaljára (kapáláskor, szüret idején).

A Bükkalja legnagyobb múltú, legkarakteresebb mezőgazdasági terméke a szőlő és a gyümölcs volt. A helyben termelt javak *értékesítése intenzív árucserét, kereskedelmet* generált a Bükkalja és a szomszédos tájegységek között. A bükkaljai *gyümölcsárusok* (akik nemcsak a szezonnak megfelelő gyümölcssel, hanem az abból készült aszalványokkal, lekvárokkal is kereskedtek) termékeiket a kistáj peremén lévő városokba (Miskolc, Mezőkövesd, Eger) és az Alföldre szállították. Míg a közeli településekre hátton (hátiban) hordták a gyümölcsöt, az Alföldre – a Tisza vidékére, a Jászságba és a Hajdúságba – szekerekkel fuvaroztak. A két világháború között világhírré szert tett szomolyai rövidszárú cseresznye az 1940-es években, hűtővagonokban még Németországig is eljutott.

A bükkaljai és az egi *bort* leginkább kereskedők (főleg az egi rácok, nem pedig a helyi lakosok) vásárolták fel és szállították el a tájegységről, tehát közvetett módon cserélt gazdát, ezért ennek kultúráközvetítő szerepe a táji kapcsolatok vonatkozásában alárendelt volt. Azért előfordult, hogy a bükkaljai borteremelők maguk vitték, vagy a helyi szekerekkel vitették az alföldi kocsmárosoknak eladni a bort. (A bor annál jelentősebb szerepet kapott a helyi közösség építésében, a tradicionalitás megőrzésében.)

A bükkaljai települések belső (északnyugati) vonulatát alkotó falvak községhatárai mélyen benyúlnak a Bükk hegység belsejébe, ezért a *népi erdőbirtoklás és az erdőhasználat* (erdei haszonvételek) során keletkezett és termelt javak cseréjében (kereskedelmében, szállításában) is jelentős volt az itteni lakosság szerepe. (A klasszikus erdei iparok és foglalkozások – a szénégetés, mészégetés, zsendelykészítés, hutaüveg – termékeit elsősorban a Felvidékről – vagy távolabbról, pl. Morva- és Csehországból – betelepült idegen anyanyelvűek, tótok, morvák, lengyelek állították elő.)

A bükki fával, faárukkal, mésszel, faszénnel történő kereskedelemben azonban a bükkaljai szekerek is jelentős részt vállaltak.

Az egyik legkarakteresebb – valóban kultúráközvetítő, alakító hatású, „dívat-teremtő” – kereskedelmi tevékenység a *bükkaljai kőkultúrához* kapcsolódik. Ugyanis a *helyben fejtett kőanyag* (építőkő, cikló- és kváderkő) és az itt készült paraszti kőfaragványok – feszületek, sírkövek, kőtárgyak, kőeszközök (ablakkeret, tornácoszlop stb.) – is útra keltek és a Tisza vidékéig, sőt azon túl, a Hajdúságig is eljutottak. Továbbszínezve (a kőkeresztek révén szakralizálva) a Bükkvidék és az Alföld népének kapcsolatrendszerét.

A régiségben az *állattartás és a pásztorkodás* igen jelentős szerepet töltött be a Bükkalja népének életében. A felszínborítás, a növénytakaró jellegének kétarcúsága (erdők és mezők), valamint tulajdonlás különböző formái az állatállomány vándorlását, az állattartáshoz kapcsolódó tevékenységek (legeltetés, makkoltatás, teletetés, téli takarmányozás) szintén kétirányú migrációt eredményezett.

A Bükkalja helyenként szűkös legelőterületei miatt a távolabbi területekre, a szomszédos tájakra is kihatott a pásztorkodás itteni rendje. Az egyik irányt a hegység belsejének erdőterületein való *legeltetés, makkoltatás*, a másik irányt az Alföld nagyhatárú falvaiban történő *legelőbérlés, jószág-teletetés* jelentette. (De olyan adatok is vannak, miszerint az alföldi juhtartók hajtották fel nyájaikat a Bükk hegységbe.)

A bükkaljai, de az egész bükk-vidéki állatállomány gondozását élénk *takarmánykereskedelem* is segítette: az Alföld szénafeleslege mészért, kőáruért, gyümölcsért cserélt gazdát. (A téli takarmányozás inkább a Bükk hegyvidéki falvaiban jelentett gondot, elsősorban a hutatelepülések lakói kényszerültek rá, hogy akár az istállón tartott állatállományt is lehajtsák az alföldi parasztfalvakba teletetni.)

A nevezetes, nagy tömegeket vonzó búcsújáróhelyek, kegyhelyek köré idővel ún. *szentségi táj* szerveződik. Az esszenciális helyeket övező szentségi táj olyan terület, ahonnan a búcsújárók, zarándokok rendszeresen látogatják a búcsújáróhelyet, és amelynek határáig a kegyhely szellemi ereje, spirituális hatása kisugárzik. A szentségi tájban élés, a kegyhelyhez tartozás – mely a *búcsújárásban* teljesedett ki – a régiségben egyfajta közösségi tudatot (összetartozási, csoporttudatot) alakított ki (Hoppál M. 1990).

A Bükkalján három olyan hely van, ahová *zarándoklat* (peregrinatio) *jelle-gű búcsújárás* történt-történik, azaz kegyhely: Eger, Egerszalók és Kács. (A kegyhelyre irányuló zarándoklatokat *szentes búcsúnak* mondja a népnyelv, míg egy templom védőszentjének – a falu patrónusának – ünnepét *templombúcsúnak*.) Például Fájdalmas Anya búcsúján nemcsak Heves, hanem Borsod, Abaúj, Nógrád, Gömör és a Jászság népe is elzarándokolt Egerbe. A bükkaljai keresztalják pedig rendszeresen ellátogattak Palócföld legjelesebb búcsújáróhelyére, Mátraverebély–Szentkútra.

Összegzés

Az elmúlt két évszázadban, a tradicionális paraszti világban a – három településövel rendelkező – Bükkaljára a gyümölcsbőség és a takarmányhiány volt a jellemző, ami – a tájhasználatra nagy hatást kifejtő úrbérrendezés mellett – egy sajátos munkamigrációt alakított ki. A Bükkalja múltbéli *társadalomdinamikáját* (Csüllög G. 2000; Viga Gy. 2011) – a hagyományos tájhasználat, a tradicionális paraszti gazdálkodás, a termelési hagyományok és gazdasági-kulturális kapcsolatrendszerek sajátosságait, jellemzőit – a természeti és táji

adottságok, a társadalmi kataklizmák és a történelmi kihívásokra adott közösségi válaszok együttese formálta sajátos karakterűvé.

A Bükkalja tehát összességében kedvező térhasznosítású és kiegyenlített térosztású zónának tekinthető, ahol a történelem során egyfajta település-sűrűsödés és erőteljes térbeli dinamika alakult ki. Ez a helyzet egyrészt belső áramlási erőteret (belső térbeli mozgásokat) generált, másrészt egy kifelé irányuló terjedést, oda-vissza történő áramlást, cserét (adaptációt) a népesség, a termelési javak és áruk, a kulturális és vallási cselekmények, közösségi kapcsolatok tekintetében. Mindezek alapján felvetődik a Bükkalja – mint a palóc kulturális régió belüli különálló (egyedi és különös) „történelmi-népi kultúrtáj” – néprajzi szempontú lehatárolásának igénye.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY B. (2000): Ártereink múltja és jövője. In Gadó György Pál (szerk.): A természet romlása, a romlás természete. Magyarország. Föld Napja Alapítvány 2000
- ANDRÁSFALVY B. (2004): Az úrbérrendezés hatása a természetre. *História* 2004. 5.
- BÁLINT S. – BARNA G. (1994): *Búcsújáró magyarok*. Budapest
- BARÁZ CS. (2013): *Kaptárkövek földje. Tájművelés és természetvédelem a Bükkalján*. Eger
- BARSI E. (1987): Egy bükkalji falu a hagyományos gazdálkodás idején. Miskolc
- BARTHA D. (2000): Erdőterület-csökkenések, fafajváltozások a Kárpát-medencében. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Osiris, 2000. 11–32
- BORSOS B. (2011): *A magyar népi kultúra régiói I. Dunántúl, Kisalföld, Alföld*. Budapest
- CSÜLLÖG G. (2000): *A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények CXXIV. (XLVIII) kötet, 1–4. sz. 109–130.*
- FRISNYÁK S. (1990): *Magyarország történelmi földrajza*. Budapest
- FRISNYÁK S. (2009): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai*. Nyíregyháza–Szerencs
- HEVESI A. (2005): Élettelen természeti tényezők szerepe a táj életében: a Bükkalja. In *A földrajz dimenziói*. 375-391.
- HOPPÁL M. (szerk.) (1990): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest
- MAGYAR E. (2000): Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Osiris, 2000. 49–70.
- MAGYAR Z. (2011): *A magyar népi kultúra régiói II. Felföld, Erdély, Moldva*. Budapest
- SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) (2003): *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Budapest–Pécs
- SZABÓ Z. (1937): *A tardi helyzet*. Budapest
- VIGA GY. (2002): Kistáji munkamegosztás és árucseré. In Baráz Csaba (szerk.) *A Bükk Nemzeti Park. hegyek, erdők, emberek*. Eger. 499–515.
- VIGA GY. (2011): *Földrajzi feltételek – gazdasági, társadalmi és kulturális adaptációk.. Megjegyzések a Kárpát-medence tájai közötti gazdasági kapcsolatok térszerkezetéhez*. In Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek*. Nyíregyháza–Szerencs, 475–485.

A föld erejéből élünk Cigánd¹ tájhasználat-változásai

FRISNYÁK SÁNDOR

We live on the power of the land Changes in land use in Cigánd

The paper summarizes the natural environment of Cigánd and the economic and landscape-forming activities of local societies from the age of the Hungarian conquest until today.

The settlement was founded in the Bodrogek, on the natural levee located on the right bank of River Tisza. Its most characteristic economic activity, livestock grazing, was based on the ecological potential of the alternately wet and dry floodplain. In addition to the monocultural livestock grazing, other branches of economic activities characteristic of floodplains also became an integral part of the activities of peasant farms in Cigánd (such as fishing, hunting, fruit growing, reed and cattail processing, growing crops on flood-free micro-terrains, etc.). Due to the integrated environmental transformation activities (controlling rivers, draining marshes and mire, flood control) in the second half of the 19th century, the diversity of floodplain activities gradually disappeared and it was replaced by growing crops.

35.9% of the lands around Cigánd are raw alluvial soils with low fertility, the percentage of meadow soils is 45.7, while 18.4% of the total area is covered by warp soil. Arable farming was based on unfavourable agro-ecological conditions, therefore its efficiency decreased continuously and multiple structural changes and modifications were needed during the 20th century.

Since the turn of the 20th and 21st centuries a new system of environmental management (adapting better to local physical geographical conditions) has been being formed, which leads the landscape back to self-sustainability.

Bevezetés

Cigánd és tágabb környezete, a Bodrogek *folyóvízi artéri síkság*. A Bodrogek természetföldrajzi tájegység (kistáj) és történeti földrajzi mikrorégió. Kialakulása hosszú természettörténeti és rövid, de intenzív társadalmi-gazdasági folyamat eredménye. Mindkét fejlődés-szakaszról gazdag szakirodalmi forrásanyag áll rendelkezésünkre.² Bevezető írásom a könyvészeti

¹ A Viga Gyula szerk. „Fejezetek Cigánd néprajzából” (Cigánd, 2014) c. könyvben megjelent tanulmány rövidített változata

² Borsos 2000: 1-221, Tuba 2008: 1-1179, Viga 1996: 1-335, Viga 2008: 1-264, Viga 2009: 1-164.

forrásokon kívül a 18-19. századi tájhasználatot megörökítő kéziratos térképek³ interpretációjára, az 1860-as évektől rendelkezésünkre álló településsoros statisztikai adatbázisra és helyszíni vizsgálataimra épül. Feladatom a tájhasználat és az antropogén tájalakítás történeti változásainak, a múlt jelent formáló és a jelen jövőt alakító folyamatának összefoglaló-jellegű bemutatása.

Egy-egy település, így Cigánd tájhasználatára is csak a tágabb földrajzi környezet összefüggés-rendszerében értelmezhető és értékelhető. Ennek megfelelően a tájhasználat (környezetgazdálkodás) jelenségcsoportját az ökológiai feltételrendszer és a Bodrogtó érintő külső hatások figyelembe vételével lehet jellemezni és értékelni.

Az autochton fejlődés a *föld erejére, a lokális természeti erőforrások okszerű használatára épült. A táj- (természeti erőforrás-) használata – a kezdetektől fogva – összekapcsolódik az ember tájalakító tevékenységével. A kialakított gazdasági tér funkcionális rendszert alkot, melyben „a tevékenységi formák komplex életmód stratégiákban szervesültek”.*⁴ A bodrogtói táj egészére jellemző termelési struktúra, a *differenciált ártéri gazdálkodás* a 19. században a folyószabályozás és ármentesítés hatására teljesen átalakult.

A 20-21. század fordulóján a történelmi tájhasználat részleges rekonstrukciójával, a Felső-Tisza-vidék árvízvédelmi rendszerének korszerűsítésével egy újabb szerkezet-, tájhasználat-változási folyamat indult el, amelyet a piacgazdasági kihívások is befolyásolnak.

Az ártéri gazdálkodás kialakulása és fejlődése

A Bodrogtó amfibiikus, váltakozóan nedves-száraz ártéri síkság, amelyet kisebb kiterjedésű ármentes térszínek, a *folyóhátak* és a *homokszigetek* (gorondok, gerindok) tagolnak. Területének 90%-át a folyók árvizei rendszeresen elöntötték, nagy részét (56%-át) lápokká és mocsarakká formálták. A folyószabályozások és ármentesítések előtt a 94-97 m-es alacsony ártereket állandóan, a 98-99 m-es magas ártereket időszakosan víz borította. Az alacsony és magas ártérből emelkednek ki az ármentes (100 m-es és ennél magasabb) térszínek: a folyóhátak egyes részei és a homokszigetek. A Tisza jobb partján a folyóhát relatív magassága 1-3,5 m, szélessége 2,5-3 km, a Bodrog és a Karcza mentén alacsonyabb és keskenyebb. Az említett folyóhátak fogták közre a *Bodrogtó tengelyét alkotó Hosszúrét lápos-mocsaras medencéjét*, amelyet a csapadék és a földárja mellett a Tisza és a Bodrog árvizei tápláltak.

A Hosszúrét és a vele összefüggő Pallagcsa-tó medencéje természetes módon strukturálta a Bodrogtó gazdasági életét. *A folyóhátakon és a*

³ Lelőhelyei: Kazinczy Ferenc Levéltár, Sátoraljaújhely, Hadtörténeti Intézet Térképtára (Budapest)

⁴ Viga 2009:46

*homokszigeteken – a kistáj területének 10%-án – alakultak ki a települések és a szántóföldek. Az ármentes szinteken épült falvak gazdasági tevékenysége (az ártéri gazdálkodás) az alluviális síkság teljes területére kiterjedt.*⁵

A Bodrogtörzs természeti erőforrás-kínálata megfelelt a honfoglaló magyarság környezetigényének, a legeltető állattenyésztést és alárendelten földművelést folytató tevékenységének. A honfoglalók az árvízmentes térszíneken települtek és kialakították életterületüket. A megtelepedés és a gazdasági birtokbavétel idején a Bodrogtörzs már nem volt teljesen nyerstáj, mivel a neolitikumtól (Kr. e. 6000-4400) a 9/10. század fordulójáig az itt élt népek *időszakos* és *részleges* területhasználata kisebb változásokat idézett elő természetben (pl. erdőirtás, gyepfeltörés).⁶ A tájökölógiai kutatások szerint a Bodrogtörzs természetszerű növénytakaróját 80-90%-ban összefüggő, részben ligetes erdők, 10-15%-ban gyepek és rétek, 5-10%-ban vízparti és lápi zónák alkották. Az emberi hatások (szántók, kertek) aránya nem haladta meg az 1-2%-ot.⁷

A honfoglalás és a kora Árpád-korban kialakult ártéri gazdálkodás egészen a 19. század közepéig fennmaradt. Az egyes települések ártéri gazdálkodásának ágazati- és térszerkezete az idők során lokálisan változhatott, de ezek a kisebb át- (és vissza-) rendeződések nem módosították a kistáj egészére jellemző alapstruktúráját. Az *alföldi árterek* – köztük a Bodrogtörzs is – a honfoglalás és kora Árpád-kortól az integrált környezetátalakító munkálatokig a *legeltető állattartás*, az ármentes térszínnek (a löszös síkságok, a futóhomokos hordalékkúp-síkságok és a medenceperemi hordalékkúpok) alapvetően a földműves kultúra területei voltak. *A monokultúra-jellegű állattenyésztés mellett a komplex ártéri gazdálkodás egyéb ágazatai is szervesen beépültek a bodrogtörzsi parasztgazdaságok tevékenységi rendszerébe* (halászat, csikászat, vadászat, ártéri gyümölcsstermesztés, nád- és gyékényfeldolgozás, az ármentes mikrotérszíneken földművelés stb.). A Bodrogtörzs településcsoportja az élőállat-kivittel és egyéb ártéri termékek értékesítésével kapcsolódott be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába. Az Alsó-Bodrogtörzsben *nem alakultak ki központi helyek*, a mikrorégió települései a Tokaj-hegylajai mezővárosok, továbbá Királyhelmece, Kisvárdá és Ungvár piaci vonzáskörzetéhez tartoztak.

Cigánd tájhasználata

Cigánd belsősege (épített környezete) és határának egy része a *tiszai folyóháton* helyezkedik el. A folyóhát északi előterében a több településhez tartozó mélyedés-rendszer, a Pallagesa-tó és a Hosszúrét *lápos-mocsaras peremövezete* képezte a határ másik felét. A település határa (= 56,7 km²) az

⁵ Borsy, Félégyházi, Lóki 1988:1-92. Borsy, Félégyházi, Csongor 1989: 65-81.

⁶ Tuba 2008.

⁷ Molnár 2008: 181.

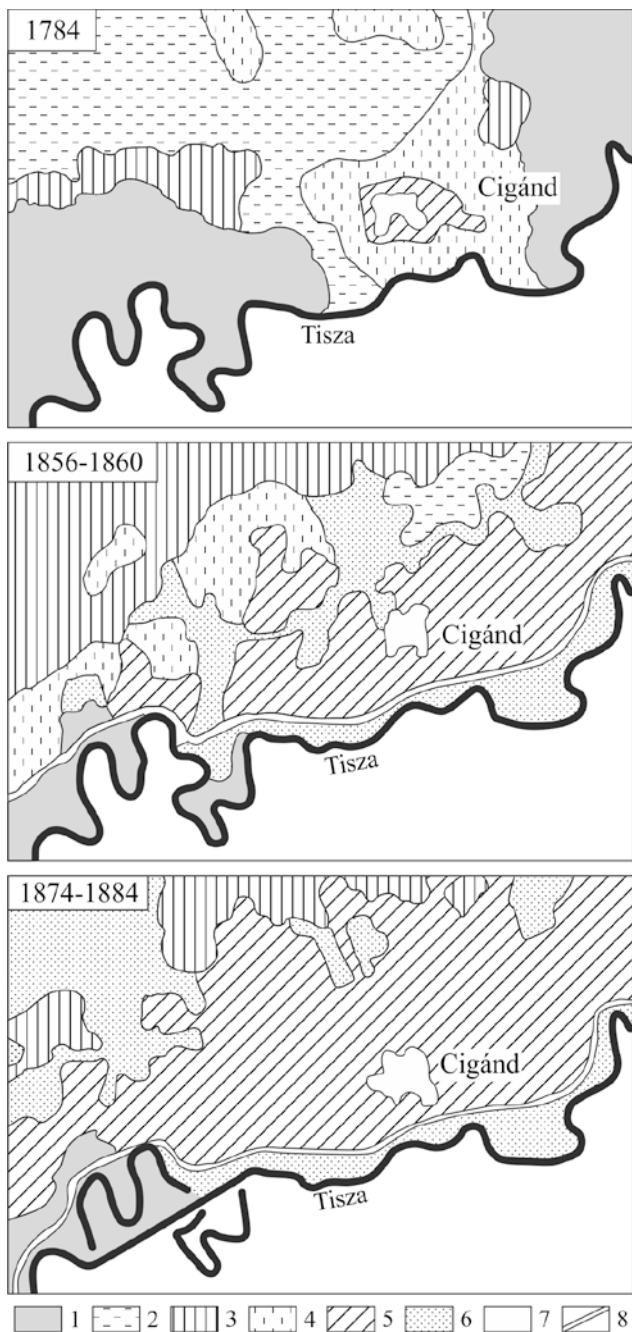
Alsó-Bodrogek 1/10 részét foglalja magába. A 100-102 m tengerszint feletti magasságú *folyóhát* és a *lápmedence* (legmélyebb része, a Feléger-láp 94 m) a történelmi időkben eltérő jellegű gazdasági tevékenység színtere volt.

A Tisza cigándi szakaszát kb. 4-5 km széles erdősáv övezte. A partközeli területen puhafás ligeterdő (fűz, éger és nyár), távolodva keményfás szil-, kőris- és tölgyerdő borította a felszínt. A település belsője erdei irtványföldön alakult ki, egy – a folyóhátat tagoló – ér két oldalán (Kis- és Nagy-Cigánd). A lakó- és gazdálkodási teret az erdők irtásával növelték. A 18. század közepévégre a galériaerdő folyamatossága kb. 3,5–4 km-es szakaszon megszűnt. A természeti környezet átformálása (erdőirtás) a gazdasági tér kiterjesztését, a település népességeltartó és értéktermelő képességének fokozását szolgálta. Cigánd – az Árpád-kortól – az állattartásból, a folyó, az ártér, a lápok és mocsarak hasznóvételéből élt. A földművelés még a 19. század elején is jelentéktelen volt, nem biztosította a helyi szükségleteket.

A természetföldrajzi környezet differenciáltságának megfelelően a tájhasználat (-művelés) a Tisza medrétől észak felé eltérő módon történt. A Tisza és ártérövezete képezte az első *tájhasználati öveget*, melynek gazdasági jellegét a halászat, gyümölcsstermesztés, a gyümölcsligetek időszakos kaszálása és legeltetése, továbbá a káposzta- és kendertermelés, agyagkitermelés (vályogvetés), a holtágakban és mesterséges gödrökben a kenderáztatás adta. A keskeny tiszai árteret a folyóhátan települt *erdők* határolták, eredetileg több km szélességben, *összefüggő sávot* alkotva. A gazdálkodásnak ebben a második övezetében az *erdőelés* (fakitermelés, erdei legeltetés, makkoltatás, vadászat és egyéb gyűjtögető-zsákmányoló tevékenység) a 18/19. század fordulójáig nemcsak az önellátás, a piacra termelés szempontjából is jelentős volt.

A 18. században a belterület tágabb környezetében erdőirtással nyertek teret a *szántóövezet* kialakításához és a legelőterület bővítéséhez. A szántóföldek gyűrűszerűen (kelet felé kiszélesedve) öveztek a falu belterületét. A szántó és a megmaradt erdők között – a folyóhát alacsonyabb, az árvizek által is öntözött részein – *nedves rétek*, *vizenyős legelők*, nyugaton pedig *mocsarak* töltötték ki a teret. A mocsársáv észak felé összekapcsolódott a Hosszúrét és a Pallagcsa-tó lápos-mocsaras medencéjével, déli irányban pedig a Tisza árterével. Az erdők felől egy változó szélességű *nádas-gyékényes mocsár* vezetett át az északi mocsarak és lápok világába (*1. ábra*).

A település művelésági megoszlása és határának térszerkezete a 19. században – az alföldi makrorégió egészére kiterjedő – *integrált környezet-átalakító* munkálatok hatására fokozatosan megváltozott. *A legeltető állattenyésztés dominanciáját a szántóföldi gazdálkodás váltotta fel.* A gazdasági szerkezetváltás több évtized alatt történt.

1. ábra. Cigánd és környéke tájhasználat, 1784-1884. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= mocsár, 3= nádas, gyékényes mocsár, 4= nedves rét, vizenyős legelő, 5= szántó, 6= rét és legelő, 7= belterület, 8= árvédelmi gát

Az alföldi tájak 1846-tól több mint fél évszázadon át tartó folyószabályozó, ármentesítő, láp- és mocsárlecsapoló munkálataival hazánk történetének eddigi legnagyobb *területfejlesztő* programját valósította meg. A folyószabályozásra és a kapcsolódó munkálatokra azért volt szükség, mert az 1750-es évektől folyamatosan emelkedő árvízszint az Alföld több mint 800 települését veszélyeztette. Egyes falvak az árvízszint növekedése miatt helyváltoztatásra (magasabb térszínre költözésre) kényszerültek. Az árvízszint növekedését a Tisza és mellékfolyói forrásvidékén az intenzív erdőirtás (rablógazdálkodás) idézte elő. (1750-től az 1840-es évekig 23 000 km²-nyi erdőt vágta ki a Kárpátokban és a medenceválasztó hegységekben). A forrásvidékek az erdőpusztítás következtében elveszítették víztározó, tartalékoló szerepüket, és az árhullámok nagy eséssel, rövid idő alatt zúdulhattak le az alföldi erózióbázisra.⁸ Az Alföldön a lápok, mocsarak és az időszakosan elöntött árterek hatalmas területet foglaltak el és akadályozták a korszerű infrastruktúra-rendszer kiépítését és az egyéb modernizációs folyamatokat.⁹

A Bodrogek vízrendezése 1846-ban a gátak építésével kezdődött. A Bodrogek Tiszaszabályozó Társulat 1848-ig Nagytárkánytól Leányvárig, valamint Cigánd környékén létesített árvédelmi töltéseket. Az építés második (1857-1859) és harmadik (1895) szakaszában vált teljessé az Alsó-Bodrogek területét védő (összesen 117 km hosszú) gátrendszer. A Tisza bodrogek szakaszának szabályozása 1854-től 1864-ig, 36 kanyarulat átvágásával valósult meg. A Bodrogek szabályozása 1860-tól – megszakításokkal – 1890-ig tartott. A munkálatok a lápok és mocsarakat lecsapoló (belvízlevezető) csatornák és vízátelő művek építésével fejeződtek be (1897-1913).¹⁰ A cigándi belvízlevezető csatornák a 27,7 km hosszú Tiszakarádi-főcsatornához kapcsolódnak.

A folyószabályozások előtt a területhasználati típusok (művelési ágak) térbeli elrendeződése az agroökológiai adottságokra épült. A természetföldrajzi feltételek nem, vagy csak kis területen tették lehetővé a szántóföldi termelést. Az 1822. évi szolgabírói jelentés szerint Kis- és Nagycigánd határában a „szántóföld csaknem semmi.”¹¹ A szántóföld térhódítása az árvédelmi töltés megépítése (1846-1848) után kezdődött, majd a Tisza-szabályozást (1854-1864) követően felgyorsult. Először a régi (18. századi vagy még régebbi) szántóföldet övező nedves réteket és vizenyős legelőket foglalta el, majd az erdei irtványterületeken, a lápok és mocsarak, nádas-gyékényes mocsarak területén terjeszkedett. Az árvédelmi gáton belül az erdők felaprózódtak és a hullámtérben is megfogyatkoztak. Az 1856-1860 között készült második katonai felvétel szerint a szántóöveget északról és délről rétek és legelők

⁸ Somogyi 1994: 6-7.

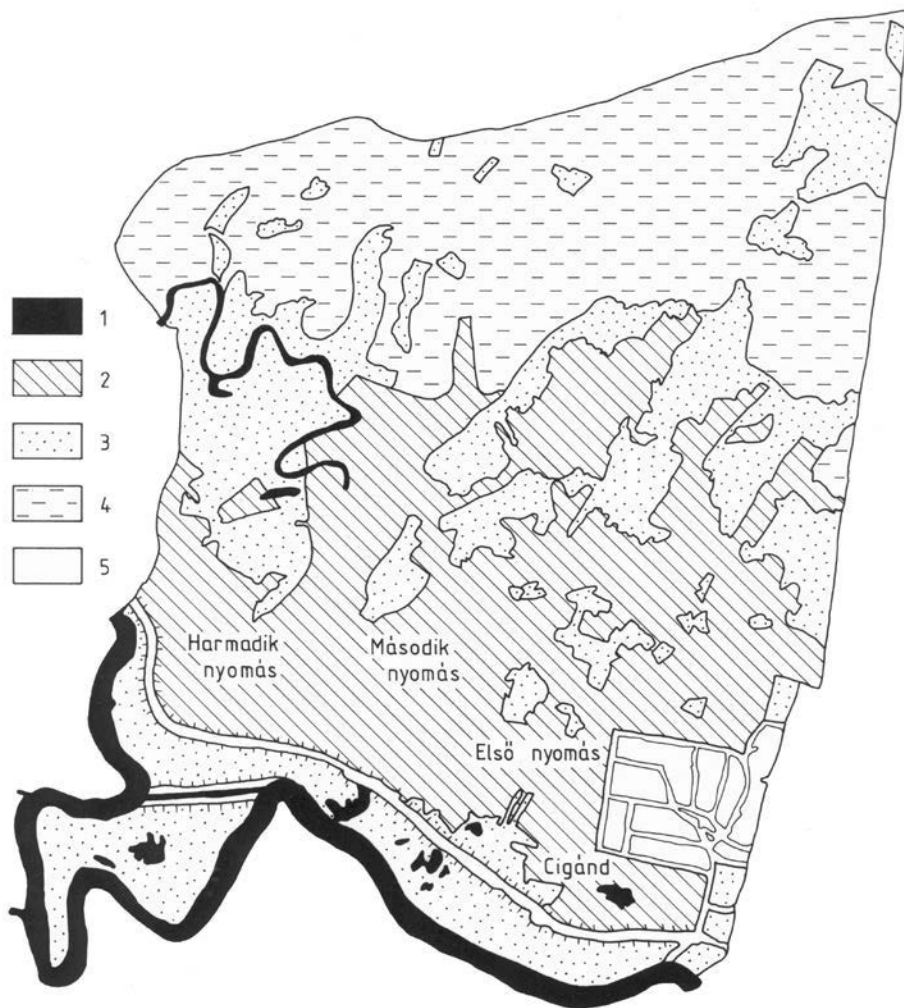
⁹ Somogyi 2000

¹⁰ Frisnyák 1990: 227-245

¹¹ Ihrig 1973: 304

határolták (1. ábra). Cigánd 1866. évi területhasználati térképe azt is jelzi, hogy a szántókat a kisebb-nagyobb mélyebb fekvésű *gyepföldek* tagolják (2. ábra).

A 19. század közepén háromnyomásos gazdálkodást folytattak. A szántóföldeken – a makrogazdasági folyamatokkal is összefüggésben – gabonát és burgonyát termeltek.

2. ábra. Cigánd földhasznosítása 1866-ban. Jelmagyarázat: 1= vízfelület, 2= szántó, 3= gyepek, 4= lág és mocsár, 5= belterület

A szántó-vető tevékenység klíma- és talajfeltételei kedvezőtlenek. A település és tágabb környezete a mérsékelt meleg, mérsékelt száraz, hideg telű klímaövezetbe tartozik. Az évi napfénytartam – az északi fekvésből következően – alacsony, 1800 óra körüli. Az évi középhőmérséklet 8-9°C, a januári -3, -3,5°C, a júliusi 19-20°C. A tavaszi fagyok későn jelentkeznek és jelentős károkat okoznak a mezőgazdaságban. A csapadék évi összege 560-580 mm, az évi vízhiány 75-100 mm között változik. Cigánd földjének 35,9 %-át a gyenge termőképességű *nyers öntéstalajok*, 45,7%-át *réti talajok* és 18,4%-át *lecsapolt telkesített láptalajok* alkotják.

A helytartótanácsi felmérés szerint 1865-ben Cigánd határának 28,7%-át a szántóföldek, kertek és gyümölcsösök foglalták el. Az állattenyésztés természetes takarmánybázisát a rétek (18,3%) és a legelők (11,8%) biztosították, de már megkezdődött a takarmánytermesztés is. A nádas-gyékényes terület 5,1%-ra, az erdő 0,6%-ra csökkent. A haszonvehetetlen terület részarányát 35,5%-ban állapították meg. A történeti néprajzi kutatások azt bizonyítják, hogy a komplex ártéri gazdálkodás rendszerében minden területet hasznosítottak (pl. lápokot és mocsarakat disznólegeltetésre). Minden valószínűség szerint így volt ez Cigándon és más bodrogi településeken is. Összehasonlításként megemlítjük, hogy 1865-ben az Alsó-Bodrogi közben a szántó részaránya (19,6%) lényegesen alacsonyabb volt, mint Cigándon. A különbség az eltérő természetföldrajzi feltételekkel és a külső hatások idő- és erőkülönbségeivel magyarázható. Pl. Cigándon az árvédelmi töltés, mely a szerkezetváltást lehetővé tette, már 1848-ban megépült, a mikrorégió teljes területén a védvonalrendszer munkálatai csak 1895-ben fejeződtek be. 1865-ben a település egy évi kataszteri tiszta jövedelme 12 882 Ft volt (pengő pénzben). Az Alsó-Bodrogi köz teljes jövedelméből (= 84 614 Ft) Cigánd 15,7%-al részesedett.

A művelt földek a 18. század második felében fokozatosan terjeszkedtek a rét- és legelőterületeken, egészen a nádas, gyékényes mocsár határáig. Az északi gyepevezet felszakadozott, kisebb területfoltokat alkotott. A hatalmas energiát igénylő környezetátalakítás a kor tudásszintjén és technikai eszközeivel történt. Az 1865-től 1895-ig eltelt három évtized alatt a szántóterület majdnem a duplájára (55,6%) növekedett és a korábban haszonvehetetlen minőségű terület 5,7%-ra, a nádas 0,3%-ra, és az erdő is 0,3%-ra csökkent. A rét és legelő határbeli részesedése 30,1%-ról 36,9%-ra növekedett (*1. táblázat*).

Cigánd belsősége a közigazgatási (gazdasági) területen belül excentrikusan helyezkedik el. Az 1923-ban egyesített Kis- és Nagycigánd épített környezete már a 18. században összekapcsolódott. A település helyválasztásban a mikrorelief tagoltsága mellett a vízparti orientáció is fontos tényező lehetett. A lakó- és gazdasági objektumai nemcsak a régi időkben, még a 19/20. század fordulóján is az ártéri övezet nyersanyagaiból épültek. 1900-ban az 580 lakás 95,5%-a *sárból* és *vályogból* készült, a tetőfedésre (94,3%-ban) *nádat* vagy *zsupot* használtak.

1. táblázat. Cigánd tájhasználata (1865-2000) (%)

	1865	1895	1913	1935	1966	1984	2000
szántó	28,7	55,6	71,2	66,1	66,7	48,7	44,8
kert, gyümölcsös	-	1,2	1,7	1,6	3,8	5,7	1,1
szőlő	-	-	0,1	0,2	0,4	0,4	0,1
rét	18,3	11,8	6,3	7,1	3,1	27,6	3,2
legelő	11,8	25,1	10,1	12,7	8,7		0,9
erdő	0,6	0,3	1,8	3,3	5,7	7,4	6,8
nádas	5,1	0,3	0,4	0,5	0,2	0,7	0,2
művelés alól kivett terület	35,5	5,7	8,4	8,5	11,4	9,5	42,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját szerkesztés

Az ártereken és a kertekben folytatott *gyümölcsstermesztés* mindenkor fontos része volt Cigánd gazdasági életének. Az ártéri gyümölcserdők, a *Tisza-kertek* Nagytárkánytól Tiszakarádig csaknem összefüggő sávot alkottak. Az ártéri gyümölcsligetek egy részét, a korábbi évszázadok gyakorlatát követve, legeltették, kaszálták vagy vetéssel is hasznosították.¹² Az ártéri mikroklíma és a nedves talaj kedvező agroökológiai feltételeket biztosított a gyümölcsstermesztés számára, nemcsak a Tisza mentén, a település határának más pontjain is, pl. a rétek és legelők szélén. 1895-ben a statisztikai adatfelvételezéskor Cigánd területén 5 255 gyümölcsfát regisztráltak (ennek 67,5%-át a szilva-, 9,4%-át az alma- és 23,1%-át az eper-/szeder-, meggy-, körte-, dió- és egyéb gyümölcsfák alkották).

A 19/20. század fordulóján a szántóföld a kiszáradó lápok és mocsarak helyét is elfoglalta, részesedési aránya 1913-ra 71,2%-ra növekedett. A 6 978 kat. hold szántóföld 12%-át az első, 16%-át a második, 30,6%-át a harmadik, 20,6%-át a negyedik, 15,3%-át az ötödik és 5,5%-át a hatodik osztályba sorolták. A rétek és legelők területe csökkent, az erdő növekedett (0,3%-ról 1,8%-ra) és a művelésági megoszlásban megjelent a szőlő is (0,1%). Az 1913. évi statisztika szerint Cigánd kataszteri tiszta jövedelme 74 957 Korona volt. Az egy katasztrális holdra jutó átlag (= 9,34 Korona) jelentősen meghaladta az országos átlagértéket (= 6,48 Korona). A szántóföldi gazdálkodás a település kataszteri tiszta jövedelméből 90%-kal részesedett (2. táblázat). Az állat-állomány a földműves kultúra

¹² Viga 2007

térhódításával valamelyest csökkent, de továbbra jelentős maradt, egészen az 1980-as évekig (3. táblázat). A folyószabályozás és ármentesítés hatására a Tisza halállománya rövid idő alatt 90-95%-kal csökkent, ennek következményeként Cigándon a nagy- és kishalászat veszített korábbi jelentőségéből.

2. táblázat. Cigánd területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként (1913)

művelési ág	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	összesen		átlag
	osztály területe katasztrális holdakban								terület	kataszteri tiszta jövedelem	
									kat. hold	korona	fillér/kh
szántó	834	1119	2134	1435	1069	387			6978	67480	967
kert			123	44					167	1492	893
rét				103	334	148	29		614	2456	400
szőlő		14							14	168	1200
legelő			10	725	255				990	2724	275
nádas	45								45	333	740
erdő				178					178	304	170
termő									8986	74957	834
terméketlen									820		
az egész határ területe és tiszta jövedelme									9806	74957	834

Forrás: saját szerkesztés

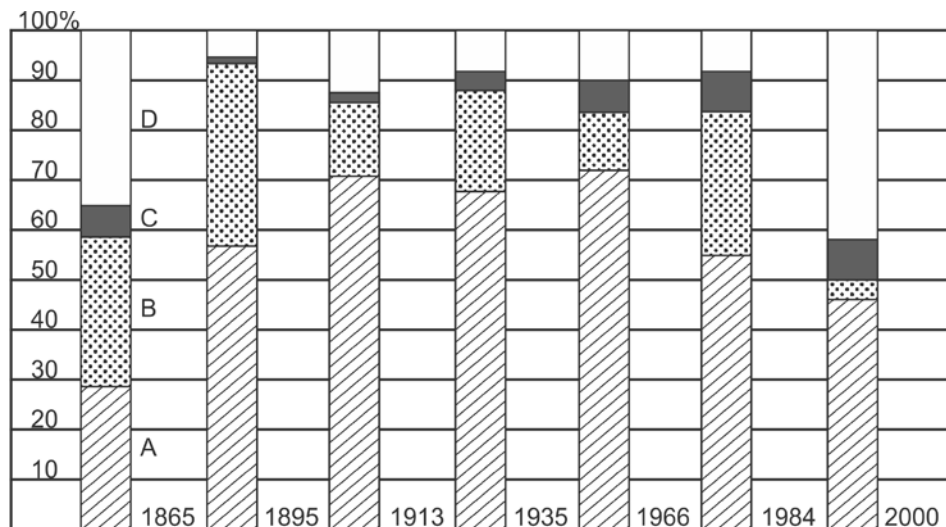
3. táblázat. Cigánd állatállománya (db)

	1895	1911	1935	1942	1962	1966	2000
szarvasmarha	1363	1435	1246	1 519	1 719	1 632	215
ló	932	1286	1065	978	406	280	53
sertés	1395	2181	2544	2615	4 119	5 762	1 971
baromfi	4694	n.a.	13 025	n.a.	n.a.	35 995	10 348
juh	300	482	1 258	1083	3 161	2 851	496

Forrás: saját szerkesztés

A 20. században a társadalmi-gazdasági tényezők hatására tovább folytatódott a művelésági szerkezet-módosítása (3. ábra). Az 1960-as évek közepétől a szántó területi aránya fokozatosan csökkent, a rét és legelő részaránya átmenetileg növekedett, 1966-tól 1984-ig 11,8%-ról 27,6%-ra. A

tájváltozás folyamatában pozitív jelenséggént értékelhető a *kert*, *gyümölcsös* és az *erdő térhódítása*. Cigánd gyümölcsfaállománya 1895-től 1959-ig tízszeresére (= 55 552) emelkedett. Összetételében a korábbi időkhöz hasonlóan a szilva (65,7%) és az alma (16,3%) volt meghatározó jelentőségű. A gyümölcsfák nagy része a házi kertekben (65,7%) és szórványban (33,2%) települt, a többi (7%) a szőlők között volt.

3. ábra. Cigánd tájhasználat-változásai (1865-2000). Betűjelek: A= szántó, kert és gyümölcsös, B= rét és legelő, C= erdő és nádas, D= művelés alól kivett terület (Az ábrákat a szerző szerkesztette).

A 20. században az agráriumban dolgozók száma – a termelési módszerek és eszközök fejlődésével, majd az agrárium leépülésével – folyamatosan csökkent. 1900-ban Cigánd kereső népességének 84,2%-a, 2001-ben már csak 10%-a foglalkozott mezőgazdasági termeléssel.

A tájhasználati struktúra átalakulása (a szántó területi expanziója és monokultúra-jellegű termelési szerkezete) következtében a 20. században a tájpotenciál természeti elemeinek túlhasználata jött létre. Az optimális területhasználati modell szerint a szántóföld 35-40%-os, az erdő és fás területek 30-35%-os, a vízhatású terek és vízfelületek 10%-os és a gyepek 20%-os aránya felel meg a Bodroghköz agroökológiai adottságainak. Az ökológiai egyensúly javítása-helyreállítása érdekében a természetes rendszerek bizonyos mértékű rehabilitációja (a biodiverzitás, különösen a vizes élőhelyek növelése) mellett a mezőgazdaságban az *élőmunka igényes extenzív ágak* elterjesztése szükséges.¹³

¹³ Dobos-Novák 2008: 191-192.

A Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése c. projekt a Bodrogtóban a rét- és legelőgazdálkodáson alapuló állattartást, a gyümölcsstermesztést és az erdősítést (az ártéri puha- és keményfás ligetek telepítését) preferálja.

Az Alsó-Bodrogtó tájhasználat-változása (a 19. század elejéhez hasonlóan) most is Cigánd térségében kezdődött, összefüggésben a tiszai árvízvédelmi-rendszer továbbfejlesztési programjával. A cigándi (részben Pácin és Nagyrozvágy közigazgatási határára is kiterjedő) árvízi véstározó építését (2005-2008) a Tisza öt-hat évente ismétlődő nagy és másfél-két évente jelentkező kisebb árvizei tették szükségessé. A cigándi árapasztó tározó 25 cm-rel csökkenti az árhullámok nagyságát és lehetőséget teremt a természeti rendszerekhez alkalmazkodó tájgazdálkodásra is. Az új típusú tájgazdálkodásba bevont terület 35 km², amelyen a legeltetés, a külterjes pásztorkodás, nádgazdálkodás, extenzív-jellegű halászat, erdei termékek gyűjtése és feldolgozása válik lehetővé.¹⁴ Az árvíz-tározó a cigándi határ olyan területén létesült, ahol a kialakult tájhasználat ökológiai és ökonómiai szempontból már nem volt fenntartható.

Összefoglalás

Az ökoszisztéma átformálása (a szántóföldi kultúrpuszta kialakítása) a belterületől észak felé több szakaszban történt. A megtelepedés korában és a későbbiek során – az ártéri gazdálkodás jellegének megfelelően – az állatállomány és a legelőterület fokozatos növelésére törekedtek. Az erdőirtással nyert területek túlnyomó része először a legeltető állattenyésztés életterét növelte, majd egy másik időszakban – a vízrendezés hatására – a legelőket gyepfeltöréssel szántóföldekké alakították át. A szántó 1913-ban nyerte el maximális kiterjedését. A 20. században a többszöri stratégia- (termelési szerkezet-) váltás hatásaként, majd pedig a nagyüzemi gazdálkodás összeomlását követően a szántó területi aránya 2000-re 44,8%-ra csökkent és a művelés alól kivont terület %-os részaránya 42,9-re növekedett. A kialakult helyzetben egy új – a természeti adottságokhoz jobban alkalmazkodó – agrár-környezetgazdálkodási szisztéma formálódik, amely visszavezeti a tájat az önfenntartásra képes állapotba.¹⁵

Irodalom

ANDRÁSFALVY B. (2007) *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Budapest: Ekvilibrium Kiadó. 2010 *Víz és táradalom a magyar történelemben*. In Bartha Elek - Keményfi Róbert - Lajos Veronika (szerk.): *A víz kultúrája*. 13-38. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

¹⁴ Lóki-Félegyházi 2008, Nagy 2008, Molnár 2008

¹⁵ Nagy 2008,

- BODÓ S. (1992) *A Bodrogek állattartása*. Borsodi kismonográfiák 36. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- BOROS L. - DOBÁNY Z. (2008) A Bodrogek településföldrajza. In Tuba Zoltán (szerk.): *Bodrogek (A magyarországi Bodrogek monográfiája)*. 217-241. Gödöllő-Sárospatak: Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány
- BORSOS B. (1994) A bodrogek települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII.* 307-344. Miskolc.
- BORSOS B. (2000) *Három folyó között. A bodrogek gazdaságalkalmazkodása természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840-1910)*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BORSY Z. - FÉLEGYHÁZI E. - LÓKI J. (1988) A Bodrogek természeti viszonyai. In Fehér Alajos (szerk.): *Bodrogek. Táj-ember-mezőgazdaság*. 1-92. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács
- BORSY Z. – FÉLEGYHÁZI E. – CSONGOR É. (1989) A Bodrogek kialakulása és vízhalózatának változásai. In Simon Imre (szerk.): *Alföldi Tanulmányok* 13. 65-81. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács
- DOBOS E. – J. TEREK (szerk.) (2008) *Élet a folyók között. A Bodrogek tájhasználati monográfiája*. Miskolc: Miskolci Egyetem
- DOBOS E. – NOVÁK P. (2008) Jelenkori tájhasználat a Bodrogekben. In Dobos Endre – Jozef Terek szerk. *Élet a folyók között. A Bodrogek tájhasználati monográfiája*. 169-178. Miskolc: Miskolci Egyetem
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010) *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2012) *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- ÉBNER S. (1925) *A Bodrogek lápi községek településföldrajzi vázlata*. Föld és Ember 5. 1-2. 65-102.
- FRISNYÁK S.
 (1990) *Magyarország történeti földrajza*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
 (1990) Adalékok a Bodrogek történeti földrajzához (18-19. század). *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 12/F. 227-245. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola.
 (1996) Miesto a úloha dolného Medzibodrozia v Zempínskej delbe práce v Kárpátskej kotline. In *Seminar k 150. výročiu zalozenia Zdrúzenia pre reguláciu Tisy v Medzibodrozi*. 22-55. Kráľovský Chlmec.
 (2012) *Tájhasználat és térszervezés*. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet
- IHRIG D. (szerk.) (1973) *A magyar vízszabályozás története*. Budapest: Országos Vízügyi Hivatal.
- LÓKI J. – FÉLEGYHÁZI E. (2008) A Bodrogek kialakulása és mai felszíne. In Tuba Zoltán (szerk.): *Bodrogek (A magyarországi Bodrogek monográfiája)*. 99-123. Gödöllő-Sárospatak: Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány.
- MOLNÁR G. szerk. (2008) A Bodrogek tájhasználati potenciáljának, terhelhetőségének és fenntartható kezelésének tájökölógiai alapjai. In Dobos Endre – Jozef Terek szerk. *Élet a folyók között. A Bodrogek tájhasználati monográfiája*. 177-198. Miskolc: Miskolci Egyetem

- NAGY D. (2008) Történeti felszínborítás és tájhasználat a Bodroghözben. In Dobos Endre – Jozef Terek (szerk.): *Élet a folyók között. A Bodroghöz tájhasználati monográfiája*. 135-150. Miskolc: Miskolci Egyetem
- SOMOGYI S. (1994) *Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század)*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék.
- SOMOGYI S. szerk. (2000) *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- TUBA Z. (szerk.) (2008) *Bodroghöz* (A magyarországi Bodroghöz tájmonográfiája). Gödöllő- Sárospatak: Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány.
- VIGA GY.
 (1993) *A tárkányi Tisza-kertek*. Az ártéri gyümölcsöskertek hasznosításának formáihoz. Ethnographia 104. 423-434.
 (1996) *Hármas határon*. Tanulmányok a Bodroghöz változó népi kultúrájáról. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
 (2008) *A bodroghözi kultúra és társadalom változása a 19-20. században*. Budapest: L'Harmattan.
 (2009) *Bodroghözi néprajzi tanulmányok*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

STATISZTIKAI FORRÁSOK

- (1) Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda, 1865
- (2) A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Budapest, 1897
- (3) Zemplén vármegye adóközsegeinek területe és kataszteri tiszta jövödelme művelési áganként és osztályonként. Budapest, 1913
- (4) Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcs-faállomány az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. Budapest, 1937
- (5) Magyarországi statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros adatok. KSH. Budapest, 1972
- (6) Magyar statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés III. községsoros adatok: 1. Szarvasmarha-állomány, 2. Sertésállomány, 3. Ló-állomány, 4. Juhállomány. KSH. Budapest, 1972
- (7) Földterület: községsoros adatok 1895-1984. Történeti statisztikai kötetek. KSH. Budapest, 1988.
- (8) Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok (szerk. Kovács Cs.). KSH. Budapest, 2000

A XIX.század vízszabályozási munkálatainak hatása a Rétköz tájhasználatában

KORMÁNY GYULA

The impact of the 19th-century water control measures on the land use of the Rétköz

The Rétköz is part of the Upper-Tisza region, it covers 25% of its area. Most of its area (app. 75-80%) consists of protected floodplains. Until the Upper Pleistocene the Rétköz was an alluvial fan connected to the Nyírség (Borsy Z. 1961). The Rétköz and the Bodrogek, as considered today, have been existing since the Tisza shifted to its present location (app. 5000 years ago) (Lóki J. 2007). Due to its meandering, the Tisza River eroded the material of the alluvial fan in a 5-8-km-wide stretch and made the landscape monotonous. Areas characterized by poor natural run-off evolved between natural levees, where marshes and swamps came into existence. The floods of the Tisza River were further increased by the waters coming from areas north of the watershed of the Nyírség. Almost 70% of the area of the Rétköz, which became a drainage basin, turned into swamps and marshes.

The flood and river control measures taken during the 19th century changed the hydrography of the Rétköz, which was accompanied by changes in the flora and fauna as well. Areas formerly covered by reed, sedge, and seaweed, were replaced by crops, arable lands, meadows, and pastures.

Anthropogenic landscape forming processes significantly changed the natural and built environment of the Rétköz, which created great opportunities for social and economic development.

Bevezetés, a mocsárvilág kialakulása

A Rétköz a Felső-Tisza-Vidék 560 km² kiterjedésű kistája, melyen részben vagy egészben 30 települést (7 város, 23 község) foglalja magába (1. ábra).

A Rétköz tszf-i magassága általában 94-103 méter között változik, a legmagasabb pontja Szabolcsveresmart határában a Messzelátó-hegy 127,8 méter. 100 méter fölé csak a K-i és a D-i határvonalak mentén emelkedik a homokbuckás felszín. A felszín legalacsonyabb a Tisza mentén, valamint a belső részeken (2. ábra). A gyengén tagolt kistáj geológiai képződményei és morfológiai formái a folyóvizek és az erős szél munkájának eredménye.

A Rétköz területének nagyobb része /kb. 75-80 % -a /mentesített ártéri síkság holtmedrekkel, réti talajjal, tőzeges síksággal, kisebb arányban / kb. 20-25 %-os / löszös síkság, löszös homokháttal, illetve futóhomokos hordalékkúp síkság csernozjomos és kötött homokterületekkel (Pécsi M. 1989).

1. ábra. A Rétköz területe, települései (2014)

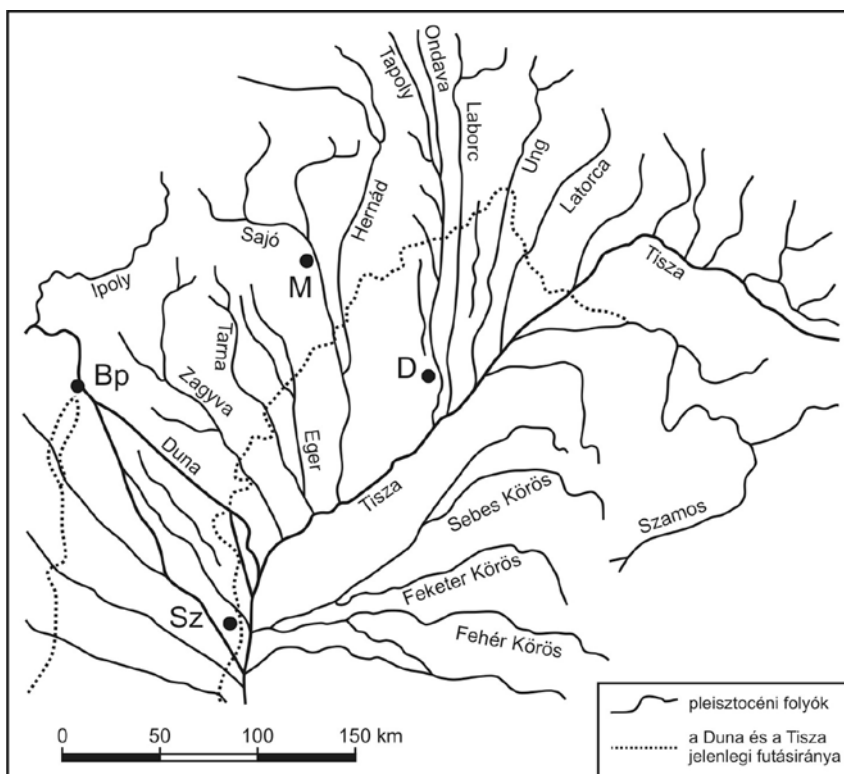

2. ábra. A Rétköz területének tengerszint feletti magassága
 Forrás: HM. térképe alapján szerkesztette a szerző

Ha a Rétköz területének domborzati viszonyait, illetve a jelenlegi felszín kialakulását meg akarjuk ismerni, akkor a földtörténeti múltba, mindenképpen a negyedidőszakig, mintegy százezer évig kell visszatekintenünk.

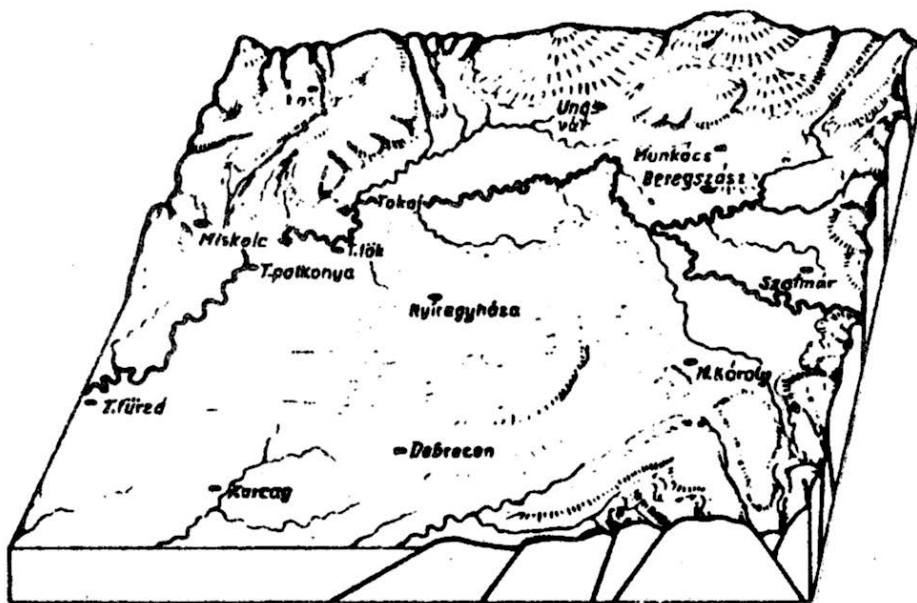
A Felső-Tisza-Vidék kistájainak, de még a szomszédos Nyírségnek is a felődéstörténetében sok a közös vonás (*Urbansek J. 1965*). Ez azzal magyarázható, hogy a Felső-Tisza-Vidék és a Nyírség része annak a nagy kiterjedésű hordalékkúpnak, amelyet az ÉK-i, K-i Kárpátok és az Erdélyi-Szigethegység felől érkező folyók építettek fel.

A Felső Tisza- Vidék az újpleisztocénig (70-80000 évvel ezelőtt) a Nyírséggel megközelítően azonos magasságban (kb. 125-145 m tszf-i) helyezkedett el, és az Alföld ÉK-i részének folyói a hordalékkúpon folytak keresztül a Körösök-medencéje felé. A rétközi részen főképpen az Ős-Tapoly, -Ondava, Laborc és az Ung folyó építő munkája volt jelentős (*3. ábra*). A hordalékkúpot építő folyók a pleisztocén folyamán a Rétköz nagyobb részében, elsősorban K-en és D-en 100-150 méter vastag rétegsort halmoztak fel (*Borsy Z. 1961*).

3. ábra. Az Alföld vízhálózata a pleisztocén elején
 Forrás: Borsy Z. (1988) nyomán

Jelentős változás 45 – 50 ezer évvel azelőtt az alsó-pleniglaciálisban következett be, amikor a Tisza és a Szamos futásiránya a tektonikus mozgások hatására a hordalékkúp keleti peremére, a mai Ér -völgy környékére toldott. Ekkor még észak felől érkező folyók, az Ős-Tapoly-Ondava, Laborc keresztülfolytak a Nyírségen. Majd a felső-pleniglaciális időszak közepén a Beregi –szatmári síkság, a Bodrogek és a Rétköz területe süllyedni kezdett. A szerkezeti mozgások a Rétköz felszínét mintegy 15-25 m-rel szállították lejjebb. Mivel az északi részek süllyedése erőteljesebb volt, ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén (18-20 ezer évvel ezelőtt) az Ér-völgyének elhagyására kényszerült. Ennélfogva a Tisza és a Szamos szükségképpen észak felé fordult, a Bodrogek—Rétköz irányába. A Bodrogekben megjelenő Tisza magába gyűjtötte az Északkeleti—Kárpátokból lefutó folyók vizét, és szállította a Tokaji-kapú kialakítása után az Alföld belseje felé (4. ábra). Ennek következtében a Nyírség élővizet tovább már nem kapott (Borsy Z.-Félegyházi E.-Lóki J. 1988, Lóki J. 2002).

4. ábra. Az Alföld ÉK-irészenek folyóhálózata a késő glaciálisban
 Forrás: Borsy Z. – Félegyházi E. (1982) nyomán

Az élővíz nélkül maradt nyírségi felszín a felső-pleniglaciális időszakban a száraz, hideg éghajlaton csak gyér sztyeppvegetáció fedte be. Ez a növényzet nem tudott kellő védelmet nyújtani az erős szelek támadásaival szemben, így a védtelen felszínen megindult a különböző futóhomok formák kialakulása (Borsy

Z. 1971, Lóki J. 2007). A felszín átfarmálása közben a szél a korábbi vízfolyások elhagyott medreit több helyen homokkal fedte be. A legjelentősebb tájformáló homokmozgás a felső-pleniglaciális időszak hideg maximuma idejére (20-26 ezer évvel ezelőtt) tehető (Lóki J. 2007). A Tisza megjelenése a Bodroghközben és a Rétközben új fejlődési szakaszt nyitott meg. A hordalékkúp rétközi része nem épülhetett tovább, a medrét állandóan változtató Tisza oldalozó eróziójával pusztította a pleisztocén homok- és a löszös felszíneket. A holocén végére a futóhomok felszínek nagyobb részét letarolta, illetve szigetekre tagolta. Korábban a mai Bodroghköz és a Rétköz homokszigetei és mély fekvésű mocsarai összefüggő területet alkottak. A mai értelemben vett Bodroghközről és Rétközről tulajdonképpen a Tisza jelenlegi helyére kerülése óta (kb. 5000 évvel ezelőtt) beszélhetünk (Lóki J. 2007/9). A Tisza a Rétközben Dombrád-Tiszabercel közötti szakaszon végezte a legnagyobb pusztítást (5-8 km-es sávban), s tette egyhangúvá a tájat. A legtöbb iszap-,homok-,agyagüledék a folyó mentén rakódott le, ennek következtében folyóhátak képződtek. A folyóhátak között rossz lefolyású területek alakultak ki és váltak mocsaras, lápos területekké, amelyeket a Tisza megismétlődő áradásai évről-évre tápláltak, feltöltöttek.

A Tisza árvizeit csak növelte a Nyírség vízválasztójától (Újfehértó-Vásárosnamény vonala) északra eső területekről származó víz. A vízgyűjtő medencévé alakult Rétköznek csaknem 70 %-a elmocsarasodott, elláposodott (Dóka 1987). Az elöntések alól csak a homokszigetek mentesültek (5. ábra), amelyeken az ember ősidők óta megtelepedett.

5. ábra. A rétköz az I. katonai felmérés szerint

A Rétköz XX. század előtti domborzati, vízrajzi, erdőszültségi, településhálózati térszerkezetéről tudományos elemzéseken túl, korabeli térképek, neves utazók leírásai, sőt szépirodalmi alkotások adnak valóságos ismereteket.

A Rétköz területe a Tisza és a Nyírség között elhelyezkedő peremsüllyedék, mely a XIX. század derekáig a vizek birodalma volt, őrizte az ősi táj képét. Kuthy Lajos „Hazai rejtelmek” c. munkájában (1845) a rétközi táj bemutatása során a következőket írta: „...mint egy óriási tengerváz....., melynek alakja, tere, terjedelme századokig, feneke, forrásai, erei, mélysége, s zátonyai a mai napig mérnökileg ismeretlenül maradtak”. Ő az utolsó szemtanú egyike, aki az ősi táj képét, pontos megfigyeléseit írói képességei jóvoltából az utókorra hagyta. Kiss Lajos kiváló néprajztudós igen szemléletesen mutatja be a Rétköz természetátalakító munkálatok előtti állapotát. A következőket olvashatjuk „A Rétköz” c. tanulmányában (1929). „...Hajdan 30, most.....28 község határát foglalja magába ez a mélyen fekvő terület, mely a Tisza évenkénti elöntésének helye volt, hova nemcsak a Tisza öntötte évezredek óta áradó vizét, de ide folyt a közel 50 méterrel magasabban fekvő Nyírség csapadékvize is 7 völgyületen, miket még a talajvíz is táplált. Ez a sok víz annyira elárasztotta ezt a 142 444 holdnyi lapályt, hogy abból csak a többnyire a széleken keletkezett községek belterülete és határainak kisebb-nagyobb szigetei látszanak ki. A többi egy nagy láp, azaz náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt lassan mozgó víz, helyi néven rétség. Feneketlen mélységnek tartották ezt az óriási ősrétet....Nyáron, ha itt-ott visszahúzódott, elapadt a víz, tavasszal ismét kicsapott, a Rétköz olyan lett, mint a tenger.....A vizeket mérföldekre kiterjedő nádrengetegek választották el egymástól, helyel-közzel erdőkkel, bokrokkal tarkítva. Szárazföld, az un. szigetek egyharmadát sem tették ki a roppant rét birodalmának.....Rejtelmes volt a rétség világa. Akármerre mentünk, csak nádat és vizet láthattunk, meg eget.”

Az 1816. évi kataszteri felmérés szerint a Rétköz területének 55,2 %-át állandó (30,2 %) és időszakos (25,1 %) víz foglalta el, de voltak települések ahol 90 % fölött volt a vízzel borított terület (*1. táblázat*).

A mocsárból szigetként kiemelkedő települések lakóinak életét a környezet szabta meg. A szántóföld természetesen kevés volt, csupán a tavak, mocsarak között kisebb elszigetelt homokhátaikat, valamint a Nyírség területéről félszigetszerűen benyúló homokbuckákat, homokhátaikat műveltek. A rét és a legelő viszont jelentős területeket foglalt el, ezért az állattartás jelentősebb szerepet játszott, mint a földművelés, s ezen kívül a halászat, vadászat is megélhetési forrást jelentett. A vízzel teljesen körülzárt lápi falvakban a fő foglalkozás a halászat, vadászat volt (*Ihrig D. 1973*).

1. táblázat. Vízelőntések a rétközi településeken a XIX. században (1816)

Település	Vízrel borított terület						Ármentes terület		Összesen	
	állandóan		időszakosan		összesen					
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Ajak	217	8,7	609	24,3	826	33,0	1678	67,0	2504	100,0
Beszterec	1279	84,4	151	9,9	1430	94,3	85	5,7	1515	100,0
Buj	483	15,4	245	7,8	728	23,2	2415	76,8	3143	100,0
Demecser	1358	36,5	990	26,6	2348	63,1	1373	36,9	3721	100,0
Dombrád	1630	31,2	3548	67,8	5178	99,0	51	1,0	5229	100,0
Döge	532	31,5	569	33,7	1101	65,2	586	34,8	1687	100,0
Fényeslitke	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gáva	55	1,6	867	25,4	922	27,0	2495	73,0	3417	100,0
Gégény	1366	57,0	402	26,8	1768	73,8	625	26,2	2393	100,0
Ibrány	3483	57,8	1531	25,5	5014	83,3	1008	16,7	6022	100,0
Kemecse	382	9,9	543	14,0	925	23,9	2951	76,1	3876	100,0
Kék	1027	46,9	476	21,7	1503	68,6	688	31,4	2191	100,0
Kékcsé	950	40,5	340	14,5	1290	55,0	1056	45,0	2346	100,0
Kisvárdá	1072	23,6	627	13,8	1699	37,4	2845	62,6	4544	100,0
Komoró	202	18,7	529	49,0	731	67,7	350	32,3	1081	100,0
Kótaj	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagyhalász	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyírbogdány	150	4,3 ^x	152	4,4	302	8,7	3186	91,3	3488	100,0

Település	Vízrel borított terület						Ármentes terület		Összesen	
	állandóan		időszakosan		összesen					
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Ontlelek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Paszab	302	24,8	738	60,6	1040	85,4	177	14,6	1217	100,0
Pátróhá	1529	39,7	527	13,7	2056	53,4	1796	46,6	3852	100,0
Rétközberencs	939	60,4	401	25,8	1340	86,2	216	13,8	1556	100,0
Rozsály	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szabolcsveicsmart	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tiszabercel	1184	34,7	1329	39,0	2513	73,7	896	26,3	3409	100,0
Tiszakanyár	523	32,9 ^{xx}	779	49,1	1302	82,0	285	18,0	1587	100,0
Tiszarád	456	49,2	70	7,5	526	56,7	401	43,3	927	100,0
Tuzsér	185	10,5	479	27,3	664	37,8	1091	62,2	1755	100,0
Vasmegyer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vencsellő	17	0,6 ^x	130	5,0	147	5,6	2451	94,4	2598	100,0
Összesen:	1921	30,2	16 032	25,0	35353	55,2	28 705	44,8	64 058	100,0

^x Kevés, a kataszteri térképtől jelentősen eltérő

^{xx} Sok, a kataszteri térképtől jelentősen eltérő

Ár-és belvízszabályozási munkálatok története a Rétközben

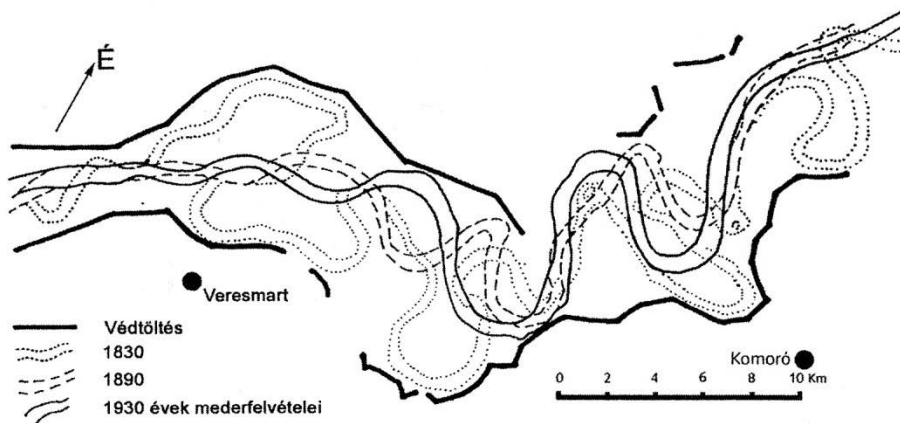
A korábban életet adó, menedéket nyújtó vízivilág, a legelőket megöntöző árvizek a XIX. század derekáig egyre inkább a haladás fékjévé, akadályozójává váltak. A társadalmi-gazdasági fejlődés, a népesség szaporodása, a mezőgazdasági termékek iránti kereslet fokozódása és a kibontakozó áruforgalom megérlette a Tisza szabályozásának és a Tisza-völgy rendezésének, ármentesítésének követelését.

A Tisza szabályozása az 1844-1845. évi rendkívüli hosszantartó árvízről kezdve nemcsak a helyi lakosság és a tervező mérnökök ügye többé, hanem közügy: a társadalmi-gazdasági haladás egyik kulcskérdésévé is válik. A korábbi századokban jobbra ötletszerű, szórványos vízrendezések történtek, amelyek még nem változtatták meg az általános helyzetet. Ilyenek voltak például: vármegyei töltések, irtásföldek lecsapolása stb. A Tisza-völgyében a vizek tervszerű, rendszeres szabályozása csak az 1830-

1840.években végrehajtott vízrajzi térképezés befejezése és a szabályozási tervek után indulhatott meg. A szabályozási munkálatok szervezését,irányítását 1846-ban létrehozott „Tisza-völgyi Társulat” végzi Vásárhelyi Pál szabályozási tevé alapján,amely az egész Tiszát egységes egészként kezelte.

A rétközi Tisza—szakasz szervezett ármentesítő és folyószabályozási munkálatai 1846.év őszén vette kezdetét a”Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat” irányításával. A nagy lendülettel megindult munkát hamarosan félbeszakította a szabadságharc. Hatéves kényszer szünet után 1854-ben a munkálatokat tovább folytathatják. A szakszerű irányításnak,a pénzügyi fedezetek előteremtésének köszönhetően 1858-ra be is fejezték.

A Tisza gátjának Zsurk-Gávavencsellő közötti szakasza 1858-ban elkészült ugyan,de az árvizeknek (1859.,1864.,1867.,1868.években) nehezen tudott ellenállni. Ez a helyzet vezetett ahhoz, hogy 1879-1880 évek között a szükséges méretekhez igazodva megemeljék a töltés magasságát (Ihring D.1973). A szabályozott Tisza rétközi szakasza nagymértékben kiegyenesedett,mára csak a gátak közötti hullámtérben visszamaradt holtágak emlékeztetnek a régi kanyargós Tiszára (6.ábra).

6. ábra. A Tisza mederváltozásai Komoró és Szabolcsveresmart között

A Tisza védőgátjainak építésével egy időben tervbe vették a Rétköz területének a belvizektől való mentesítését is. E munkálatok első időszakában 1857-1863-ig. megépült Tiszabездédtől- Tiszabercelig az 53,3 km hosszú Belfő-csatorna ,majd 1865-re a főcsatorna 22 számozott mellécsatornája 160,5 km hosszúságban A Belfő-csatorna neve a belvízgyűtő főcsatornából képzett rövidítés, amelyet három szakaszra szoktak elkülöníteni: a felső részét: „Társulati” (Tiszabездéd-Tuzsér között), a középső részét:”Belfőnek” (Tuzsér-

nagyhalászi szakasz), az alsó szakaszát: "Kis-Tiszának" (Nagyhalász-Tiszabercel közötti részt) nevezik. Az utóbbi szakaszt védőgátakkal látták el, mivel e területen a felszín alacsonyabb a csatorna felső és középső szakaszán lévő felszínnél, és alacsonyabb a Tisza közepes vízszintjénél. A csatorna vizét zsilippel emelik Tiszabercelnél a Tiszába. Ezzel a nagyszabású felszíni vízszabályozó munkával mentesítették a Rétköz területét a lefolyástalan tavaktól, mocsaraktól, de nem mentesült a belvizek ellenére, hogy megépült a Belfő-és mellékcsatornái. Ez az állapot azért alakulhatott ki, mert a Nyírség vízválasztó vonalától (Hajdúböszörmény-Nyírbátor-Vásárosnamény) északra fekvő területről, a tavaszi hóolvadásból származó ún. "Nyírvizek" szabad lefutással juthattak a Rétközre (Imre J. 1930). A vízválasztótól északra lévő területnek átlagosan kilométerenként 1 m az esése, ennek következtében a víz erről a területről a Rétköz teknőjébe gravitál. A természetes lefolyás által szállított vízmennyiséget növelték azzal, hogy a homokdombok között lévő lépcsőzetesen elhelyezkedő medencék vizét a XIX. század elején 1806-tól a mezőgazdaság és a közlekedés érdekeit szem előtt tartva vármegyei kezdeményezésre levezették. Ezeket a levezető csatornákat ún. „Vármegyei árkokat” minden műszaki megfontolást nélkülözve ásták. Ez azt váltotta ki, hogy utat nyitottak a medencék vizének az alacsonyabb fekvésű Rétköz felé. Annak ellenére, hogy Tiszát Zsurk és Gávavencsellő között gátak közé szorították, a terület továbbra is víz alá került. Sőt sok esetben, főképpen a belvizes esztendőknél több volt a belvízkár, mint az ármentesítés előtt. Ugyanis a nyílt ártér bezárult, a Belfő-csatorna a tiszaberceli zsilipen nem tudta levezetni a területre zúdult nagy mennyiségű vizet.

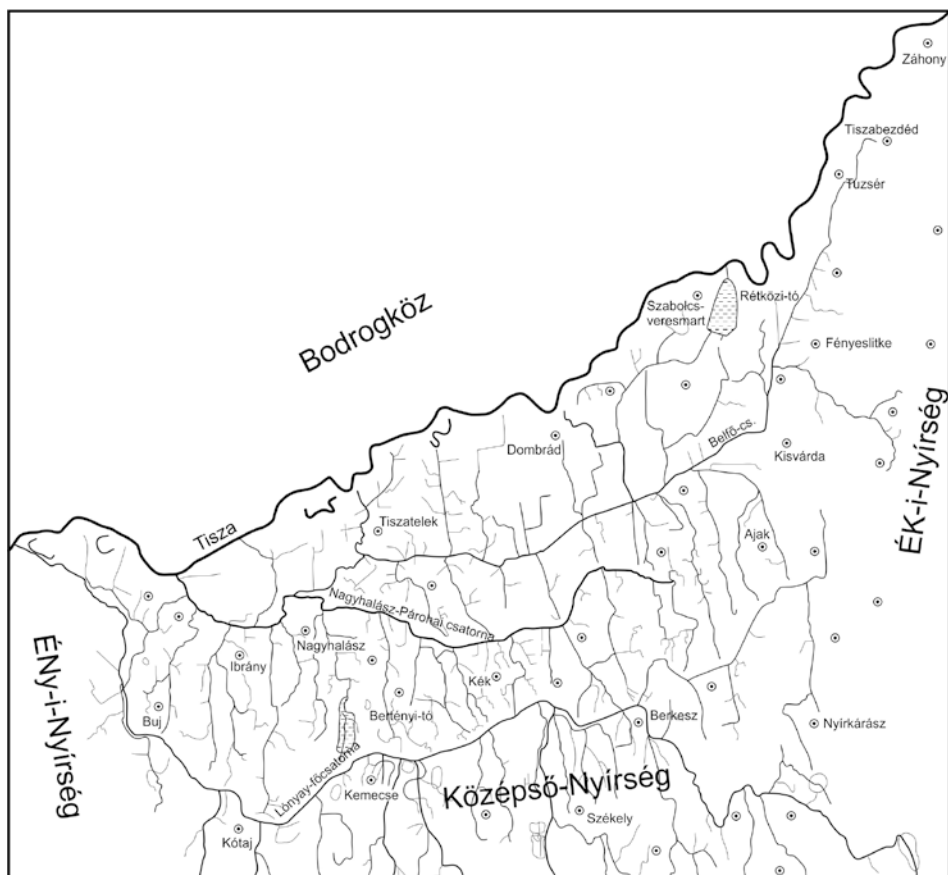
Ez az elszomorító helyzet kényszerítette a „Nyírvíz Szabályozó Társulatot” arra, hogy olyan gyűjtő főcsatornát építsenek, amely képes a nyírvizeket felfogni és a Tiszába levezetni. A gyűjtő-főcsatorna (övcatorna) építését 1879-ben kezdték meg és 1882-ben fejezték be. A nyírvízgyűjtő csatornát 1884-től a társulat elnökéről Lónyay Menyhértől „Lónyay –csatornának” nevezik. A csatorna 44,7 km hosszú, Berkesz határában kezdődik és Gávavencsellő mellett szabad folyással ömlik a Tiszába.

A Lónyay-főcsatornába összesen hat számozott (III-IX-ig.) főfolyás torkollik. (A „főfolyás” elnevezés az állandó vízszállításra utal). Ezek közül a III.- (berkeszi), IV.- (kemecei) és a VIII. (Érpatak) szabad folyással, az V.-, VI.- és a IX.-főfolyás vízen mivel fenékszintjük alacsonyabb mint a Lónyay-főcsatornáé, ezért szivattyúk segítségével jutnak a gyűjtő főcsatornába. A Lónyay-főcsatorna magas vízállása esetén azonban mindegyik főfolyás vize csak szivattyúk továbbításával juthat el a Tiszába.

A Lónyay-főcsatorna mindössze 19 km hosszú szelvényhez tartozó szakaszon veszi fel a Rétköz vizét két szivattyú segítségével Gávavencsellőnél.

A Lónyay-főcsatorna és mellékcsatornáinak megépítése után a Rétköz belvízborításos területeinek jó része eltűnt, a csekély esésű részek

mélyedéseiben azonban a tavaszi hóolvadásból, esőzésekből származó víz nem mindenütt tudott lefolyni, s ennek következtében a belvíz évenként még mindig jelentős területet borított el. Ezért szükségessé vált a belső terület csatornahálózatának további bővítése. A gyakori vízelöntések arra készítették a „Felső –Szabolcsi—Ármentesítő—Társulatot”, hogy megoldást találjon „gyakran több héten át tartó belvizek elvezetésére. Így került sor az eddig épített csatornák mélyítésére és a középső részek mentesítésére. E munkákat 1895-ben kezdték meg, s 1898-ban fejezték be. Ebben az évtizedben, 1891-1900 között megépült a 29,7 km hosszú Nagyhalász-Pátróhai-csatorna, amely a Rétköz legmélyebben fekvő területének a „pátróhai-mélyedés „ vizét vezeti le.

7. ábra. A Rétköz belvízelvezető csatornahálózata

Forrás: Felső Tiszavidéki Vízügyi Igazgatóság adatai nyomán szerk. a szerző

A századforduló után továbbfejlesztik a csatornahálózat építését: 1907-1911 között 36 km, 1922-1940 között 7,7 km hosszú csatorna épült. Az 1941, '42-43

–as években a rendkívüli belvizek idején 103,3 km mellékcsatorna létesült. A II.világháború után új csatornaként 1967 –ben Kétértköz-Halásztanya között 5 km szakasz épült, amely a Belfő-csatornát mentesíti magas vízállás esetén, illetve szükség esetén a Tiszából a Belfőbe juttat vizet.

Az 1980-as évek jelentős vízügyi létesítménye a „ Rétközi-tó”, melynek alapfeladata a belvizek szabályozott, rendezett formában történő tárolása. E mellett öntözővizet biztosít a mezőgazdaság számára, a haltenyésztéshez, horgászáshoz, ezenkívül üdüléshez, vízi sportoláshoz kínál kedvező feltételeket az 1989-ben üzembe helyezett tó.

A Rétközben a belvizek levezetésére összesen 559,2 km hosszú csatornahálózat létesült, s ezzel 35000 ha területet ármentesítettek. A Belfő- és a Lónyay -csatornába több mint száz kisebb csatorna vezet le a mély fekvésű területek vizét (7.ábra). A kisebb csatornáknak nagy része időszakos, nyáron kiszáradnak, ősztől nyár elejéig telnek meg vízzel.

8. ábra. Belvízelöntések 1999-ben

A Rétközben végrehajtott ár-és belvízmentesítő munkák eredményeképpen elérték, hogy a tavaszi vízelöntések kellő időben lefolyásra kerüljenek, és az egykori lápon meghonosodott földművelést csak belvizes években teszik lehetetlenné több száz hektáron. Pl: 1999-ben – rendkívüli belvizes esztendőben – a terület több, mint 30 % -át borította belvíz és csak május végén, június elején tudták művelés alá venni az általa elhódított területeket (8. ábra).

A lecsapolás után a terület vízrajzával együtt változott meg a növényzet, az állatvilág, a nád a sás, a hínár stb. helyére kultúrnövények kerültek, szántók legelők, kaszálók alakultak ki.

A művelési ágak arányainak alakulása az ár- és belvízrendezés után

A vízszabályozási munkák befejezése döntő változást eredményezett a Rétköz területén is. Az állandó vízborítás végleg megszűnt, míg az időszakos is nagymértékben zsugorodott. Megváltozott a táj természeti arculata. Az ősi vízi világban kialakult ártéri ligeterdők, mocsarak, lápok, nádasok, nedves rétek terjedelmes területei kiszáradva hozzáférhetővé váltak a földművelés számára, az elvadult mocsárvilág helyén a szántóföld vált uralkodóvá. A mezőgazdaságilag hasznosítható terület megoszlásában jelentős változások következtek be. Az 1852-55 - ös kataszteri felmérés alapján készült művelésági megoszlás az árvízmentesítés befejezése előtti állapotokat mutatja (2.táblázat). 1840-ben a mentesítés előtt a szántók arány 38,3 %, a XVIII. századvégi (1773) állapothoz képest, több mint tízszeres (10,5) növekedést ért el. Ugyanakkor a szőlő 0,6 %-kal, a rét 13,5 %-kal, az erdő 3,0 %-kal, a vízzel borított terület 15,0 %-kal, a művelés alól kivett terület 6,1 %-kal részesedett az összterületből. Ezek az arányok a terület egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes települések határainak művelési megoszlására. Bizonyos művelési ágak területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részeken a rét illetve a legelők javára tolódott el a terület nagysága (3.táblázat).

2.táblázat. A művelési ágak arányainak megoszlása 1840-1895 között a Rétközben (%)

Megnevezés	Összes (ha)	Ebből:	Szántó	Kert, gyümöl.	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Vízzel	Nádas	Egyéb
1840	81253	(%)	38,3	--	0,6	13,5	3,6	3,0	15,7	19,2	6,1
1895	81004	(%)	59,4	0,7	0,1	13,7	8,4	2,6	--	3,3	10,6

Forrás: KSH Történelmi Statisztikai Kötetek Községsoros adatok 1895-1984. Budapest, 1988.

A XIX.század második felében –fokozott ütemben – folytatódott a művelési arányok eltolódása. 1895 –re nagyjából már befejeződtek az ár-és a belvízmentesítő munkálatok, az ősi ártereken hatalmas területek szabadultak fel,

elsősorban a szántók javára, amely az összterületnek közel 60 %- át /59,4 % / foglalja el. Ennek következtében tekintélyes nagyságú területeket vontak művelés alá, olyanokat, amelyek korábban nem vagy csak korlátozottan és bizonytalanul voltak használhatók. A jobb minőségű réteket, legelőket feltörték, nőtt a szántók aránya, ami véget vetett a hagyományos / extenzív / állattartásnak. *A növénytermesztés kerül túlsúlyba az állattartás mellett, a halászat pedig mint foglalkozási ág teljesen elvesztette szerepét.*

Az ár- és belvízmentesítés nemcsak a mezőgazdasági hasznosítás lehetőségeit teremtette meg az ősi árterületen, hanem hozzáférhetővé tette ezt a korábban az év legnagyobb részében a világtól elzárt országrészt. Kiépülhetett az úthálózat. Megindulhatott az óriási elmaradás felszámolása az oktatás, a kultúra, és az egészségügy területén.

3. táblázat Rétköz földterületének művelési ágak szerinti megoszlása

Település	Szántó		Szőlő		Rét		Legelő		Erdő		Nádas		Mocsár		Vízrel b.t.		Egyéb		Összesen			
	ha	%	ha,%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	
Ajak	1603	64,0	-	3	0,1	373	15,0	135	5,3	-	-	-	-	-	-	250	10,0	140	5,8	2504	100	
Beszterec	168	14,4	-	-	-	6	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	941	80,8	50	4,3	1165	100	
Buj	1884	60,0	-	30	0,9	423	13,5	71	2,2	-	-	606	19,2	-	-	19	0,6	110	3,6	3143	100	
Demecser	1097	29,5	-	-	-	705	19,0	281	7,5	-	-	1303	35,0	-	-	222	6,0	113	3,0	3721	100	
Dombrád	1367	26,6	-	-	-	1428	27,8	-	-	90	1,7	-	-	-	-	1987	38,8	264	5,1	5136	100	
Dóge	713	42,2	-	-	-	296	17,6	48	2,8	-	-	-	-	-	-	543	32,1	87	5,3	1687	100	
Fényeslitke	1590	64,4	-	13	0,5	552	22,5	-	-	79	3,2	-	-	-	-	138	5,6	95	3,8	2467	100	
Gáva	2029	59,4	-	41	1,2	581	17,0	198	5,8	68	2,0	-	-	-	-	248	7,2	249	7,4	3414	100	
Gégény	624	26,0	-	14	0,6	64	2,6	25	1,1	-	-	-	-	-	-	1626	68,0	40	1,7	2393	100	
Ibrány	919	15,2	-	-	-	408	6,8	285	4,7	367	6,0	2883	48,0	252	4,2	-	-	908	15,1	6022	100	
Kemecse	2178	56,2	-	96	2,4	445	11,5	132	3,4	-	-	-	-	-	-	848	21,9	177	4,6	3876	100	
Kék	677	30,9	-	23	1,0	34	1,6	-	-	-	-	-	-	-	-	1407	64,2	50	2,3	2191	100	
Kékcse	1390	59,2	-	-	-	-	-	91	3,9	-	-	791	33,7	-	-	-	-	74	3,2	2346	100	
Kisvárd	2033	44,8	-	7	0,2	420	9,2	51	1,1	-	-	1675	36,9	-	-	12	0,2	346	7,6	4544	100	
Komoró	381	35,3	-	-	-	23	2,1	140	13,0	-	-	406	37,5	-	-	-	-	131	12,1	1081	100	
Kótaj	2606	70,6	-	225	6,1	328	8,9	-	-	-	-	174	4,7	-	-	33	0,9	323	8,8	3689	100	
Nagyhalász	1173	19,4	-	16	0,3	481	8,0	210	3,5	681	11,3	2725	45,2	325	5,6	-	-	411	6,8	6022	100	
Nyírbogdány	2011	57,6	-	33	0,9	402	11,6	28	0,8	93	2,7	52	1,5	-	-	743	21,3	126	3,6	3488	100	
Ontelek*	183	16,4	-	-	-	400	35,6	-	-	-	-	-	-	-	-	461	41,0	78	7,0	1122	100	
Paszab	136	11,2	-	-	-	304	24,9	402	33,0	22	1,8	-	-	-	-	273	22,4	80	6,7	1217	100	
Pátroha	1596	41,4	-	27	0,7	63	1,6	-	-	69	1,8	1987	51,6	-	-	22	0,5	88	2,4	3852	100	
Rétközberencs	261	16,8	-	-	-	155	10,0	70	4,5	12	0,8	1011	64,9	-	-	-	-	47	3,0	1556	100	
Rozsály**																						
Sz. veresmart	486	23,0	-	-	-	397	18,7	36	1,7	308	14,5	603	28,4	-	-	-	-	289	13,7	2119	100	
Tiszabercel	660	19,3	-	-	-	1248	36,6	321	9,4	6	0,2	631	18,5	-	-	221	6,5	322	9,7	3409	100	
Tiszakanyár	326	21,6	-	-	-	-	-	-	-	293	19,4	733	48,4	-	-	94	6,2	68	4,4	1514	100	
Tiszarád	110	12,0	-	9	0,9	499	53,8	198	21,3	-	-	-	-	-	-	92	10,0	18	2,0	926	100	
Tuzsér	921	52,4	-	-	-	388	22,2	-	-	121	6,8	-	-	-	-	97	5,5	161	9,3	7	100	
Vasmegyer	818	35,6	-	10	0,5	157	6,8	-	-	-	-	-	-	-	-	1230	53,6	81	3,5	2296	100	
Vencsellő	1101	42,4	-	-	-	335	12,8	113	4,3	249	9,5	-	-	-	-	650	25,0	150	6,0	2598	100	
Összesen	31041	38,3	-	547	0,6	10915	13,5	2902	3,6	2458	3,0	15580	19,2	577	0,7	12157	15,0	5706	6,1	81253	100	

*: 1889-ben egyesült Dombráddal

** : 1849-ben Szabolcsveresmarthoz csatolták

Forrás: Réfi Oszkó M. (1986): A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt pp. 246-247.

Megváltozott a települési rend és a település képe is. A falvak nemcsak az árterületek peremét foglalták el, hanem behúzódnak az egykori vízjárta területekre is és kitöltik a településhálózat hajdan lakatlan részeit.

Az emberi tevékenység természetformáló hatására lényegesen megváltozott a Rétköz természeti képe, az épített környezete, hatalmas lehetőséget teremtett a társadalmi – és a gazdasági élet fejlődéséhez.

Földhasznosítás a XIX. század végén

A Rétköz tájhasználatában döntő változás a XIX. század második felében ment végbe. A változás lényege az volt, hogy az ártéri legeltető állattartás helyett a szántóföldi növénytermesztés, főleg a gabonafélék termesztése került előtérbe. A gabonafélék termesztésének fokozása az 1850-es években kezdődik, akkor amikor már nemcsak az önellátásra való berendezkedés volt az elérendő cél, hanem a piacra vihető felesleg termelése is. A termelési kedvet az váltotta ki, hogy a gabonafélék iránt megnőtt a kereslet, az élőállat és az állati termékek iránt viszont csökkent (Orosz I.1992). A gabonakonjunktúra idején a vizek alól felszabadított területeken ugrásszerűen növekszik a búza, a rozs, az árpa és a zab vetésterülete. Ekkor a termelés fokozásának legfőbb módját elsősorban nem a hozamok növelésében látták, hanem az új termőterületek gyarapodásában (Orosz I.1992).

A térség növénytermesztését a XIX. század derekától a XX. század első negyedéig nagyfokú egyoldalúság jellemezte. A szántóterület 65-75 %-át kenyérgabona és szemestakarmányok termelésével hasznosították (4. táblázat). Ennek oka a megfelelő talaj-és klimatikus adottságok mellett a sok törpe- és kisbirtokos legfontosabb célkitűzése az önellátás biztosítása, valamint az, hogy a gabonafélék termelése viszonylag minimális tőkebefektetést igényel és a felesleget biztonsággal értékesíteni tudták.

4.táblázat. A főbb szántóföldi növények vetésterületének alakulása 1870-1905 között (%)

Megnevezés	1870	1885	1901-1905
Gabona	58,1	57,3	54,2
Kukorica	22,2	19,6	16,4
Burgonya	8,5	0,2	9,1

Forrás: Dóka K. (1987). A vízmunkálatok irányítása. 1772-1918. Budapest, alapján a szerző számítása

A nagybirtokosok szántóinak nagy részét is gabonafélék és kukorica foglalta el, ahol azonban már nem az önellátásra való törekvés, hanem a piacra termelés dominanciája érvényesült.

A kenyérnövények közül a legnagyobb területet a XIX. század végéig a rozs foglalta el. A termőterülete főképpen a homokszigeteken, illetve a keleti és

északkeleti Nyírség felé húzódó homokfelszínre terjedt ki. *A búzánál sokkal nagyobb területen termeltek kétszerest, amelynek fele búza, fele rozs.* Azért kedvelték ezt a vetésformát, mert mostoha időjárási viszonyok mellett is megfelelő mennyiségű termést takaríthattak be. *A kenyérnövények után a legnagyobb szántóterületet foglalja el a kukorica.* Elterjedését az is elősegítette, hogyha az árvíz levonulása után vetették is el, beérett ősze. A XIX. század közepétől a mentesített területeken – a vizenyős területek kivételével—mindenütt termesztik, a kenyérnövények után a legnagyobb arányban (Kiss L. 1929).

A mezőgazdaság korszerűbbé válása a gabonafélék mellett a kapásnövények, szalastakarmányok, zöldségfélék elterjedésében, a belterjes állattartásban mutatkozott meg. A fejlődés legfontosabb mozgatója a népesség számának ugrásszerű növekedése, amely köszönhető az országos átlag feletti a magas természetes szaporodásnak, illetve a mezőgazdasági termékek bővülő értékesítési lehetőségének.

A XIX. században az ipari növények közül a térségben a kender, len, dohány és a cukorrépa termesztése jelentős. A kender nem foglal el nagy termőterületet, de termesztik szinte minden községben 300—800 m² nagyságú területen. A Tisza mentén lévő uradalmi birtokokon viszont több hektáron termesztik árunövényként a textilipar számára. A lakosság többsége a kender rostját önellátásra: ruhanemű, zsákok, ponyvák, kötelek, stb. készítésére használja.

Az olajos növények közül a legelterjedtebb a napraforgó. Kis – és középirtokosok szegélynövényként, főként saját fogyasztásra, a nagybirtokokon viszont árunövényként összefüggő területen, több hektáron termesztették.

A dohánytermesztés a Rétközben a XVIII. századtól vált általánossá, kiemelkedett termesztésével Ibrány, Nagyhalász és Kótaj (Kiss L. 1961).

A zöldségfélék közül a legjelentősebb az önálló gazdálkodás szintjét meghaladó káposzta, vöröshagyma. Káposztát minden kertben termesztenek a család szükségének megfelelő mértékben. Néhány község (Demecser, Kék, Pátroha, Beszterec) kotos láptalaján – önellátáson túl – tekintélyes mennyiséget értékesítettek. Az eladásra szánt káposztát Hegyaljára, Debrecenbe, Beregszászba vitték (Kiss L. 1961). Vöröshagyma termesztésével Dombrád és Nagyhalász emelkedett ki.

Burgonyát az egész térségben termesztnek, de a legnagyobb termőterületet foglal el Kisvárdán, Gáva és Vencsellő környékén.

A gyümölcsstermesztés a Rétközben a XIX. században szerény mértékű. Többnyire kertekben található alma, szilva, cseresznye, meggy, dió stb. Gyümölcsstelepítés nagyobb lendületet a XIX. század végén vesz, s ennek köszönhetően a kertek mellett a homokhátak szántóin – döntően a nagybirtokokon – is megjelennek a gyümölcsösök, főképpen az almások.

A XIX. század végén a szántóterület rohamos gyarapodásával és intenzívebb művelésével a gazdálkodás színvonala emelkedett, az önellátáson túl jelentős terméymennyiség került a piacra búzából, dohányból, burgonyából,

káposztából, sárgarépából, borsóból, hagymából. Az intenzív termelési mód előretérése a mezőgazdaságban a század utolsó harmadában ment végbe, miután a közlekedés fejlődésének köszönhetően a városok (Ungvár, Nyíregyháza, Debrecen), a felvevőpiacok gyorsabban megközelíthetővé váltak.

A Rétközben a lakosság fő foglalkozása a vízszabályozási munkálatok előtt a külterjes állattartás volt. Nemcsak az őstől örökölt hagyományok táplálták ezt a foglalkozási ágat, hanem elsősorban a földrajzi környezet – nagykiterjedésű füves területek – nyújtott ehhez kedvező feltételeket. Az állatállomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha, ezt követte a sertés-, ló- és a juhtartás (5. táblázat). A tyúkfélék mellett csaknem minden háztartásban jelentős volt a vizet kedvelő kacsá- ,libatartás. A XIX. század végén a szarvasmarhatartásnál fontos fajtaváltás következett be, a szürke szarvasmarha fajtát a századfordulóra nagyrészt felváltotta a tejelő svájci szarvasmarha (Dankó I.2000). Igavonásra továbbra is a szürke szarvasmarhát alkalmazták. A sertésállománynál szintén fokozatos fajtaváltás következett be a hússertések növekedésével a mangalica fajta rovására.

5.táblázat. Az állatállomány számának alakulása a Rétközben a XIX. században (db.)

Év	Állatok							
	Ökör	Tehén	Növendék	Ló	Csikó	Sertés	Juh	Baromfi
1820	710	267	133	331	11	185	22	--
1828	981	911	299	549	5	530	217	--
1895	33066	9946	--	9036	--	42861	1811	104095

Forrás: Réfi O.M.(1997).Gazdálkodás a Rétközben a XVIII-XIX. században

A XIX. század közepéig a Rétközben az ipar jelentéktelen, csak helyi igényeket elégít ki. Az itt élő állattartó, földművelő, halászó, vadászó lakosság igénytelenül élt. A maguk cipészei, szabói, ácsai, kerékgyártói, kovácsai, stb. voltak (Márton B.1964): A XIX. század második felétől a mezőgazdasági termeléssel összefüggő néhány iparág –malom—és szeszipar—nagyobb településekben alakult ki. Ezek az üzemek idényjellegűek voltak és kevés munkást hatású foglalkoztattak, általában 8-10 embernek biztosítottak munkalehetőséget.

Összegzésként megállapítható, hogy a Rétköz területén a legnagyobb környezetátalakító munkálatok a XIX. század második felében történt. Ezzel mentesítették a térséget az ár- és a belvizek pusztító hatása alól, ennek nyomán tekintélyes mértékben növekedett a művelhető terület nagysága, az extenzív állattartást felváltotta a szántóföldi növénytermesztés és az intenzív állattartás. Kiepülhetett az úthálózat, amely hozzáférhetővé tette ezt a korábban az év legnagyobb részében a világtól elzárt országrészt. Megindulhatott az elmaradás felszámolása az oktatás, a kultúra és az egészségügy területén.

Az emberi tevékenység természetformáló hatására lényegesen megváltozott a Rétköz természeti képe, az épített környezete, hatalmas lehetőséget teremtett a társadalmi- és gazdasági élet fejlődéséhez.

Irodalom

- BORSY Z. (1961) . A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi monográfiák V. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 33-36
- BORSY Z. (1971): Szabolcs- Szatmár természeti földrajza. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. pp. 1-12.
- BORSY Z.- FÉLEGYHÁZI E. (1982): A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs –Szatmári Szemle 3. pp. 23-32.
- BORSY Z. - FÉLEGYHÁZI E. - LÓKI J. (1988): A Bodrogek természeti viszonyai. In: Bodrogek. Ember—Táj—Mezőgazdaság. Szerk. Fehér Alajos .Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottság, Miskolc, pp.1—91.
- DANKÓ I. (2000): Az alföldi tájváltozás és a halászat összefüggése. (A Bodrog és a bodrogek közti kisvizek halászat-pákászat példáján).Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.).Nyíregyháza, pp. 229-242.
- DOKA K. (1987): A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772—1918). Budapest, p. 384 .
- FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza Vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajzi dimenziók. Budapest, pp.235 -247.
- IHRIG D. (szerk. 1973): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal. Budapest. pp.301—308-
- IMRE J. (1930): A Nyírvíz Szabályozó Társulat története 1879-1929. Nyíregyháza, p.95.
- KISS L. (1981): A Rétköz. Szabolcs –Szatmári Szemle XVI. 1. pp.68-81.
- KISS L. (1929): Földművelés a Rétközben. (szerk. Milleker R.) Debrecen. p.38.
- KORMÁNY GY. (1973): A Rétköz vízrajzi viszonyai. Acta Academiae Pedagogica Nyíregyháziensis 5/F. Nyíregyháza, pp.37—55.
- KORMÁNY GY. (1996): 150 éve kezdődött a Tisza szabályozása. Szabolcs- Szatmár – Beregi Szemle XXXV. 4. pp.591-605.
- MÁRTON B. (1964): A Nyírség ipara. Acta Geographica Debrecina X/3. Debrecen, pp. 47-65.
- LÓKI J. (2002): A Nyírség és a Felső Tisza Vidék gazdasági életének földrajzi alapjai. In: A Nyírség és Felső- Tisza –vidék történeti földrajza (szerk. Frisnyák S.).Nyíregyháza. pp.23-40.
- OROSZ I. (1992): Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozása. In: Mérlegen a Tisza szabályozása. Magyar Hidrológiai Társaság és az Országos Vízügyi Főigazgatóság. Budapest. pp. 25-34.
- PÉCSI M. (1967): Magyarország természeti földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei. Földrajzi Közlemények 4. Budapest. pp.285-304.
- RÉFI O M. (1997): Gazdálkodás a Rétközben a XVIII-XIX. században. A Szabolcs Szatmár –Bereg megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványa (szerk. Nagy F.). Nyíregyháza. p. 229.
- URBANCSEK J. (1965): A Nyírség, a Bodrogek és a Rétköz , valamint a Bereg szatmári síkság vízföldrajzi viszonyai. Földrajzi Értesítő 4. pp.421-443.

A trianoni határ által kettévágott víztársulatok helyzete 1919-1923

SUBA JÁNOS

The Situation of Water Management Companies Split Up by the Trianon Peace Treaty (1919-1923)

The history of the water management in the Carpathian basin was determined by the system of interests of the hydrogeologic companies having developed through the centuries. The requirements the companies met were changing parallel to the factors changing the society. Investments of the companies came into being according to the initiations of local interests and the government supported them. After the Trianon Treaty, the geographical situation of Hungary has changed.

Thirteen of the hydrogeological companies dealing with protection against floods were split to two, another two companies split to three parts. Eight water consumption companies were split to two, one more to three parts. A total of 24 companies split down. There were split companies in all relations of the new borders. The technical equipments of many of those companies stopped working as a result of being cut down. The former uniform infrastructure became paralyzed. Maintaining the general running has become endangered. As a consequence of the Trianon dictate, agreements had to be made with the succession states concerning the matter of the hydrogeologic companies split by the new borders. The aim of the agreements was to ensure the suitable running of the remaining parts of the split hydrogeologic companies. Taking for granted that the agreements in the contracts would be kept by both parties. Consequently, a constant insecurity has developed concerning the Hungarian hydrogeological situation.

Vízgazdálkodás helyzete a Trianoni béke után

A Kárpát-medence vízgazdálkodás-történetét az évszázadok alatt kialakult társulati érdekeltségi rendszer határozta meg. A társulatok felé támasztott követelmények folyamatosan átalakultak, párhuzamosan a társadalmat alakító tényezőkkel. A társulati beruházások a helyi érdekeltek kezdeményezésére jöttek létre, az állam ösztönözte ezen beruházásokat.

A trianoni Magyarország létrejöttével, az ország földrajzi, geopolitikai helyzete megváltozott. Ez által új helyzet állt elő a magyar vízügy történetében, a vízszabályozás földrajzi, szervezeti és gazdasági feltételei alapvetően megváltoztak. A folyókból 1698 km maradt Magyarország területén, 2745 km pedig a szomszédos államok fennhatósága alá került.

A víztársulatok helyzetében is változás következett be: az ármentesítő társulatokból 33, a vízhasználati társulatokból 47 maradt magyar területen. A trianoni országhatár megállapításával a történeti Magyarország víztársulatainak

egy része teljesen az utódállamok területére jutott, egy része pedig a határ által kettő, sőt három részre darabolódott fel.

A megosztott víztársulatok műszaki berendezései a feldarabolás következtében sok esetben megbénultak. A társulatoknak a részekre darabolás által, még ha régi összetartozásukat szervezetileg nem is veszítették el teljesen, az egységes működésük veszélybe került. Ezzel a ténnyel, a társulatok magyar részérdekeltségeinek - ha biztosítani akarták azt a célt, amelyért egységes műveiket annak idején létrehozták- számolniuk kellett.

Bemutatjuk azokat a társaságokat amelyek a határmegállapítás következtében működési területük veszteséget szenvedett. A kialakult helyzetek felszínre hoztak a víztársulatokat illetően számos olyan kérdést, melyekkel állandóan foglalkozni kellett.

A történeti Magyarországon önálló területtel rendelkező *ármentesítő társulat* 79 volt. Ebből a Duna völgyében 38, a Tisza völgyében 41. Az ármentesítő társulatok területe nem számítva a más társulatokba eső Hortobágy, Berettyó és Aranka-vidéki társulatokat 6 313 591 kataszteri holdat.¹ tett ki.

Az ármentesítő társulatok közül teljes egészében magyar területen maradt 33, teljesen egészében az utódállamokba jutott 30, a határ 15 társaságot vágott ketté. *Az ármentesítő társulatok* összterületéből magyar területen maradt 3 607 705 kh, (57,1%), az utódállamok területére jutott 2 705 886 kh. (42,8%).

Vízhasználati társulat (mederrendezés, lecsapolás, alagszövezés, sankolás², öntözés, ipari vízhasználat) összesen 132 volt. A vízhasználati társulatok összterülete 856 351 kh. Tett ki. *A vízhasználati társulatok* közül teljesen magyar területen maradt 47, teljesen az utódállamokba jutott 67, a határ kettévágott 8. *A vízhasználati társulatok* Magyarországon maradt területe 403 957 kh. (47,2%), volt. az utódállamokba 452 394 kh. (52,8%) terület jutott.

Az ármentesítő- és vízhasználati társulatok összterülete 1918-ban összesen 7 169 942 kh. tett ki. Ebből 4 011 662 kh., azaz 56 % magyar területen maradt, 3158 280 kh., a terület 44%-a az utódállamok területére került.

Az ármentesítő társulatok közül a trianoni határ 13 társulatot két részre, kettőt három részre darabolt fel. A vízhasználati társulatok közül 8 társulatot két részre, és egyet három részre osztott. Összesen 24 víztársulat darabolódott fel.

¹ Kataszteri hold: Eredetileg az egy ekével egy nap alatt felszántott terület volt, a 15. századtól kezdve azonban a szántó mértékéből fokozatosan országosan általánossá vált, és más művelési ágakban is elterjedt. Kataszteri alegysége túlélte a metrikus rendszerbevezetését.

Földnyilvántartási alkalmazását 1972-ben szüntették meg Magyarországon. (1972. évi 31. tvr.) Egy kataszteri vagy katasztrális hold 1600 négyszögöl, ami 0,575464 hektárral vagy 5754,64152861 négyzetméterrel egyenlő. Egy hektár 1,7377 katasztrális holdnak felel meg. A magyar hold (1200 négyszögöl= 4315,5 m², csak szántóföld mérték)

² A terepfelszín alakítás egyik módja. Sankolással a természetes vízfolyások árveizei által tovább hordott hordalék-mennyiséget hasznosítjuk. A vízfolyás által hordott iszap ülepíthető. Ülepítéssel olyan tereprészeket tölthetünk fel, ahol a talajfelszín és a talajvízmélység változásából adódó hatások miatt a tábla vízviszonyai nem egységesek.

A trianoni határ minden viszonylatában vannak szétvágott vízitársulatok. Ezek a következők voltak.

1. táblázat. A trianoni határ által megosztott vízitársulatok felsorolása

I. magyar-osztrák határon	12. Arad megyei ármentesítő-társulat
1. Rába szabályozó társulat	13. Alsó-Fehérkőrösi társulat
2. Lajta vízrendező társulat	14. Szárazéri lecsapoló társulat
II. magyar-csehszlovák határon	V. magyar-román-jugoszláv határon
3. Bodrogközi ármentesítő társulat	15. Aranka-vidéki belvízvédtársulat
4. Bereg megyei ármentesítő társulat	16. Felső-Torontáli ármentesítő társulat
III. magyar-csehszlovák-román határon	VI. magyar-jugoszláv határon
5. Tisza-Szamosközi ármentesítő társulat	17. Szegedi ármentesítő társulat
IV. magyar-román határon	18. Kígyós-éri lecsapoló társulat
6. Szamos-balparti és Ecsedei-láp lecsapoló-társulat	19. Szántova-bezdáni társulat
7. Keleti Nyírvíz társulat	20. Margitta-szigeti ármentesítő társulat
8. Alsó-Nyírvíz társulat	21. Bellyei főhercegi öblözet
9. Berettyó vízszabályozó-társulat	22. Alsó-Karasica lecsapoló társulat
10. Sebes-Körösi ármentesítő-társulat	23. Dázsony-dárdai ármentesítő társulat
11. Fekete-Körösi ármentesítő-társulat	24. Alsó-lendvai lecsapoló társulat

A felsorolt társulatoknak magyar részei a vízfolyás irányát tekintve 8 esetben felső, 14 esetben alsó és 2 esetben közepes fekvésűek, vagyis a határ által érintett 24 vízitársulat magyar részeinek helyzeti fekvése 16 esetben kedvezőtlen, és csak 8 esetben kedvezőbb.

A megosztott vízitársulatok műszaki helyzete

I. Magyar-osztrák határ

1. Rába szabályozó társulat

A régi társulat 403 950 kh. összterületéből Magyarországon maradt 318 319 kh. (78,8%), és Ausztriához került 21,2%-a, azaz 85 631 kh. A Rábaszabályozó-társulatnak összes víziművei, néhány helyi jelentőségű mellécsatornától eltekintve, magyar területen és így magyar kezelésben maradtak. Ezen műveket a vonatkozó és fennálló szabályok szerint a magyar társulati rész tartja fent. Mindazoknak a társulati víziműveknek fenntartási költségeihez, melyek ugyan magyar területen vannak, de az osztrák társulati rész érdekeit is szolgálják, az Ausztriához csatolt érdekeltég megfelelő arányban hozzájárul. A hozzájárulás módját és mértékét a felszámolási eljárás alkalmával állapították meg.

2. Lajta szabályozó társulat

A régi társulat 9 836 kh. összterületéből Magyarország területén maradt 5 401 kh. (54,9%), Ausztriához került 4 435 kh. (45,1%). Az 1911-ben alakult társulat árterének túlnyomó része a Rába szabályozó társulat árterében van Duna, Lajta ártér címen. A társulat magyar részének alsóbb fekvése folytán a társulati belvízcsatornák zöme mintegy 114 km, ezen területen van és így az összes belvíz a magyar területen át kerül levezetésre. A társulatnak 4 szivattyútelepe magyar területen van. Az országhatár a Lajta főmedrét kettévágta, így 15,5 km osztrák, 18,6 km magyar területen fekszik.

II. Magyar-Csehszlovák határ

3. Bodrogközi ármentesítő társulat

A társulatnak 157 082 kh. 1309 öl összterületéből 94 762 kh. (60,3% -a) magyar, és 62 320 kh. (29,7% a) csehszlovák államhoz tartozik. A társulat Tiszamenti töltésének felső 13 km, a Bodrogmenti töltésének felső 19,3 km hosszú szakasza és a Latorca menti töltés egész 40 km hosszában összesen 72,3 km töltés csehszlovák területre került, míg a társulatnak magyar részén maradt a tiszai töltésekből 73,7 km. a bodrogi töltésekből 39 km, összesen 112,7 km.

A társulatnak magyar része mind a Tisza, mint a Bodrog folyását tekintve a Csehszlovák részekhez képest alsóbb fekvésű és árvédelmi helyzete a töltéseknek már ismertett megosztottsága miatt bizonytalan. A társulat magyar részének alsóbb fekvése folytán a társulati belvízcsatornák zöme mintegy 114 km, ezen területen van és az összes belvizek a magyar területen át jutnak levezetésre. A társulatnak 4 szivattyútelepe magyar területen van.

A Bodrogközi társulat vízműveinek működésére a magyar és csehszlovák kormány egyezsége kötött. Az egyes társulat részek maguk tartják fenn a területükön levő műveket. A határra eső művek fenntartása arányosan megoszlik. A magyar társulatrész Bodrogmenti berecki szivattyútelepének fenntartási és üzemi költségeit a csehszlovák fél megtéríti, mert a berecki szivattyútelep teljesen a csehszlovák társulati rész érdekeit szolgálja. Az egyezmény megfelelően rendezte a kettévágott részek műszaki helyzetét. Azonban a társulatrészek helyzeti viszonyai nem zárják ki a két résznek mind az árvízvédelmi, mind belvízlevezetés szempontjából való részbeni teljes elkülönítését.

4. Bereg megyei ármentesítő társulat

A társulatnak 147 803 kh. összterületéből 65 637 kh. (44,4% a) magyar, és 83166 kh. (55,6% a) csehszlovák államhoz tartozik. A társulat Tiszamenti töltésének felső 16,3 km és alsó 9,8 km hosszú szakasza, valamint a Latorcamenti töltés egész 18,8 km hosszában csehszlovák területre jutott. A társulat magyar részén a tiszai töltések hossza 63 km.

A társulat magyar területe, a Tisza folyását tekintve, a csehszlovák részekhez képest közepes fekvésű, ezért árvédelmi szempontból helyzete bizonytalan, ezt

súlyosbítja az a tény, hogy a kedvezőtlen partviszonyok állandó gondos fenntartást és a szükséghez képest újabb biztosító munkálatok elvégzését igényelik.

A társulat magyar részének közbenső helyzete folytán a felsőbb csehszlovák társulati terület belvizei a magyar területen át kerülnek lefolyásra, hogy azután a magyar terület belvizeivel együtt az alsóbb fekvésű csehszlovák társulati területen nyerjenek továbbvezetést, részint az eszenyi zsilipen át, ha a Tisza vízállása megengedi a Tiszába részint magasabb Tisza víznél a Latorcába. A felsőbb csehszlovák terület és a közbenső magyar terület egy részének belvizei alacsonyabb Tisza vízállásánál a szalkai zsilipen át is levezethetők, ezért, Tiszaszalkánál egy szivattyútelep létesítettek.

Mivel a Bereg megyei társulat kettévágott részeinek árvízvédelmét és belvízlevezetését egymástól nem lehet függetleníteni. Ezért a magyar és a csehszlovák fél az egyöntetű vezetésre vonatkozólag egyezményt kötött

III. Magyar-csehszlovák-román határ

5. Tisza-Szamosközi ármentesítő és belvízszabályozó társulat

A társulat 1914-ben alakult meg, beolvasztva magába a régi Szamos-jobb parti árvédelmi érdekeltiséget. Feladata lett volna a Tisza és Szamos között fekvő árterületet megvédeni a folyók árvizei ellen, az ártérre gravitáló külvizeket megfelelően elosztani és az árterületek saját belvizeinek rendezéséről gondoskodni. Ezért tervezték a Tisza és Szamos folyók mentén a védtöltések kiépítését, az összes külvizeknek a kiépítendő ún. tiszai Túr-csatorna útján az ártér keleti részén való felfogását és a Tiszába vezetését, és végre az árterületen belvízcsatornák építését. A háborús évek alatt csak a tiszai Túr-csatornának legalsó 4,5 km hosszú torkolati szakasza épült ki, illetve a csatornához szükséges területek sajátították ki.

Az országhatár a társulatnak 207 663 kh. területét három részre osztotta úgy, hogy 113 217 kh. (54,52%) magyar, 21 144 kh. (10,18%) csehszlovák, 73 301 kh. (35,3%) román területen van.

Az alacsony területű magyar rész az árvizek ellen nincs védve. Van ugyan Tiszabecs és Kisar alsó határa között 38 km hosszúságban régi töltés. Kisar alatt a Szamos torkolatig semmiféle töltés sincs. A Szamos mentén a Szatmár feletti kisbocs-berencei határtól Olcsvaapátiig a töltés ki van építve. Így a magyar terület kelet és részben észak felől védtelen. A Tisza, Túr és Batár vizei azt évente többször is elárasztják.

A magyar fél részéről a kiépítendő tiszai Túr-csatorna nagy fontosságú lenne, de ez csehszlovák területre esik, amelynek érdekeltisége csak 10%-os a társulatban. A munkálatok közös költsége oly nagy terhet róna a magyar érdekeltiségre, amelyet azt egyedül nem tudja viselni. A csehszlovák és román államokkal a társulatnak felszámolása tárgyában kötött egyezmény szerint a Túr-csatorna munkálatok kérdését a három állam egy-egy mérnökéből alakított műszaki bizottság fogja a változott viszonyokra való tekintettel elbírálni.

A magyar érdekeltség törekedett a kül- és belvizek kérdését saját területén belül függetlenül a szomszédoktól, megoldani, és közösnek csakis azon egyes részkérdéseket fenntartani, amelyeket önállóan nem tud megoldani. A magyar résznek egyedül kellene kiépíteni a Szamos-, Tisza- és Betár- menti töltéseket, gondoskodni kellene a Túr pataknak megfelelő szabályozásáról a magyar területen, és ki kellene építtetnie a szükséges belvízcsatornákat (a belvízcsatornák építése már folyamatban van).

IV. Magyar-román határ

6. Szamos-balparti ármentesítő és Ecsedi-láp lecsapoló társulat

A társulat régi 162 866 kh. területéből 78 637 kh. (44,24%) magyar, 84 229 kh. (51,72%) román területen van. A társulati töltések 50-50 % magyar, illetve román területen van. A társulat Szamos-menti töltésének felső 36 km, Kraszna töltésének felső 24 km hosszú szakasza, valamint a Sospatak-Homoród-Balkányi csatorna 27 km hosszú töltése román területen; a Szamos-menti 44 km és a Kraszna-menti 40 km hosszú alsó szakasz pedig magyar területen van.

A társulat magyar része alsóbb fekvésű s így árvédelmi biztonsága a töltéseknek megosztottsága folytán rendkívül bizonytalan. A román részeken az árvédekezés körül való legkisebb mulasztás az alsóbb- és mély fekvésű magyar érdekeltségi terület veszélyét jelenti.

A szétválasztott társulatrészeknek árvédelme és belvízlevezetése egymástól elválaszthatatlan. A régi társulat belvízlevezetésének módja na következő volt: A társulat belvizeit a keleti, lápi és északi főcsatornák vezették le. Ezek közül a keleti és lápi csatornákat az országhatár keresztben átvágja. Az északi csatorna egész hosszában magyar területen van. míg a külvizek elvezetésére szánt Homoród-Balkányi csatorna tisztán román területre esik. A keleti csatornán a szatmár-nagykárolyi útkeresztezésnél van az un. tagyi zsilip, ezen zsilip felett ágazik ki a keleti csatornából a kismajtényi zsilip és szivattyútelephez vezető oldalcsatorna. Mindkét zsilip és a szivattyútelep román területen van.

A keleti csatorna tagyi zsilipje *normális* belvíznél zárva van, míg a kismajtényi szivattyúnál a vízállás a 3 m-t el nem éri, amikor eléri a zsilipet kinyitják, a belvíz egy része a keleti csatornán vezetődik le a magyar területen levő matolcsai holt Szamosra és a tunyogi zsilipen át a Szamosba. *Abnormális* belvízkor a tagyi zsilip zárva van és a kismajtényi szivattyú működésbe lép. Ebben az esetben a tagyi zsilip csak akkor nyílik ki megfelelően, ha a víz szivattyúzása ellenére a szivattyúnál a 3,5 m-t elérte. A nyitás mértéke csak annyi, hogy a víz 3,5 m-en legyen. A főelv, hogy a keleti csatorna felső, jelenlegi román gyűjtőterületének belvize lehetőleg Kismajténynál legyen levezetve a Kraszna felé.

A lápi csatorna vize Nagyecsednél az északi csatornába jut, s azon vezetik tovább az olcsvai zsiliphez, illetőleg az ecsedi szivattyútelephez, de vezethető az un. Nagyvágyáson át a keleti csatornába és annak útján a holt Szamosba is. Ez

a belvízcsatorna berendezés természetesen szükségessé teszi, hogy a román területen levő tagyi zsilip megfelelően működjön és a kismajtényi szivattyútelep üzemeltetése biztosítva legyen.

A szétválasztás óta azonban azt tapasztalták, hogy a román társulat rész ez irányú feladatának nem igen felel meg, és a szabálytalan vízvezetés miatt a keleti csatorna magyar szakasza mentén fekvő alacsony lápi területek nagy károkat szenvedtek a belvizek kiöntéseitől. A társulatrészeknek árvédelme és belvízlevezetése a tárgyalt időszakban nem választhatók el egymástól, még ha műszakilag a kérdés megoldható lenne. A teljes függetlenítés egyrészt a költségek, másrészt a román területen szükséges beruházási munkálatok miatt egyelőre kivihetetlen.

Az ecsedi láptársulatnál, hogy meglegyen a teljes árvédelmi biztonság és a belvizek levezetése a terveknek megfelelően jelentős beruházási munkálatokat kell végezni. Ez a magyar területen: a Kraszna töltéskiegészítések, a keleti csatorna bővítése, az ún. Nagyvájás kibővítése és az északi csatorna alsó szakaszának bővítése lenne. Román területen a Kraszna töltéskiegészítése, a keleti csatorna bővítése a tagyi zsilip és az országhatár között, a Sospatak-Homoród-Balkány-csatorna bővítése, a lápi csatorna felső szakaszának bővítése és a kismajtényi szivattyútelep 4 gépegységének felállítása. E feladatok végrehajtása mindkét társulat rész szempontjából rendkívül fontos.

Az ecsedi láptársulatnak műszaki helyzetét azért részleteztem bővebben, mert ennek a társulatnak helyzete legalkalmasabb azoknak a problémáknak a bemutatására, melyek az országhatárok megjelenése miatt a víztársulatoknál megjelentek.

7. Keleti Nyírvíz társulat

A régi társulat 8178 kh. területéből Magyarországon maradt 2 378 kh. (29%), Romániához került 5 800 kh. (71%). A társulat egyes csatornáit az érdekelt községek tartják fenn.

8. Alsó Nyírvíz társulat

A régi társulat 24 214 kh. területéből 50 kh. esik román területre (0,21%), a magyar terület részesedése 99,79%, 24 164 kh. Tekintettel arra a csekély területre, amelyet társulat területéből Romániához került a társulat műszaki helyzete nem változott.

9. Berettyó vízszabályozó társulat

A társulat 340 547 kh. területéből magyar részen 325 119 kh. (95,47%) maradt, a román részre 15 428 kh. (4,53%) került. A társulat Berettyó-menti töltésének legfelső szakasza a balparton 17, a jobbparton 16 km, az Ér-csatorna töltése pedig 2 km hosszban Románia területén van. Az alsóbb magyar területen levő társulat rész árvédelmi biztonsága, a román területre jutott rész viszonylag

különálló helyzete folytán kis mértékben függ a román résztől. E körülmény miatt a magyar társulati terület belvízlevezetése is független a román társulati résztől. Azon kisebb jelentőségű műszaki kérdések, melyek közvetlen a határ mentén levő társulati területek árvédelmi biztonsága, és a belvizek levezetése szempontjából közös hozzájárulással megoldhatók nem okoznak nehézséget. Ilyen kérdés Kismarja magyar községnek esetleg körgáttal való megvédése és a román társulati terület belvizének a határon, az ún. Gyomár-ér felhasználásával való kivezetése.

10. Sebes-Körösí ármentesítő társulat

A társulatnak a Sebes-Körös két oldalán fekvő 155 907 kh. területéből a magyar oldalon maradt 136 018 kh. (87,24%), a román kézre került 19 889 kh. (12,76%). A társulat Sebes-Körös-menti, összesen 116,748 km hosszú töltésének felső szakaszai és pedig a balparton 10,121 km, a jobbparton 23,610 km, összesen 33,75 km hosszban román területen vannak. Az alsóbb fekvésű magyar területek védelmi biztonsága a román területen levő töltésszakaszok védelmével szoros összefüggésben van. A társulat Romániához csatolt területeinek belvizei a magyar területen jutnak levezetésre. A 439 km hosszú csatornahálózatból 23,865 km jut román területre.

A vonatkozó megállapodások értelmében mindkét társulati rész maga tartja fenn a területre eső műveket. Azonban a társulat Sebes-Körös balparti területén a belvizeket a magas Körös-vízálláskor szivattyúzással távolítják el. A társulatnak balparti magyar területén berendezett ugrai halastó szükséges vízmennyiségének román területen a felfogó csatornából való zavartalan kivezetését külön egyezmény biztosítja.

11. Fekete-Körösí ármentesítő társulat

A társulat 150 303 kh. területéből magyar részen maradt 58 583 kh. (38,98%), román részre került 91 719 kh. (61,02%). A társulat töltései mind a felfogó csatorna mentén 118,23 km hosszban, mind a Fekete-Körös mentén 46,04 km hosszban román területre kerültek. Magyar részen csak 1 km hosszú töltés szakasz maradt, ezért a társulat árvédelmi helyzete kizárólag a román társulatrésztől függ. A társulat 327 km csatornahálózatából 177,206 km jutott román területre. A román terület összes belvizei a magyar területen át jutnak lefolyásra. A társulat csatornáit 22,475 km hosszban egyben országhatárok is.

A társulatnak összes belvizei a magyar területen levő ún. hosszúfoki főcsatornában egyesülve, szabadon jutnak a Kettős-Körösbe, mikor ennek vízállása megengedi. Magasabb kettős-körösí vízálláskor azonban a belvizeket szivattyúzni kell.

A védekezést és a fenntartási munkálatokat minden társulatrész saját hatáskörében végzi el. A társulat magyar területének érdekeltsége azonban tekintettel arra, hogy az összes román belvizek az ő területén jutnak lefolyásra és kedvezőtlen kettős-körösí vízállásnál azokat szivattyúzni kell, nedvesebb

években a szivattyúzási költségek rendkívüli mértékben megemelkednek, ezért indokolt, hogy a román társulati rész ezekben az esetekben a szivattyúzás üzemköltségeihez egy bizonyos arányban hozzájáruljon. Ezt még nem tudták lerendezni, és megkötni az egyezményt.

12. Az Arad megyei ármentesítő társulat

Ennek a társulatnak a teljesen területe román kézre került, de a határkiigazítás folytán egy csekély részét visszacsatolták Magyarországhoz. A társulatnak 136 750 kh. összterületéből Magyarországhoz tartozik 1 881 kh. (1,4%), Romániához 134 868 kh. (98,6%). A visszacsatolt résznek árvédelmi töltése nincs, árvíz ellen részben a román arad megyei ármentesítő társulat, részben a magyar alsó Fehér-körösi társulatnak töltései védik.

Ezen magyar területnek a belvizeit a környező belvízcsatornáknak kellene levezetni. Azonban az a helyzet az, hogy tavasszal ezt a területet a román területekről oda vezetett belvizek veszélyeztetik, mert a román társulatrész nem biztosítja idejében a gyulavarsándi szivattyútelep üzemeltetését. Így a csatornában visszaható belvíz teljesen előnti a magyar területet, ez megis történt 1924-ben

Az aradmegyei ármentesítő-társulat magyar részének árvédelmi biztonsága attól függ, hogy a román részen miként védekeznek. Belvízhelyzete pedig attól, hogy a gyulavarsándi szivattyútelep el van-e látva üzemanyaggal és miként működtetik. Az alsó fehér-körösi ármentesítő-társulat, melyhez a visszacsatolt rész hozzácsatolták, már gondoskodott a belvizek levezetésének a román társulattól való független megoldásáról, és ehhez román részről is hozzájárultak.

13. Alsó fehér-körösi ármentesítő, belvízszabályzó és vízhasználati társulat

A társulatnak 88 255 kh. területéből magyar terület 79 401 kh. (89,967%), román részre esik 8 854 kh. (10,03%). A társulatnak 72,134 km hosszú töltéséből a Csohos-ér mentén 12 km. Fehér-Körös mentén 2,5 km és a Fekete-Körös mentén 3 km, összesen 17,5 km. jut román területre. Az un. élővízcsatornából, annak legfelső szakaszán 4,5 km jutott román fennhatóság alá.

A magyar társulatrész a román társulatrészekhez képest alsóbb fekvésű. Árvédelmi helyzete pedig a román rész töltéseinek megfelelő védelmének hiánya miatt aggályos. (A magyar szakemberek a román részről felmerült tapasztalat hiányát állandóan hangoztatták). A társulat magyar területének biztonságát csakis megfelelő elkülönítő művek létesítésével lehetne elérni.

Az a körülmény, hogy az élővízcsatorna legfelső 4,15 km szakasza és vízkivitel helye román területen van, az élővízkivezetést teljesen meggátolta, mert egyrészt a kiviteli zsilip kezelése annyira megbízhatatlan, hogy pl.: megesett, hogy magasabb vízálláskor nem zárták el idejében a zsilipet, másrészt a Csohos-érben levő duzzasztót a románok eltávolították s így a vízkivittelt éppen alacsonyabb vízállásnál lehetetlené tették.

Ezt súlyosbította, hogy román részről újabb csatornák építésével, olyan területek belvizeit vezették az élővízcsatornába, melyeknek elvezetésére azt nem tervezték. Ezek a vizek annyira megtöltötték a magyar társulat főcsatornáit, hogy emiatt a magyar területek saját belvizei nem folytak le idejében és az idegen vizeket a társulat békési szivattyújának kellett kiemelni az ártérből. Ezen rendkívül költséges helyzet miatt a magyar társulat inkább lemondott az élővízcsatorna román területen levő pélyi vízkiviteli jogáról s elzárta a csatornát a határnál. A magyar társulat a gyulai Fehér-körösi Goiséé duzzasztó mellett gondoskodott a vízkivitelről a pélyi zsilip helyett.

14. Száraz-éri belvízlevezető társulat

A társulat 31 177 kh. összterületéből magyar terület 15 682 kh. (52,14%), román terület 15 595 kh. (49,86%). A társulat fő belvízlevezetője a Száraz-ér medre, amelynek Battonyaig terjedő felső szakaszában a mezőhegyesi élővíz csatornát építették ki, amely vizét a Marosból nyeri Arad felett. Magyar területen 12,5 km, kiépített társulati belvízcsatorna volt, román területen 66,5 km. A Száraz-ér medre, mely egyszersmind élővízcsatorna, román részen 34 km, magyar részen 16 km hosszú. A Battonya alatti ki nem képezett Száraz-ér meder 88 km hosszú. A társulat belvizeinek levezetése Száraz-ér megfelelő helyein kiépített 5 zsilip kezelése által történik. Az élővízcsatorna vízkiviteli berendezése, valamint a Száraz-éri belvíz levezetését szabályozó zsilipek közül 4 a román területen van. Csapadékosabb időben a magyar társulati rész helyzete attól függ, hogy a zsilipek kezelését a román hatóságok az előírt szabályoknak megfelelően végzik e. A zsilipek kezelése azelőtt az aradi kultúrmérnöki hivatal feladata volt. A víziműveknek a régi szabályzatok szerinti kezelésére a román fél kötelezettséget vállalt.

A Száraz-ér medrének rendezése még sok munkát igényelne. A társulat kiépítette a Száraz-ér alsó magyar szakaszán az un. sámson-apátfalvi csatornát és néhány mellékcsatornát, kiépítette a Száraz-ér felső és alsó részének román szakasza mentén a belvízcsatornákat, azonban a Száraz-érnek középső Battonya- Sámson közötti 88 km szakaszán munkálatok nem végeztek. Csapadékos időkből az a helyzet áll elő, hogy a rendezetlen középső szakaszon a főként román területről lefolyó belvíz nem tud rendesen lefolyni, Battonya és Tornyá mentén megduzzad és ezen községekben kárt okoz. A tárgyalások nem vezettek eredményre. A román fél álláspontja az volt, hogy a társulat román területének belvizeit a magyar rész köteles levezetni. A román rész csak azon munkálatokhoz hajlandó arányosan hozzájárulni, amelyek a román területre közvetlen hasznosak. Azt a körülményt, hogy ezen munkálatok által a Battonya alatti és szabályozásra szoruló 88 km hosszú Száraz-ér menti alsóbb érdekelttség súlyosabb helyzetbe kerül és ennek megszüntetése további munkákat igényel, nem voltak hajlandók figyelembe venni

V. Magyar-román-jugoszláv határ

15. Aranka-vidéki belvízvédtársulat

A társulatnak egész ártere beleesik a felső-torontáli ármentesítő-társulat területébe. Összterülete 143 229 kh. ebből magyar 1 664 kh. (1,16%), román 82 665 kh. (57,7%), jugoszláv 58 899 kh.(41,14%). A társulat csatornáinak összes hossza 453,344 km, ebből magyar területen van 12 km, (2,65%), román területre esik 267 km. (58,93%), jugoszláv területen van 174,44 km, (38,42%).

A csatornatöltések hossza 39,957 km. Ebből román területen van 5 km. (12,51%), jugoszláv területre 34,957 km. (87,49%) esik. Az a kis érdekeltségi terület, amely Magyarországnál maradt, az Aranka vízfolyás legfelső részén terül el. A határmegvonás annyiban érintette, hogy az Aranka medernek szerb területen való jogtalan áttöltése folytán a magyar belvizeknek levezetését akadályozzák.

16. Felső-torontáli ármentesítő társulat

A társulat 558 328 kh. területéből: magyar 40 842 kh.(7,33%), román 225 596 kh. (40,4%), jugoszláv 291 889 kh. (52,37%). A társulat 180,337 km hosszú védtöltéséből magyar területen maradt 40,8 km. (22,6%), román területre került 64 km. (35,5%), jugoszláv területre került 75,5 km. (41,9%). Mivel a régi társulat töltéseinek mintegy 77%-a idegen államok területére került, a magyar társulati rész árvédelmi biztonsága az idegen töltésszakaszok védelmétől függ. A magyar társulati rész közepes fekvésű, a társulat idegen részeihez képest a Maros felől alsó, a Tisza felől felső helyzetben van.

Magyar részről elemi érdek, hogy a rá eső fejlesztéseket minél előbb végre kell hajtani, mert töltések helyzeti fekvése és a saját érdek megkívánja.

A társulat területén a belvízrendezést külön lecsapoló társulatok végezték. A megmaradt magyar területen egy ily társulat van, az ószentiványi társulat, mely a tárgyalt időszakban a torontáli ármentesítő-társulat kezelésében volt. A csatornák hossza 34,994 km. Ebből 5 km országhatár Jugoszlávia felé. Újabban a Gyála jugoszláv község oly területekről is a társulati csatornába vezeti a belvizeket, melyek nem voltak tagjai a társulatnak, s így a magyar érdekeltségnek ezért több vizet kell szivattyúztatni. Ez a kérdés a tárgyalt időszakban még nem rendezték.

VI. Magyar-jugoszláv határ

17. Szegedi ármentesítő társulat

Ezen társulat a régi sövényháza-szeged-martonosi és horgos-martonosi öblözetekből alakult, összes területe 45 317 kh., amelyből magyar területen maradt 38 674 kh.(85,3%) jugoszláv területre jutott 6 642 kh. (14,7%). Az országhatár által a régi horgos-martonosi öblözet teljesen, a szeged- martonosi öblözetből 446 kh. került Jugoszláviához. A társulat magyarországi része a Tisza folyását tekintve, felsőbb fekvésű. Töltéseinek összes hossza 38,061 km,

melyből 13 km fekszik jugoszláv területen. Egy jugoszláv területen beálló gátszakadás esetén Magyarországon a társulatnak szeged-martonosi öblözete kerül veszélybe.

Belvízrendezés tekintetében a társulatnak Szeged város feletti sövényházi öblözete önálló, míg a Szeged város alatti öblözetnek belvizei a vedresházi tiszai átvágás elzárt kanyarjában gyűlnek össze és ennek alsó végén, közvetlen az országhatár mellett levő un. lúdvári zsilipen kerülnek levezetésre. Magasabb Tisza vízállásnál a lúdvári szivattyú útján emelik át a Tisza folyóba. Ez a zsilip és szivattyú magyar kezelésben maradt, a belvízlevezetés szempontjából az országhatár a helyzetet a régihez képest nem befolyásolja.

18. Kígyós-éri lecsapoló társulat

A társulat a Kígyós-érral kapcsolatos területek belvizének rendszeres levezetésére alakult meg, területe 4 881 kh. volt. Ebből 1 676 kh. (34,3%) fekszik magyar, és 3 205 kh. (65,7%) jugoszláv területen. A Kígyós-eret, mely a társulat főcsatornája, az országhatár négyszer szeli át, úgy az alsó 23 km hosszú torkolati szakasz jugoszláv, ehhez csatlakozik felfelé egy 1,8 km hosszú magyar szakasz, majd 5 km hosszban ismét jugoszláv, azután 6 km hosszban ismét magyar, ezt követi az újabb 9 km hosszban jugoszláv szakasz; legfelső kétágú 10 és 30 km hosszú szakasza ismét magyar.

A régi társulat a jugoszláv területen levő torkolati szakaszon mintegy 19 km hosszban végrehajtotta a szükséges munkálatokat, a négy középső, összesen mintegy 21 km hosszú szakasz régi rendezetlen állapotban maradt, míg a legfelső magyar szakaszokat a húszas évek elején rendezték.

19. Szántova-bezdáni lecsapoló társulat:

A társulat belvízterülete 3 264 kh., ebből magyar területen maradt 365 kh. (11,3%), Jugoszláviához került 2 898 kh. (88,7%). A régi társulat csatornáinak egy kisebb legfelső szakasza van magyar területen. A magyar rész a jugoszlávhoz képest felső fekvésű, a határvonal vezetése miatt a magyar terület helyzete nem kedvezőtlen. Főcsatorna 11,5 km. mellékcsatorna 25,6 km hosszú. Bezdánnál van egy szivattyútelep, amely a Ferenc-csatornába emeli át a vizet.

20. Margitta-szigeti ármentesítő és belvízlevező társulat

A társulat területe 54 476 kh., ebből magyar 50 194 kh. (92,1%) és 4 282 kh. (7,9%) jugoszláv terület. A dunai töltések összes hossza 54,7 km, ebből 48 km magyar, 6,7 km jugoszláv területre esik, itt van a társulatnak két zsilipje is. A társulatnak magyar része felsőbb fekvésű. A társulatnak árvédelmi biztonsága a jugoszláviai töltésrészeknek védelmétől is függ, ami nem megnyugtató, hiszen 1924-ben az alsó dunai, ma már teljesen jugoszláv társulatoknál gátszakadás történt.

A társulatrésznek belvízrendezése egymástól teljesen elkülöníthető. Az országhatár a felsőbb fekvésű magyar terület helyzetét a régihez képest nem nehezíti.

21. Bellyei főhercegi uradalom (Kölked-Darázs-Vörösmart-Kopácsi öblözetek)

A régi kölked-darázsai és vörösmart-kopácsi öblözetekből alakult meg. A Vörösmart-Kopácsi öblözet teljesen jugoszláv területet lett. A kölked-darázsai öblözetet a határ kettévágta. Az öblözetek 12 000 kh. területéből 7 000 kh. (58,3%) magyar, 5 000 kh. (41,7%) jugoszláv, 16 km hosszú töltéséből 9 km magyar és 7 km jugoszláv területen van. A belvízlevezetést a határ nem befolyásolja hátrányosan. A 68 km csatornából 60 km és a 2 szivattyútelep a felsőbb fekvésű magyar területen van.

22. Alsó Karasica-völgyi vízlecsapoló társulat

A társulat belvízterülete 5 053 kh., amelyből mintegy 2 000 kh. (39,5%) magyar és 3 053 kh. (60,5%) jugoszláv terület. A Karasica-meder un. külvízcsatorna a vizeket (19 m³) szabadon vezeti le a Dunába. A tulajdonképpen 3,21 m³-t kitevő belvizek részére a Karasica-mederrel párhuzamosan szivócsatorna épült, amely a belvizeket a budzsáki holtunába vezeti, amíg annak vízállása 2,55 m. Amikor ennél az értéknél magasabb, akkor a belvizek a szivócsatorna végénél levő szivattyúval a Karasicába emelik át. A társulat kötelékébe tartozó karasica-i folyás és szivócsatorna 84 km hosszú, melyből magyar területen 28 km és jugoszláv területen 56 km van. A Karasica 2 km, a szivócsatorna 1 km hosszan alkotja a határt.

A szivócsatorna jugoszláv részen teljesen elhanyagolt állapotban van. Így a szivattyúzás hatását a magyar rész nem érzi. A Karasica-meder magyar részen is rendezést igényel. A magyarboly-berementi úttól felfelé terjedő rész belvizei bevezethetők lennének a Karasicába, míg ezen úttól lefelé eső magyar terület belvizei részére célszerű lenne a határ közelében szivattyút felállítani.

23. Dázsony-dárdai ármentesítő-társulat

A Drávamenti társulat területe 39 300 kh., melyből 12 680 kh. (32%) magyar és 26 620 kh. (68%) jugoszláv területen van. A magyar terület felsőbb fekvésű. A társulatnak 50,6 km hosszú töltéséből 13,25 km magyar területen van. A lankai zsilip mentén 4 km hosszan ezen töltésszakasznak a vízfelöli lába képezi az országhatárt. Ez az állapot ezen szakasz fenntartása és ellenőrzése szempontjából nem kellemes feladat. A társulat árvédelmi biztonsága, mivel a töltések 74%-a (37,25 km.) jugoszláv területen van, ezen szakasz védelmétől függ. A társulatrészek belvízlevezetése egymástól független.

24. Alsólendva-völgyi lecsapoló-társulat

Területe 13 540 kh., amelyből 1 316 kh. (9,7%) magyar és 12 224 kh. (90,3%) jugoszláv területre esik. A társulatnak 101,5 km csatornahálózatából 4 km tisztán magyar, 90 km jugoszláv oldalon van , 7,5 km hosszan határt alkot. A határ a társulat magyar részének helyzetére nem gyakorol befolyást. Az Adorján nevezetű főcsatorna határszakasza jövőben való fenntartásának

módozata a tárgyalások útján rendezendők, mert a csatorna rendszeres tisztítása igen fontos, ugyanis a Mura áradásai állandóan feliszapolják.

Összefoglalás

Ezen társulatok a magyar részeknek árvédelmi biztonsága és belvízlevezetésük zavartalansága az általunk tárgyalt időszakban kivétel nélkül attól függött, hogy a feldarabolt társulatoknak az utódállamok területén levő töltéseit hogyan tartják fent, és azokon miképpen védekeznek. A belvízlevezetésnél pedig hogy megtartják-e a volt régi társulatok erre vonatkozó szabályzásait és idejekorán megteszik-e a szükséges, (többek között a szivattyútelepek üzemét biztosító) előzetes intézkedéseket. A régi társulatok egységes szervezetük, kipróbált, gyakorlott személyzetükkel az állam és közigazgatás megfelelő támogatásával és a kifogástalan árvízi hírszolgálat mellett a veszélyek idején óramű pontosságával működtek; és még így is sok esetben igen erős és körültekintő munkába került egyes vészhelyzetek elhárítása.

2. táblázat. A Trianoni béke értelmében kettévágott vizitársulatok jellemzői

	összterület	magyar rész	%	idegen rész	%
1. Rába szabályozó társulat	403 950	318 319	78,8	85 631	21,2
2. Lajta vízrendező társulat	9 836	5 401	54,9	435	54,1
3. Bodrogi közti ármentesítő társulat	157 082	94 762	60,3	62 320	29,7
4. Bereg megyei ármentesítő társulat	147 803	65 637	44,4	83 166	55,6
5. Tisza-Szamosközi ármentesítő társulat	207 663	113 217	54,5	94 445	45,5
6. Szamos-balparti és Ecsedei-láp lecsapoló társulat	162 866	78 637	43,2	84 229	51,7
7. Keleti Nyírvíz társulat	8 178	2 378	29,0	5 800	71,0
8. Alsó-Nyírvíz társulat	25 214	50	0,2	24 164	99,8
9. Berettyó vízszabályozó-társulat	340 547	325 119	95,5	15 428	4,5
10. Sebes-Körösi ármentesítő társulat	155 907	136 018	87,2	19 889	12,8
11. Fekete-Körösi ármentesítő társulat	150 303	58 583	39,0	91 719	61,0
12. Arad megyei ármentesítő társulat	137	1 881	1,4	134 868	98,6
13. Alsó-Fehérkőrösi társulat	88 255	79 401	90,0	8 854	10,0
14. Szárazéri lecsapoló társulat	31 177	15 682	52,1	15 595	49,9
15. Aranka-vidéki belvízvédőtársulat	143 229	1 664	1,2	141 564	98,8
16. Felső-Torontáli ármentesítő társulat	558 328	40 842	7,3	517 481	92,7
17. Szegedi ármentesítő társulat	45 317	38 674	85,3	6 642	14,7
18. Kigyós-éri lecsapoló társulat	4 881	1 676	34,3	3 205	65,7
19. Szántova-bezdáni társulat	3 264	365	11,3	2 898	88,7
20. Margitta-szigeti ármentesítő társulat	54 476	50 194	92,1	4 282	7,9
21. Belleme főhercegi öblözet	12 000	7 000	58,3	5 000	41,7
23. Alsó-Karasica lecsapoló társulat	5 053	2 000	39,5	3 053	60,5
23. Dázsony-dárdai ármentesítő társulat	39 300	12 680	32,0	26 620	68,0
24. Alsó-lendvai lecsapoló társulat	13 540	1 316	9,7	12 224	90,3

Az új országhatárok az érintett társulatoknál ezt a kiépült infrastruktúrát teljesen megbontották. A levágott és idegen uralom alá került társulatrészeken, elsősorban Romániában és Jugoszláviában a politikai berendezés kiépítése fontosabb volt a társulatok céljainál. Az „idegen” tájékozatlan közigazgatás, a gyakorlott személyzet hiánya, a politikai célt szolgáló földosztás, a társulatrészek anyagi tehetetlensége mind oly körülmények voltak, amelyek a víztársulatoknál nehezítették a munkát, és sokszor a társulatoknak alapszabályaik szerinti működését sok esetben megbénították, illetve ellehetetlenítették.

A trianoni békeszerződés szerint az utódállamokkal a határ által feldarabolt víztársulatok ügyében egyezményeket kellett kötni. A magyar vízügy az ország geopolitikai földrajzi helyzetéből kifolyólag rákényszerült az együttműködésre.

Kialakult egy bizonytalanság a magyar vízügyben. Az egyezmények célja az volt, hogy a feldarabolt víztársulat részek célirányos működését biztosítani tudják. Feltételezve azt, hogy az egyezményekben foglalt megállapodásokat mindkét részről betartják. A társulatrészek között levő országhatár a maga különféle nehézségeivel, az egységes intézkedés hiánya, és az a sok részletkérdés, amely még megoldásra vár, és amelyek mindig fel fognak merülni, a bizonytalanság érzetét nem szüntették meg a magyar részekben.

Ezt a bizonytalanságot növelték azok a jelenségek, amelyeket egyes idegenbe jutott társulatrészeknél a szétválasztás óta észleltek, például az árvízjelző szolgálat hiányos és késedelmes volta az utódállamok részéről s főképpen a Tisza völgyében. Erre vonatkozólag történtek már megállapodások, azonban azok végrehajtása még sok kívánnivalót hagy hátra.

A román és jugoszláv részekben a teljes különválásra helyezték a hangsúlyt. Szívesebben vennék, ha semmiféle közösség nem lenne 2-2 társulatrész között. Rájuk nézve a magyar részek érdekei közömbösek, de saját érdekeit annál erélyesebben védelmezték.

A feldarabolt víztársulatok általános helyzetét elemezve a magyar vízügy arra, a meggyőződésre jutott, hogy a társulatok magyar részei érdekeltségének törekedni kell, mind az ármentesítés, mind a belvízlevezetés tekintetében amennyire csak lehet, függetlenítsse magát a másik résztől.

Természetes, hogy a teljes függetlenítés egyik vagy másik irányban legkritikább esetekben hajtható végre. Azonban a legtöbb társulatnál meg van a lehetőség legalább a részleges függetlenítésre, ami egyes esetekben lényegesen javíthatja a magyar rész bizonytalan helyzetén.

Az utódállamokkal megkötött és kötendő egyezmények intézkednek arról, hogy a kettémetszett társulatrészek között időnként felmerülő mindennemű műszaki kérdés a lehető leggyorsabban közös megegyezéssel megoldódjon. E célból az egyezményekben egy állandó műszaki bizottságot megszervezését írták elő, amelynek tagjai egymással közvetlen érintkezve, minden egyes esetben rövid úton járnak el és a felmerülő ügyeket igyekeznek rendezni, és ha nem sikerül megoldást találni akkor terjesztik az állandó vízügyi műszaki bizottság elé.

A gyakorlat előhozta azokat a nehézségeket, melyekkel a szétdarabolt víztársulatok magyarországi érdekeltségeinek a jövőben állandóan meg kell birkóznuk. Ezek olyan természetűek és sok esetben olyan méretűek voltak, hogy a társulatrészek között levő országhatárok miatt máról-holnapra nem lehet elhárítani, viszont megkellett oldani, mert a magyar társulatrészek érdekeltségeinek létérdeke ettől függött.

Irodalom

- Az árvédelem körüli eljárás. (Feketekőrösi ármentesítő társulat) Nagyszalonta, 1909. (szerk.) POLGÁR L-SIPOS B-SZAPPANOS Z.: Árvízvédekezési kézikönyv. Bp.1974.
- BENEDEK J.: A Duna 1926. évi árvize a Drávatorok tájékán. Vízügyi Közlemények, 1932. július-december
- BECKER Á.: Az 1932. évi árvizek, a Tisza mederrendezése és a trianoni határ. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1933. február 19.
- CSERMÁK B.: Vízügyek az 1945 előtti időkben. Vízügyi Közlemények, 1993. 4. füzet
- DÓKA K.: A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Bp., 1987.
- CSÜLLÖG G. 1997: Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In: Füleki Gy. (szerk.) A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő, pp. 291-296.
- CSÜLLÖG G. 2008: Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In Reményi P. – Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. pp. 334-341.
- CSÜLLÖG G. 2010: A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. pp. 56-61
- CSÜLLÖG G. 2012: A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. pp. 137-146.
- DUNKA S.- FEJÉR L.- VÁGÁS I.: A verítékes honfoglalás A Tisza-szabályozás története Bp. 1996.
- FEJÉR L.: Árvizek és belvizek szorításában A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára és gazdasági feltételeire 997. (Vízügyi történeti füzetek 15.)
- FEJÉR L.- KOLTAY J.: A vízgazdálkodási társulatok múltja és jelene. I. Vízügyi Közlemények, 1992. 1.sz.
- FEJÉR L.-DR. SZLÁVIK L. 111 Vízi emlék Magyarországon Bp. 2008.
- GALLACZ J.: Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról Nagyvárad, 1896.
- GESZTELYI NAGY L.: Ármentesítés, lecsapolás és a mezőgazdaság. 1930
- HUBERT L.: A szegedvidéki belvízrendezés kérdése. 1929.
- IHRIG D. (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Bp., 1973.
- KÁROLYI ZS. - BOTÁR I.: A Tisza szabályozása, I-II. Bp., 1971.

- KENESSEY B.: A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége Bp. 1931.
- KONCSOS L.: A Tisza árvízi szabályozása a Kárpát-medencében - Bp. 2006.
- KVASSAY J.: A Duna- és Tiszavölgyi ármentesítő társulatokra vonatkozó statisztikai adatok Bp.1900.
- KVASSAY J.: Árvédelem. Bp., 1907.
- LAMPL H.: Az Alföld problémái. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1935. máj.26.
- LÁSZLÓFFY W.: A vízrajzi szolgálat fejlesztése. In: Az árvíz és belvízvédelem időszzerű kérdéseiről. (Szerk.: PICHLER J.) Bp., 1942.
- NAGY S.: A Bodroghöz belvízmentesítésének története. = Vizeink. - 33. 1996. 4/5. 14-18.p.
- NÉMETHY B.: Árvíz és vízjog. In: Az árvíz- és belvízvédelem időszzerű kérdéseiről. (Szerk.: PICHLER J.) Bp., 1942.
- PADOS I.: Az ármentesítő és vízrendező társulatok szerepe a Tisza-völgyének fejlődésében. Vizeink. 33. 1996. 8/9. 6-9.p.
- PÁLFAI I.: Belvizek és aszályok Magyarországon Hidrológiai tanulmányok Bp.2004
- REVICZKY GY.: Az Ecsediláp Társulat fejlődése és újjáépítési munkái. [Kézirat] 1948.
- ROHRINGER S.: Vízgazdasági politikánk. Vízügyi Közlemények, 1923. június-december.
- SÁRKÖZI Z.: Árvizek, ármentesítés és folyószabályozás a szigetközben és az Alsó-Rába vidékén. 1968.
- SCHNEIDER J.: Az árvíz ellen való védekezés. Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye, 1904, 477-491.p.
- SUBA J.: Magyarországi vízi társulatok 1807-1918. In: Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. (szerk.): FRISNYÁK S. - KÓKAI S. Nyíregyháza 2012, pp.153-164.
- SUBA J.: A magyar vízügy munkálatai 1919-1945 Budapest Kézirat
- STELCZER K.- CSOMA J.: Ármentesítés, árvízvédelem folyószabályozás Bp. 1979.
- ZSILIP, TILTÓ ÉS SZIVATTYÚTELEP KEZELÉSI SZABÁLYZATA. (Berettyó vízszabályozó és ármentesítő ársulat), Nagyvárad, 1912.
- TELLYESNICZKY J.: A Tiszavölgyi árvizei és ármentesítése. Vízügyi Közlemények, 1923. január-június.
- TRUMMER Á.: Belvízrendezésünk fontosabb feladatai. In: Az árvíz- és belvízvédelem időszzerű kérdéseiről. (Szerk.: PICHLER J.) Bp., 1942.
- VIZEINK KRÓNIKÁJA (szerk.: FEJÉR L.) Budapest 2001.

Térképek

- Az Ecsediláp Lecsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat árterületének és szabályozási műveinek átnézeti térképe. M. 1:125 000 Szatmárnémeti, 1941. 3 db.) HT. B XV b 52
- Az „Ecsediláp Lecsapoló, Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat” árterületének és szabályozási műveinek átnézeti térképe. M. 1:75 000 Budapest, 1942. HT. B XV b 89

- A FEKETEKÖRÖSI Ármentesítő Társulat árterének átnézeti térképe. M. 1:75 000.
[Sarkad. 1887] HT. B IX b 305
- HOSSZÚFOKI ármentesítő társulat. Helyszínrajz. M. 1:75 000 Békés, [192?] HT. B XV b 65
- KÖRÖS-TISZA-MAROSI Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat (területének térképei).
M. 1:75 000 Budapest, 1926–1935. (9 db.) HT. B XV b 60
- KOGUTOWITZ M.: A 16 m. Kir. folyammérnöki hivatal és a 9 vízépítészeti felügyelőség területi beosztása 1901. évben. [M. 1:3 800 000.] Bp. 1901. HT. B IX b 306/2
- AZ ÚJ HATÁROKKAL átvágott ármentesítő és lecsapoló társulatok területének térképe. M. [1:1 500 000] HT. B XV b 21
- A MAGYARORSZÁGI és a határmenti vízi társulatok térképe. – Carte des syndicats Hydriques Hongrois et Limitrophes. M. 1:750 000 Budapest, 1931. HT B XV b 79
- A MARGITTA-SZIGETI ármentesítő és belvízlecsapoló társulat árvédelmi térképe. (Szeremle és Bezdán közötti Duna-szakasz.) M. 1:75 000 Budapest, [191?] HT B XV b 66
- REICHENBACH L.: Feketekörösi Ármentesítő és Belvízrendező Társulat árterületének átnézeti térképe. M. 1:75 000 Sarkad [192?] HT B XV b 61
- A SEBES-KÖRÖS vízszabályozó és ármentesítő társulat árterületének átnézeti térképe. M. 1:75 000 H. n. [193?] HT B XV b 69
- SIEBERT J.: Az Alsócsallóközi és Csilizközi ármentesítő és belvízlevezető Társulat helyszínrajza az 1926. évben. M. 1:900 000 H. n. 1926. HT. B XV b 51
- A SZEGEDI ármentesítő és belvízszabályozó társulat rétegvonalas térképe. M. 1:25 000. H. n. [1910?] HT. B IX b 292
- A SZIGETKÖZI Ármentesítő Társulat árvédelmi térképe. M. 1:75 000 Budapest, [191?] HT. B XV b 64
- TABÉRY Á.: A Sebes-Körös vízszabályozó és ármentesítő-társulat árterületének átnézeti térképe. M. 1:75 000. Nagyvárad. [189?] HT. B IX b 265
- TISZA-SZAMOSKÖZI Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat. Átnézeti helyszínrajz a Tapolnok főcsatorna vízrendszeréről. M. 1:25 000 [Budapest], 1937. (Kimutatás a mellékcatornák vízgyűjtő területéről.) HT. B XV b 104
- [A TISZA-SZAMOSKÖZI Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat árterületének és szabályozási műveinek átnézeti térképe.] M. 1:75 000 Budapest, 1940. B XV b 90
- VÁLYI B.: A Dunavölgy vízszabályozási átnézeti térképe. M. 1:400 000. Bécs, 1903. HT. B IX b 139/2

Írország történeti földrajza a kezdetektől az anglo-normann hódításig (kb. Kr.e. 8.000 – Kr.u. 1169)

POSTA JÓZSEF

Historical geography of Ireland from the beginnings to the anglo-norman conquest (8.000 BC – 1169 AD)

Studying the historical geography of Ireland – here in Hungary – is very instructive for us. A very successful country of the end of the 20th and the beginning of the 21st century (the Celtic tiger as the international press mentioned it) walked a long historical road, which we can support by studying the development of geographical space – as solidated time – too. The stratification and fusion of different periods of the rich past created an unrivalled and unique sub-system of civilization by the end of the examined era (1169) in Europe (*Pap 2002*).

The withdrawing of the ice sheet created advantageous life conditions for the arrivals as early as the Mesolithic Period (about BC 8.000-4.000). However, the first active, environment-changing activities were done by the Neolithic migrants in the next wave (about 4.000-2.000 BC) thanks to their domestic life-style. Their remembrance is preserved by thousands of megalithic tombs (for example Newgrange). Thanks to the Beakers, the Bronze Age (about BC 2.000-600) is also an important stratum of the Irish culture-history, social and space development. The sharpest effect was produced by the arrival of the Celts (about BC 600). They brought the Iron Age to the island. The Pagan Celtic Age already formed a special social and space structure (like the continental Celts). Afterwards, the Christian Celtic Era (from AD 5th century) made the country one of the most flowering and influential centres of Europe for two centuries (from 6th to 8th cent.). The viking raids not only stopped this prosperity, but their coastal town-foundings started the basic and long-lasting change of the population density and settlement system. At the end of this period, their final defeat (in 1014) and the end of their assimilation (which had started earlier) raised possibility for a relatively peaceful and consolidated changing in the Church and the political system.

1. Írország a kelták előtti időkben

1.1 A mezolitikumi korszak jellemzői (kb. Kr.e. 8.000 – 4.000)

Írország földje kb. 10.000 éve vált le a kontinensről a holocén tengerszint-emelkedés következtében (*Nemerkényi 2000*). Majd kb. 8.000 éve az Angol (Fő) - szigettel is megszűnt a közvetlen kapcsolata (*Mitchell 1994*).

Az első mezolitikumi kolonizáció kb. Kr.e. 8.000 táján történik meg, az akkor még létező földhídon keresztül, amely az Angol-szigettel összeköti (*Duffy 2000*).

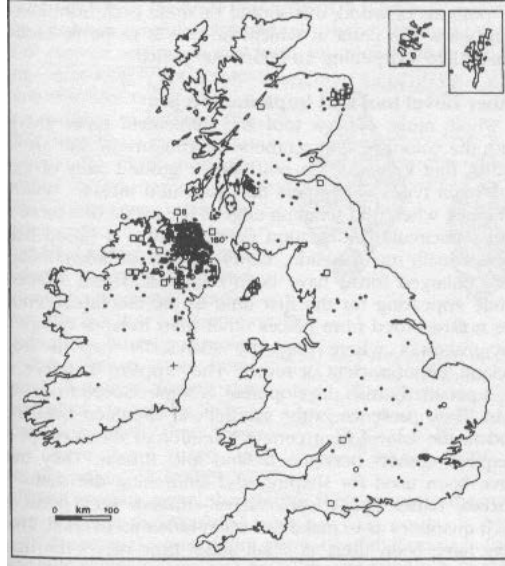
Az érkezők romlatlan természetet találtak. A jég Kr.e. 13.000-tól kétezer év alatt olvadt le a szigetről, előkészítve az országot a mezolitikumiak számára. A bevándorlók a szigetet elszórtan népesítették be és nem hagytak hátra művészi tevékenységre vagy mezőgazdasági aktivitásra utaló bizonyítékokat. Eredetük több irányba mutat az Angol-szigetről: legalább négy érkezési útvonal azonosítható. Számatalan ok miatt jöhettek a Skandináviából (az Angol-szigeten át) érkező betelepülők. Idevonzhatták őket a természeti erőforrások, a növény és állatvilág (*Flanagan 2000*). De bizonyára a legfontosabb természeti kincs a kovakő volt, amit északkeleten (a mai Antrim területén) találnak meg kréta mészkőben, könnyen hozzáférhetően. A másik térség, ahol megtelepülnek, a délnyugati térség (a mai Kerry). De északnyugat a frekventáltabb a több tó és ebből következően a bőségebb élelem miatt (*Mitchell 1994*). A korszak végén feltűnik a kézműves-specialista és a kovakő-kereskedelem egész Írországra kiterjed (a mai Antrim kivételével), ahol rendelkezésre állt ez a nyersanyag. A korszak kooperációs ill. békés jellegét támasztja alá, hogy nem fejlesztenek ki speciális emberölő fegyvert. Ekkortájt (Kr.e. 5.000 – 4.000) a klíma sajátossága az emelkedő csapadékmennyiség és a hőmérséklet mainál évi átlag +1 fokkal magasabb értéke. Ez a tőzegképződésre, mint az egyik legfontosabb írországi energiahordozóra lesz nagy hatással.

1.2 A neolitikumi korszak jellemzői (kb. Kr.e. 4.000 – 2.000)

Írország első földművelői és állattenyésztői a neolitikum bevándorlói voltak, akik Britanniából vagy a kontinensről érkeztek kb. 6.000 évvel ezelőtt (*Duffy 2000*).

A Közel-Kelet népességnövekedése eredményezte azt a népességnomást, amely Nyugat-Európa irányába elindított egy olyan méretű migrációt, amelynek eredményeként a neolitikumiak a mai Spanyolország és Franciaország területén keresztül eljutottak Írország területére. Ők gyakorolták az első komoly hatást Írország tájképére. Ezek közül a leghíresebbek és legszembetűnőbbek a megalitikus síremlékek: dolmenek, folyosósírok.

Ez utóbbiak a legsajátosabbak és legismertebbek, amelyeket találóbb nekropoliszoknak nevezni. A leghíresebbek a Boyne völgyében, Meath és Sligo megyékben találhatóak. De szintén a rendelkezésre álló tér tervszerű hasznosításáról tanúskodnak az ún. „száraskő-határfalak”, amelyek az állatállomány védelmét szolgálták a ragadozók (főleg farkasok) ellen. A szántóföldi gazdálkodás erdőirtások helyén történik emberi vagy szarvasmarha vontatással. Az erdőirtásokhoz viszont keményebb kőbalták kellek, mint amit a vadászó-gyűjtőmezolitikumi életmód megkívánt. Ezen igények nyomán jöttek létre a mai Antrim, Derry, Dublin, Limerick megyék területén ill. Rathin-szigetén az első baltakészítő üzemek, „gyárak” (valójában kőfejtők), ahol számos egyéb újfajta szerszám- és eszköztípus is készült: kovakő vakarók, kovakő nyílhegyek, kovakő kések, köorsók, mozsártörők (*Flanagan 2000*).

1. ábra: a neolitik kovakő-termelés a Brit-szigeteken (forrás: Flanagan, L.: *Ancient Ireland.*)

Ezek a termékek eljutottak Írország legkülönbözőbb tájaira, sőt Skóciába és Dél-Angliába is, rendkívül fontos utazásokra készítve a neolitikumi termelőket. Írország tehát 5.000 évvel ezelőtt már jelentős exporttevékenységet fejtett ki, amiből arra következtethetünk, hogy ezekben a „gyárakban” sokan dolgozhattak.

Neolit települések az egész ország területén ismertek. Céide Fields-ben (Donegal megye) található a leggazdagabb, leglátványosabb ún. mezőföld-rendszer, ahol 50 km²-en kb. 200-250 család élhetett. A családonkénti 25-30 hektáros terület – a Kr.e. 4.000-3.000-ig tartó enyhébb 9-10 hónapos vegetációs időszaknak köszönhetően – biztosította hektáronkénti 100 kilogrammos marhahús-produkciójával a stabil gazdasági alapokat a drámai növekedésen átment neolitikumi népesség számára.

1.3 A korai bronzkor Írorszáiban (kb. Kr.e. 2.000 – 1.200)

A fémművességet az ún. „serleg népe” vezette be Írorszáiba. Az új – antropológiailag is különböző, 188 cm-t is elérő – ércbányász népesség kolonizációja Britannia, Ibéria és a mai Franciaország felől érkezett (Flanagan 2000). Ugyanis a rézben gazdag délnyugat (Cork és Kerry) valamint északkelet (Antrim) kedvezett a fémművesség bevezetésének.

Az újonnan érkezettek nevüket mégis fejlett fazekasságuknak köszönhették. A „serleges fazekasság” (hasonlóan Lengyelország, Hollandia, Anglia területén fellelhetőkhöz) majdnem minden típusa meghonosodik.

A „serlegesek” jelentősége mégis fémművességükben ragadható meg. A bronztermékek (balták, lándzsahegyek, árák, borotvák stb.) arányai nem agresszív populációra utalnak. A legfontosabb érc, a réz bányászata „igazságtalan” lelőhelyeloszlást mutat, az ország déli felére koncentrálódik: Cork, Kerry, Waterford, Wicklow, Tipperary, Galway megyék (*Flanagan, 2000*). Ónbányászat hét autentikus helyen mutatható ki, rációfalva a korábbi Cornwall-i import valószínűségére. Az arany viszont széles körben elterjedt volt, mintegy 130 lokális előfordulás ismert (pl. Sperrin-hg.). A korabronzkorban hidegen munkálják meg, később olvasztják.

1.4 A késő bronzkor Írorszáiban (kb. Kr.e. 1.200 – 600): az első Aranykor

A korszakban változás áll be a technológiában ill. a termelés is militarizálódik. Megjelenik a hulladék-újrahasznosítás. Az ipar területi szerveződése északkeleti (Antrim és Down) ill. délnyugati (Cork) koncentrációt mutat. Ekkor halmozódik fel Európa égei-tengeri világán kívüli részének legnagyobb aranytárgy együttese. Ami egyértelműen a gazdagodás következménye. Nem sokkal a korszak vége előtt (Kb. Kr.e. 800 táján), sok új ötlet áramlott be kontinensről, finomítva a fémmegmunkálási technikákat. Többek között ez is az oka a hatalmas fegyverármék létrejöttének. Másrészt a társadalom militarizálódását a vagyoni differenciálódás is elősegítette, ami a földművelés forradalmi átalakulásának következményeként erősödött föl az ökök vontatta ekés szántóföldi gazdálkodás nyomán. A törzsfők kezén fölhalmozódott aranykészletek következménye a csere fellendülése lett Anglia és a kontinens relációjában. Ekkor tűnik fel az egymással versenyző szomszédokból álló, klán-típusú társadalmi struktúra, amely az egyre bonyolultabban definiálható, jól elkülönülő családi egységek következménye.

2.) A kelta Írorszáiban kialakulása (kb. Kr.e. 600 – Kr.u. 5. századig)

Írorszáiban földjén óriási változás veszi kezdetét a kelták megérkezésével: a bronzkorszakot felváltja a vaskorszak. A kelták Írorszáiban érkezésével kapcsolatban nincs konszenzus a szerzők között. A kevésbé elterjedt Q-kelta nyelvi ághoz tartozó (a skót, manx-gaelic és hispano-keltával rokon) népesség valamikor a Kr.e. 6. század legelejétől (*Duffy 2000*) a Kr.e. 5. század közepéig terjedő intervallumban érkezett meg (*Byrne 1994*).

A vad, nagy termetű kelta harcosok, akik először viselkedtek hódítókként a szigeten, minden bizonnyal Ibéria felől jöhettek. Később Anglia felől kiegészültek a nagyobb kelta világot képviselő (a Közép-Európát, Kisázsia-t, Galliát, Angliát, Wales-t, Bretagne-t, Cornwall-t benépesítő) ún. P-keltákkal is (*Byrne 1994*). A meghódított bronzkori népesség asszimilációja teljessé csak a Kr.u. 5. század kezdetére válik.

A fejlett vaskorszakot reprezentáló ún. La Tène-civilizáció Kr.e. 200 körül jelenik meg az ország északi és nyugati részén (Haywood 2004). Ennek a civilizációnak a társadalm szerkezete nem homogén, nagyban függ a környezettől. Az atlanti szegély (Britannia, Írország) kelta társadalma – amelyben a nők státusza meglehetősen magas volt – kevésbé hierarchikus. A királyság társadalma négy fő osztályra tagolódott: királyi család, arisztokrácia, szabad farmerek és a nem szabadok. Ehhez társult ötödikként az ún. foglalkozási hierarchia: a papság, a jogászok, a költők és a kézművesek (O’Hearn 2001).

A kevesebb, mint félmillió ország mezőgazdasági társadalmában nincsenek városok és falvak, a gazdálkodás szórványtelepüléseken folyik. Nagyobb „népességkoncentráció” csak a királyi központokban fordul elő. A királyság intézménye sajátos jellemzőkkel bír az ír társadalomban, amely nemcsak politikai és jogi, de jelentős földrajzi-, társadalmi-, kulturális következményekkel is járt. Emellett a királyság három szintje rávilágít az ír társadalom területileg egyedülálló széttagoltságára, individualizmusára. Az országot legalább 150 kicsi királyság (tuatha) alkotta, amelyek fölötti uralkodót **rí tuaithe**-nek nevezték. A **riure** vagy **rí tuaithe** már több tuatha fölé kiterjesztette hatalmát, míg 1-1 tartomány királya a **rí ruirech** vagy **rí cóicid** (Byrne 1994). Ez utóbbiak száma általában 5-9 között (Duffy, 2000 ill. Edwards és Hourican 2005) változott, ezekből alakult ki a 17. századra a történelmi nevezett 4 tartomány: Ulster, Leinster, Munster, Connacht.

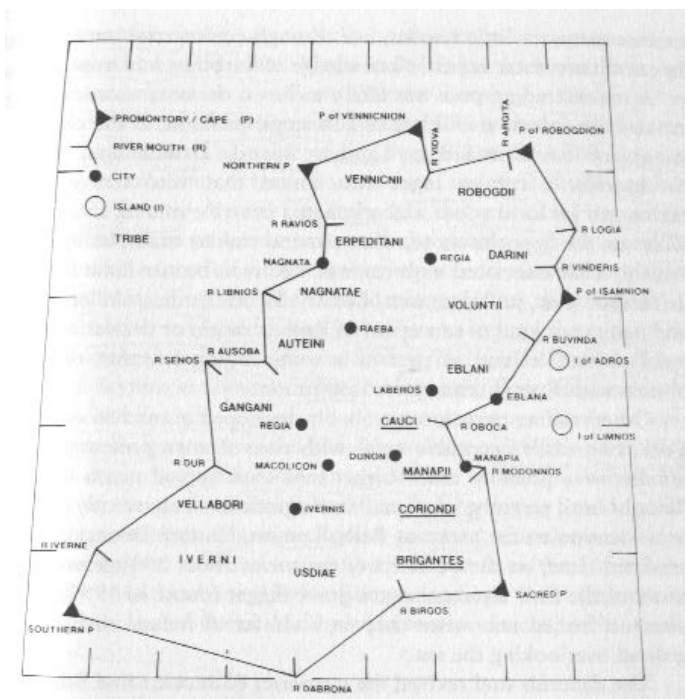
2. ábra: a 4 tartomány és megyéi napjainkban
 Forrás: Hourihane, J. 2000

Ez az ír gazdaság keverte ugyan a pásztorkodó-állattartó és földművelő agrárkultúrát, viszont a marhatartásnak kiemelkedő jelentősége volt. Másik jellegzetesség, hogy a szabad közembereknek lehetőségük volt vagyonossá válni és létrehozni saját klientúrát, ezáltal néhány generáció alatt felemelkedni akár a királyi család környezetébe is (*O’Hearn 2001*). De társadalmi felemelkedést jelentett a műveltség megszerzése is: a költővé, jogtudóssá, történésszé vagy családtörténésszé válás is. Mindazon korabeli iparágak ellenére – mint bányászat, fémművesség, fazekasság, szerszám-, ruha-, ékszer-, luxuscikkek készítése – az ír társadalom vidékies jellemzőkkel bír, ami egyértelműen a gazdálkodás agrárjellegének a következménye.

A gazdálkodás színvonalában nem volt alapvető regionális különbség, de azért egy enyhébb különbözőséget ki lehet mutatni a Galway-Dublin kelet-nyugat vonaltól északra és délre eső területeken (*O’Hearn 2001*). Ez majdnem teljesen egybeesik a La Tène-kultúra írországi elterjedési határával. Mindenesetre az évszázadok alatt meggazdagodó és megerősödő kelta-ír tartományi középkirályságok a Kr.u. 4. századra már maguk is expanzióval jellemezhetők. Kolonizálják a mai Nyugat-Skócia, Wales, Cornwall és Devon térségeit.

2.1 A Római Birodalom hatása (Kr.u. 1. századtól az 5. századig)

Szinte minden szerző a római korszakkal kapcsolatban Írországot, mint az érintetlen Hiberniát mutatja be. Ezzel a felfogással szemben ma már egyre több közvetett és közvetlen bizonyíték áll rendelkezésre. Szinte bizonyos, hogy Írország és Róma nem volt két különálló világ Britannia római kolonizációja után. A kulturális, művészeti, katonai, kereskedelmi, vallási és a mindennapi élet kölcsönhatása évszázadokon át formálta Írország nemzeti identitását (*Di Martino 2003*). A szigetről és lakóiról a rómaiak ismeretei fokozatosan gyarapodtak. Előttük a karthágói hajós, Himilco tesz említést a szigetről Kr.e. 480 körül, majd a görög Pytheas Kr.e. 300 körül a Marseille-ből a mai Norvégia területére irányuló hajójúttja nyomán (*Bardon 2001*). Sztrabón – már rómaiként – Kr.e. 1. századi Geógraphika-jának I., II., IV. fejezetében tér vissza a kelta Ierné néven említett sziget éghajlatára, lakóinak szokásaira, kiemelve, hogy ezekre nincs megbízható szemtanú (*Strabón 1977*). Tacitus a Kr.u. 1. század végén számol be arról, hogy apósa, Agricola (aki Kr.u. 82-től volt Britannia kormányzója) reális célként jelölte meg Írország meghódítását (*Bardon 2001*). Egy évszázaddal később pedig, Kr.u. 2. században, megszületik Ptolemaiosz kiváló térképe, amely a legjobban geográfiai összegzés a szigetről a 13. századig. Iverni néven említi Írországot, amely egy törzs neve volt Munster-ban. S mivel Munster volt a domináns tartomány ekkor, így kezdték el az írek is használni a szigetre az Ériu elnevezést, amiből a mai Éire (Írország) szó származik (*Duffy 2000*).

3. ábra: Ptolemaiosz térképe Írországról

Forrás: Di Martino, V.: Roman Ireland.

Ez a jelentős információmennyiség az intenzív gazdasági kapcsolatokra utal a kereskedelem, a gazdálkodási formák és termékek, valamint az infrastruktúra és az épített környezet területén. A római világ jelentős hatást fejtett ki az tájra és életmódra is. Változás állt be a házak alaprajzában (téglalap alaprajz), a mezőgazdálkodásban megjelenik a vascsoroszlyás eke, a méhkas, a kéziőrlő és olyan tipikusan római növényi kultúrák, mint a lencse, a bab, a borsófélék, a káposzta. Az új eljárások közül a vízimalom Kr.u. 1. századi megjelenése volt az egyik leginkább korszakos jelentőségű, amely 40-szeresen múlta felül a tradicionális állati erővel hajtott malmok kapacitását. A tejtermelés-technológia is a Római Világból érkezett – a rómaiak közismerten kiváló mesterei e technológiának – különösen a vaj- és sajt készítésnek (Di Martino 2003). Az infrastruktúra fejlődésében találkozott a kelta harcmodor igénye a rómaiak fejlett útépitési technikájával. A kelták ugyanis kerekes harci járműveket használtak, ami megkövetelte a kikövezett utakat. Valószínűleg a római Britannia tanította meg az íreket is arra, hogy stratégiai fontossága van az utaknak és jól meg kell építeni azokat. A korai ír utak katonai fontosságát mutatja, hogy majd a 12. századi anglo-normann invázió gyorsasága is ennek a rendszernek lesz köszönhető.

2.2 A kereszténység megérkezése és jellegzetességei Írorszáiban

A kereszténység felvétele a római befolyás olyan eredménye, ami voltaképpen elhozta Írország történelem előtti korszakának végét (*Haywood 2004*). Nagyobb számban először rabszolgaként, majd a vegyes házasságok nyomán növekedhetett a számuk, ill. a gall misszionáriusok terjesztették már a késő negyedik és korai ötödik századtól. Ennek nyomán először Kelet- és Délkelet-Írorszáiban vert gyökeret a kereszténység (*Duffy 2000*). Így nem véletlen, hogy Írország első püspöke is Galliából érkezik Kr.u. 431-ben Palladius személyében (*Ó Cróinin 1995*). Írország apostola azonban nem ő, hanem Szent Patrick – az egykori szökött brit rabszolga – lesz, aki tevékenységének fő hányadát a Wexford-Galway vonaltól északra (különösen északkeleten) fejt ki (*Duffy 2000*). A térítői tevékenység nem volt veszélytelen a másfélszáz királyságra tagolódó országban, de mindezek ellenére Írország volt az egyetlen Nyugat-Európában, ahol nincsenek mártírok a kereszténység felvétele során: a pogányság beépül a kereszténységbe (*Haywood 2004*).

Másik fontos jellegzetesség a fokozódó eltávolodás a római kontrolltól, ami elsődlegesen az egyházszervezetben nyilvánult meg. A Szent Patrick által bevezetett epizkopális rendszer viszonylag hamar egy szerzetesi hierarchia által dominált rendszerré alakult át az 5. század végétől. S a 6. századtól megindul az ír szerzetesek nagy hulláma Európába, ahol a 12. századig kolostorok tucatjait alapítják. Az ír befolyás külföldön Kr.u. 500-800-ig rendkívül erőteljes és mindmáig példa nélküli. Legintenzívebben Angliában, Franciaországban, Itáliában és a német nyelvterületen fejtették ki ez irányú tevékenységüket. De a korszak kontinensre történő migrációja nemcsak egyházi, hanem tudós személyiségekkel is jellemezhető: mint a geográfus Dicuil, a filozófus-teológus Sedelius Scotus, ill. a leghíresebb tudós és filozófus John Scotus Eriugene. Voltak városok, ahol jelentősebb kolóniák jöttek létre ír tudósokból: Liége, Köln, Reims, Reichenan, Fulderi, Tours (*Edwards és Houricane 2005*). Az ír kereszténység sajátos szervezeti rendjének megvoltak a sajátos társadalmi-gazdasági következményei az ország térszerkezetében is. A nagy egyházi-monostori központok lettek ennek a pre-urbánus társadalomnak az alapvető gazdasági aktivitási központjai is. Számosan közülük jelentős népességet tömörítettek, pl. Clonard és Bangor az alárendelt kolostorokkal együtt a 3.000 főt is elérte (*Ó Fiaich 1994*)! Az ír településföldrajzban ezeket a „népességkoncentrációkat” már kvázi városokként tarthatjuk számon.

Hosszabb távon az ír kereszténység sem vonhatta ki magát Róma fennhatósága alól. Ennek a folyamatnak a végén egyértelművé válik az ír egyház epizkopális rendszere, amit a Kells-i szinódus (1152) tetőz be, kialakítva a 4 nagy metropolitán érsekséget: Armagh, Dublin, Cashel, Tuam központokkal (*Edwards és Houricane 2005*).

2.3 A második aranykor

Az a két évszázad, amit keresztény aranykornak vagy Írország második aranykorának szokás nevezni, több jellemzővel bír: európai oktatási központként működik és megjelennek olyan művészeti innovációk, mint a kéziratmásolás, a folyóírás, a nyomtatott kis- és nagybetűk, ill. új fémmegmunkálási technikák is (*Sweeney 1997*). Európában egyedülálló módon, már Kr.u. 600 körül elkezdődik a köznyelven való írás. Mint ahogy az ír iskolákban is nagyon korán spontánul megindul a latin szövegek lefordítása (*Ó Cróinin 1995*).

A 7. században már virágzó hiberno-latin írásbeliséggel találkozunk a bibliai szövegmagyarázatok, a nyelvtan, a jog, a matematika, az évkönyvek, a költészet különböző fajtáinak olyan területén, mint a hitélet, a líra, a szentek élete. A kolostorok hamarosan nagy könyvtárral rendelkeztek. A külföldiekre mégis a legnagyobb hatást a szerzetesek átlagműveltsége tette, valamint a jó tananyagok összeállítása a növendékek számára (*Haywood 2004*). Az ír tanárok jó hírét bizonyítja, hogy nemcsak Britanniából, hanem Franciaországból is érkeztek tanítványok. A 7-8. századra a régebbi kolostorok közül jó néhány meggazdagodott és komoly befolyásra, hatalomra tett szert, szinte városként funkcionált (*Hughes 1994*). Közös jellemzője Armagh, Clonmacnoise, Kildare, Glandalough és a többi fontos kolostor mindegyikének, hogy főútvonal mellett vagy stratégiai fontosságú területeken ill. folyók találkozásánál fekszenek.

A monostorok jó földtulajdonosok voltak és jelentős hasznuk származott a bérlők bérleményéből. Sok zarándok kereste fel őket bűnbocsánatért vagy gyógyírt keresve betegségére, balesetére. Gazdagságuk növelte a „kicsi” királyok azon hite, hogy a szentek megvédik őket, s így nyugodtan rábízhatják kincseiket ezekre a monostorokra.

Fogyasztási központok is voltak. Falvak települtek le a környezetükben, amelyekben kereskedők és kézművesek gondoskodtak a zarándokok ellátásáról (*Haywood, 2004*).

2.4 A gazdálkodás jellemzői ill. jellegzetességeinek térbeli vetülete

Az ekkor még sokkal jobban erdősült országban legeltető pásztorkodásra és tehenészetre alapozott gazdálkodással találkozunk. A középkorra kialakult, alapvetően azért vegyes típusú mezőgazdálkodás földhasznosítása 3-féle kategóriába osztotta fel a megművelhető földterületet: az első egy olyan elkerített mezőt jelentett, amelyen csak az aratás után lehetett legeltetni, a második az ún. külső elkerített mező volt, amit csak legeltetésre használtak, míg a harmadik kategória, a közösségi földek csoportjában erdőségeket, hegyvidéki felföldeket, mocsarakat és kietlen területeket tartalmazott.

Időközben jelentős fejlődés állt be a vízimalmok építésében, amit alátámaszt a képzett ácsoknak és malomépítőknek az igen nagy megbecsültsége a 7. századi ír társadalomban.

A tehéntenyésztésre és tejgazdálkodásra alapozott gazdaságokban az átlagos farmerbirtokok kb. 280 hektárosak. A családtagok között szétszóródott művelhető területek lehatárolása természeti földrajzi kontúrokkal történt: az eltérő talajok, a folyók, a partvidékek, az utak és ösvények jelölték ki, szélein rendszerint legeltetésre használható mocsarakkal vagy hegyvidékekkel. A különböző kvalitású földek eltérő állatok (marha, juh, sertés) tartásával voltak hasznosíthatók. A 11-12. századra az elkerített pásztorkodás két típusa alakult ki: egy nyári és egy téli fűvön végzett. Esetenként bizonyos területeken transzhumán legeltetés is előfordult. A téli istállózó tehéntartás ritka volt. Jogilag az állattartásnak 8 kategóriája került szabályozásra: tehenészet, méhészet, disznó-, juh-, kecske-, ló-, tyúk- és libatartás. A korszakban relatíve prosperáló népességet találunk, amit a 6. század közepén és a 7. század végén pusztító pestisjárvány csökkent le, általában egyharmadával visszavetve a populációt.

3. A vikingek hatása a társadalomra, a gazdaságra és a településszerkezetre

Írország keresztény aranykorának a vikingek vetettek véget (*Haywood 2004*), akik technikailag rendkívül fejlett hadihajóikon első támadásukat 795-ben hajtották végre, s bő két évszázadig befolyásolták erőteljesen az ír társadalmi-, politikai- és gazdasági élet fejlődését.

A támadások során az első négy évtizedben ritkán hatoltak beljebb, mint húsz mérföld. A rákövetkező húsz évben a támadások intenzifikálódtak és egyre beljebb hatoltak, állandóan veszélyeztetve a monostorokat, amelyek a gazdaság legfontosabb fókuszai ekkor (*Duffy 2000*). Az említett fordulat 837-ben történik meg, amikortól létrehozzák állandó telepeiket, a longphort-oknak nevezett cölöpkerítéssel körbevett ill. megerősített hajótáborait. Először a Liffey és a Boyne torkolatánál, majd a Shannon-tavon és a Lough Neagh-n vetnek horgonyt (*de Paor 1994*). Ettől kezdve a korszak új fázisba lép: támaszpontjaikról az ország egész területét veszélyeztetik gyors, heves, rajtaütésszerű támadásaikkal. 841-ben megalapítják Dublint, majd létrehozzák Cork, Limerick (Hlymrekr), Waterford (Vethrafjöthr), Wexford (Veigsfjöthr), Wicklow (Vikingaló) proto-városait is (*Ó Cróinin 1995*).

Paradox módon Írország egységének hiánya nehezebbé tette a hódítást a vikingek számára, mint Angliában, ugyanis a széttagoltság megnehezítette a tárgyalásokat a sok apró királysággal (*Haywood 2004*). Másrészt fosztogatásaikat több faktor is elősegítette ill. megkönnyítette: a 9. században nem volt Írországnak főkirálya, aki felelősséget érzett vagy vállalt volna az egész sziget biztonságáért.

A 9-10. századi városalapításaikkal a vikingek fokozatosan elvesztették fő harci előnyüket: a mobilitást (*Haywood 2004*). Ezek a városok már a 10. század végére beintegrálódtak az ír politikai és gazdasági életbe. Lakói kereszténnyé lettek, sok esetben gael-ül beszélővé is. Az írek ostmen-nek hívták őket, megkülönböztetve őket a többi skandinávtól. A vikingek Írországból majdnem mindenben rajtahagyták a kézjegyüket. Városalapítási tevékenységük átalakította az ír gazdaságot: piacokat teremtett. Elterjesztették a pénzgazdálkodást is. De a legmaradandóbb és legmarkánsabb hatásuk az ország társadalmi-, gazdasági- és politikai földrajzi viszonyainak az átrendeződése volt: az ország súlypontja az Ír-tenger partjára helyeződött. Az ország tradicionális belső terei, központjai végérvényesen leértékelődtek, a keleti (részben a dél-, délkeleti-) part vette át az irányító szerepkört (*de Paor 1994*).

A viking rablások, fosztogatások a 10. században megerősítették az ír társadalom védekező reflexeit. Először a 9. század második felében északon sikerült megfékezni a vikingeket Tara (amely ősidők óta az írek ősi „fővárosaként” inkább szakrális központként élvezett tekintélyt) újraerősödésének eredményeként. Ezzel párhuzamosan délen Munsterben „jön fel” egy erős állam (Dál Cais néven), olyannyira, hogy amikor Brian Bóruma (vagy Boru), az írek oroszlánja lesz a királya, rohamosan megindul Írország egységesítése. A clontarfi csatában (1014) legyőzi Leinster, a dublini vikingek és tengerentúli szövetségeseik egyesített erejét.

Utódai alatt – az anglo-normann hódításig – tovább nőtt a királyok hatalma, ami az ír társadalom növekvő militarizálódásának is következménye: kastélyok és hidak épülnek, hadiflották és lovassági egységek állnak fel, fejlődik a stratégia. Ezeket az impulzusokat is az északiaknak köszönhetik az írek (*Ó Cróinin 1995*).

4. A társadalmi-gazdasági viszonyok az anglo-normann hódítás előtt

Az a kb. másfél évszázad, ami a viking expanzió második ír aranykört lezáró (megakasztó) két évszázada (IX-X. sz.) és a normann hódítás (1169) között eltelt, az ír társadalom újjászületését és fejlődését eredményezte a kultúra és a művészetek, illetve a vallási reformok és a politika szférájában (*Ó Cuív, B. 1999*). A XI. század elejére Brian Boru sikeres vikingellenes tevékenységének is eredményeképpen egy tipikus centralizálási időszak köszöntött Írországra (*Edwards és Hourican 2005*). Amit az a területi koncentrálódási folyamat is mutat, aminek eredményeként a korábbi 100-200 királyságra és a skandináv városokra tagoló szigeten (a korábbi tradíciókat is követve) 5 fő terület rajzolódik ki: Leinster, Munster, Connacht, Meath és az északi királyságok (Tirowen, Tirconnell, Ulaidh, Uriel) csoportja.

4. ábra. Az ír régiók a XII. században
 Forrás: Edwards, R.. D. – Hourican, B. 2005

A társadalmi-hatalmi földrajzi tér részleges átalakulása, illetve permanens kikristályosodása mellett az egyház reformja a korszak legfontosabb eseménysorozata, amelyet a már említett 1152-es Kells-i zsinat tetőz be. De új szerzetesrendek is érkeztek az országba (elsőként a bencések), amelyek közül a legnagyobb hatást a ciszterciták fejtették ki. Központi kolostorukat (Írország leghíresebb kolostorát) 1142-ben alapították Mellifont-ban, amelyet több mint egy tucat követ alig két évtized alatt (Duffy, S. 2000.).

A korszakban a királyok hatalmasabbak lettek a jog, az adókvetés és a hivatalnokszervezet révén. Tulajdonosaivá váltak a törzs, illetve a királyság földjeinek, így akár eladományozhatták azokat az egyháznak vagy a hűbéreseiknek is. Létrejött egy sajátosan helyi feudális rendszer.

A XI. század közepének nagy részén a főkirályságért folytatott versenyben Leinster királya volt vezető szerepben, még Anglia és Wales ügyeibe is beavatkozott. A korszak első felében a tartományok királyai közti versenyben a főkirályi címért természetesen Munster volt sikeres Brian Bóruma emlékének, illetve hatásának köszönhetően. Míg a normann hódítást közvetlenül megelőző évtizedekben Connacht megerősödése figyelhető meg (Ó Cuív 1999). Végül is a tartományi királyok által a főkirályi címért folytatott gátlástalan verseny vezetett Írország normann megszállásához. Ugyanis az elűzött leinsteri uralkodóval érkező, anglo-normann lovagokból,

walesi íjászokból és flamand gyalogosokból álló, jelentős katonai fölényű haderő révén a hatalom rövid időn belül az anglo-normannok kezébe ment át.

5. Összegzés

Az Ír-sziget történeti földrajzában tehát az emberi letelepedés és környezet-átalakítás első kilenc ezer évében több jelentős és hosszú korszak különíthető el, amelyek szerves részét képezik a nyugat-európai társadalmi-, gazdasági- és kulturális térfejlődésnek. A legutolsó jégkorszakot követően a kedvező életlehetőségek (éghajlati, domborzati, talaj és biogeográfiai adottságok) folyamatosan vonzották a betelepülőket. Hatásuk az ír tájra már a neolitikumi betelepülőktől kezdve rendkívül erős. Mint ahogy a bronzkoriak is markáns nyomot hagynak maguk után. A legerőteljesebb – a napjainkig is legfontosabb kulturális identitást adó – hatást a kelták fejtik ki. Ezzel nemcsak tovább erősítik szerves illeszkedését a szigetnek Európa kulturális terébe (a kontinentális és angol-szigeti kelta világgal egyetemben), hanem a kereszténység felvételével és felvirágzásával a kibontakozó ill. megszülető Európa legaktívabb kulturális formálóivá, alakítóivá is válnak. A vikingek nemcsak megakasztják ezt a prosperáló két évszázadot, de tengerparti városalapításaikkal elindítanak egy alapvető településföldrajzi folyamatot is: az addig arányosan elhelyezkedő népesség a partvidékek felé kezd el áramlani. A korszakot lezáró másfél évszázad ugyan megújítja és konszolidálja – meg is erősíti – az országot, de az akkori Európa egyik hatékonyabb katonai erejének, a normann hódításnak már nem fog tudni ellenállni. Az ezt követő hét és fél évszázados angol hódítás alapjaiban fogja majd átalakítani Írország társadalomföldrajzi viszonyait is. De ez már a következő elemzés tárgyát képezi.

Irodalom

- BARDON, J. (2001): *History of Ulster*. The Blackstaff Press, Belfast, p. 1-48.
- BYRNE, F.J. (1999): A korai ír társadalom (I-IX. század). In: Moody, T.W. – Martin, F.X. (szerk.): *Írország története*. Corvina, Budapest, p. 27-39.
- CARDINAL Ó FIAICH, T. (1999): A kereszténység kezdetei (V-VI. század). In: Moody, T.W. – Martin, F.X. (szerk.): *Írország története*. Corvina, Budapest, p. 40-49.
- DE PAOR, L. (1999): A viking háborúk kora (IX-X. század). In: Moody, T.W. – Martin, F.X. (szerk.): *Írország története*. Corvina, Budapest, p. 60-70.
- DI MARTINO, V. (2003): *Roman Ireland*. The Colin Press, Cork, p. 180.
- DUFFY, S. (2000): *Atlas of Irish History*. Gill & Macmillan, Dublin, p. 10-31.
- EDWARDS, R.D.-HOURICAN, B. (2005): *An Atlas of Irish History*. Routledge, London-New York, p. 72-189.
- FLANAGAN, L. (2000): *Ancient Ireland. Life Before the Celts*. Gill & Macmillan, Dublin, p. 239.

- HAYWOOD, J. (2004): *The Celts. Bronze Age to New Age*. Pearson-Longman, Edinburgh Gate, p. 215.
- HOURIHANE, J. (Editorial Advisor)(2000): *Edco World Atlas*. Collins-Longman Atlases, Glasgow, 2000, pp. 77.
- HUGHES, K. (1999): A korai keresztény aranykor Írorszáiban (VII-VIII. század). In: Moody, T.W. – Martin, F.X. (szerk.): *Írország története*. Corvina, Budapest, p. 50-59.
- MITCHELL, G.F. (1999): Írország a történelem előtti időkben. In: Moody, T.W. – Martin, F.X. (szerk.): *Írország története*. Corvina, Budapest, p. 18-26.
- NEMERKÉNYI, A. (2000): *Európa*, Kossuth Kiadó, Budapest, p. 60-69.
- Ó CRÓINÍN, D. (1995): *Early Medieval Ireland 400-1200*. Longman, Edinburgh Gate, p. 316.
- Ó CUÍV, B. (1999): Írország a XI-XII. században (kb. 1000-1169) In: Moody, T.W. – Martin, F.X. (szerk.): *Írország története*. Corvina, Budapest, p. 71-81.
- O'HEARN, D. (2001): *The Atlantic Economy. Britain, the US and Ireland*. Manchester University Press, Manchester and New York, p. 1-30.
- PAP, N. (2002): *Nyugat-Európa politikai földrajza*. Alexandra Kiadó, Pécs, p. 74-96.
- STRABÓN (1977): *Geógraphika*. Gondolat, Budapest, p. 102-226.
- SWEENEY, G. (1997): Belső fejlesztési stratégiák a periférikus régiókban: Írország példája. In: *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken*. MTA RKK, Pécs, p. 151-162.

Az oszmán Koszovó 1458-1913

GULYÁS LÁSZLÓ - CSÜLLÖG GÁBOR

The Ottoman Kosovo 1458-1913

The aim of our research partnership was to outline the history of the area called Kosovo today, and to analyse its characteristics from the age of the Roman Empire up to now. This study is to introduce the results of the second phase of the research.

In June 1458 the troops of the Ottoman Empire occupied the castle of Smederevo, the last Serbian-ruled area, and thus the Medieval state of the Serbs ceased to exist. Serbia – including Kosovo – was under Turkish rule for almost 500 years, until as late as 1913. The 454 years of the history of Ottoman Kosovo can be divided into three shorter periods. 1. The period of relatively peaceful coexistence (1458-1683). 2. The period of strict Turkish control (1686-1804) 3. The period of permanent conflicts (1804-1913).

Our paper is to give an in-depth analysis of the characteristics of the above three periods, including political, economic and religious issues, ethnic processes, administrative changes and spatial processes.

Bevezetés

1458 júniusában az Oszmán Birodalom hadai elfoglalták az utolsó szerb uralom alatt álló területet Szendrő (Smederevo) várát, ezzel a középkori szerb állam megszűnt létezni. Szerbia – és benne Koszovó – majdnem 500 évre, egészen 1912-ig török uralom alá került. Az „oszmán Koszovó” ezen 454 évét, három kisebb korszakra oszthatjuk: 1. A viszonylag békés együttélés időszaka 1458-1683. 2. A kemény török uralom időszaka 1683-1804. 3. A folyamatos konfliktusok időszaka 1804-1913

Tanulmányunkban a fenti három időszak fontosabb jellemzőit (politikai élet, gazdasági élet, vallási kérdések, etnikai folyamatok, közigazgatási változások és térfolyamatok) mutatjuk be részletesen.

Az Oszmán Birodalom előretörése a Balkánon és a Duna-völgyében

A Balkán térszerkezeti, téráramlási jellemzői nagymértékben elősegítették az oszmán hódítást és a saját oszmán területi struktúra kiépítését. A terjeszkedés alapvetően a korábbi birodalmi struktúrák áramlási csomópontokat és központokat átfogó, valamint a 9-14. század között kialakult kisebb államok helyi területi rendszereire épült (*Csüllög G. 2013*). Ez a két elem volt az oszmán területi hódítás katonai térstruktúrájának legfőbb összetevője, általuk a török hatalom egészen a 19. századig tudta kezelni a balkáni ütközőtereket és a helyi etnikai konfliktusokat. Az oszmán hatalom összekapcsoló hatásai következtében

hosszú időre kioltódtak a Balkán belső ütköző terei, szerepüket átvette a peremi, Duna völgyi ütközőtér. Ennek következtében az oszmánok újra egybefűzték a földrajzi tagoltsághoz rögzült korábbi megosztott balkáni állami tereket, amelyben Koszovó ütközőtérből hosszú évszázadokra balkáni oszmán térsajátos belső magterületévé vált.

A középkori szerb állam bukása (1458) jelentős területekhez jutatta a török hódítókat (*Matuz J. 1990.*). A török állam számára a legfontosabb haszon azonban az volt, hogy államuk kijutott a Dunához, illetve uralmuk alá hajtották a Balkán-félsziget közepén húzódó fő áramlási zónát. Nem ilyen jelentős, de szintén fontos eredményként tekinthetünk arra tényre, hogy a szerb területek megszerzésével jelentős nyugat-balkáni hegyvidéki háttérterületek kerültek birtokukba. Ezek legértékesebbje Koszovó volt.

A középkori szerb állam felszámolása után az Oszmán Birodalom következő céljává a Magyar Királyság és annak központi területe a Duna-völgye vált. Hunyadi Mátyás uralkodása alatt (1458-1490) az erős magyar állam ideiglenesen visszavetette és lassította az oszmán előrenyomulást. Ugyanakkor nem tudta meggátolni a török hatalom kiterjesztését a Balkán nagy részén. Ezzel párhuzamosan az oszmán haderő jelentős területeket hódított meg Anatólia keleti határai, Mezopotámia, Arábia és Egyiptom térségében (*Matuz J. 1990.*). Mátyás halála után utódai alatt a magyar állam egyre gyengébb ellenállást tudott kifejteni a török törekvésekkel szemben.

A Duna-völgyének meghódításában az igazi fordulópont 1521, amikor Szulejmán szultán elfoglalta Nándorfehérvárt (Belgrád), illetve 1526, amikor a török seregek Mohácsnál szétzúzták a magyar haderőt. Ez a két esemény lehetővé tette, hogy a törökök legfontosabb céljává a Magyar Királyság hatalmi terének és Duna-völgyi kulcsszerepének átvétele váljon. Nándorfehérvár elfoglalásával a törökök először jutottak a hosszabb hadjáratokhoz szükséges felvonulási területhez a Duna völgyében, azaz Közép-Európa felé, így nem függték a balkáni utak évszakoktól függő használhatóságától. Ráadásul a gyengülő és dinasztikák között bizonytalankodó Magyarország az 1526-os mohácsi vereség után politikailag szétesett, már nem volt képes irányítani a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. A törököknek két évtizedre (1526-1541) volt szüksége ahhoz, hogy a magyar területek Duna menti részét a birodalomhoz csatolják (*Gulyás L. 2013*). Ennek oka elsősorban az oszmán uralmi struktúra erőviszonyaiban és a kettős magyar királyi hatalom érvényesítésének váltakozó állapotában keresendő. 1526 után a magyarok két királyt választottak, egy Habsburgot és egy magyar főurat, Szapolyai Jánost. A két király egymás elleni küzdelmeibe sokszor avatkoztak be a törökök Szapolyai János oldalán, ekkor kezdődött meg jelentősebb balkáni népesség részvétele a török hadsereg harcaiban. 1541-ben a magyar korona államiságát Habsburg fő alatt továbbvivő magyar királyi területektől a törökök elszakították

és Buda központtal birodalmukba tagozták az általuk meghódított magyar területeket.

Ettől kezdve a magyar királyi koronát megszerző Habsburg és a hódító oszmán birodalom révén a Duna mentén megszűnt a magyar állam uralma, helyét felváltotta a két világbirodalom (Habsburg Birodalom és Oszmán Birodalom) 150 éves küzdelme. Az Oszmán Birodalom balkáni áramlásokat húzott be a Kárpát-medencébe ezzel a 17. század végéig a magyar állam jelentős területei a Balkán részévé váltak. Ennél jóval hosszabb időre dőlt el a balkáni államok sorsa, betagozódásuk az Oszmán Birodalomba a 16. századtól felgyorsult.

A balkáni és a dunai struktúrák összefüggése, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás közép-európai hatalmi tereinek öröksége jól illeszkedett az oszmán területi hódítás és katonai hatalmi struktúra céljaihoz. Így a 16. század közepétől az oszmán birodalom egyik meghatározó politikai, katonai céljává vált a Habsburgok kiszorítása a Duna-völgyből és szorosán összekapcsolni a balkáni és a közép-európai hatalmi teret.

Természetesen nem ez volt az Oszmán Birodalom egyetlen politikai és katonai célja, Kelet-Európa, Perzsia, Arábia és Egyiptom szintén fontos hódítási irány volt. De a Duna-völgye volt az a területet, amelynek meghódítására a törökök 150 éven keresztül rendkívül komoly emberi és anyagi erőforrásokat fordítottak.

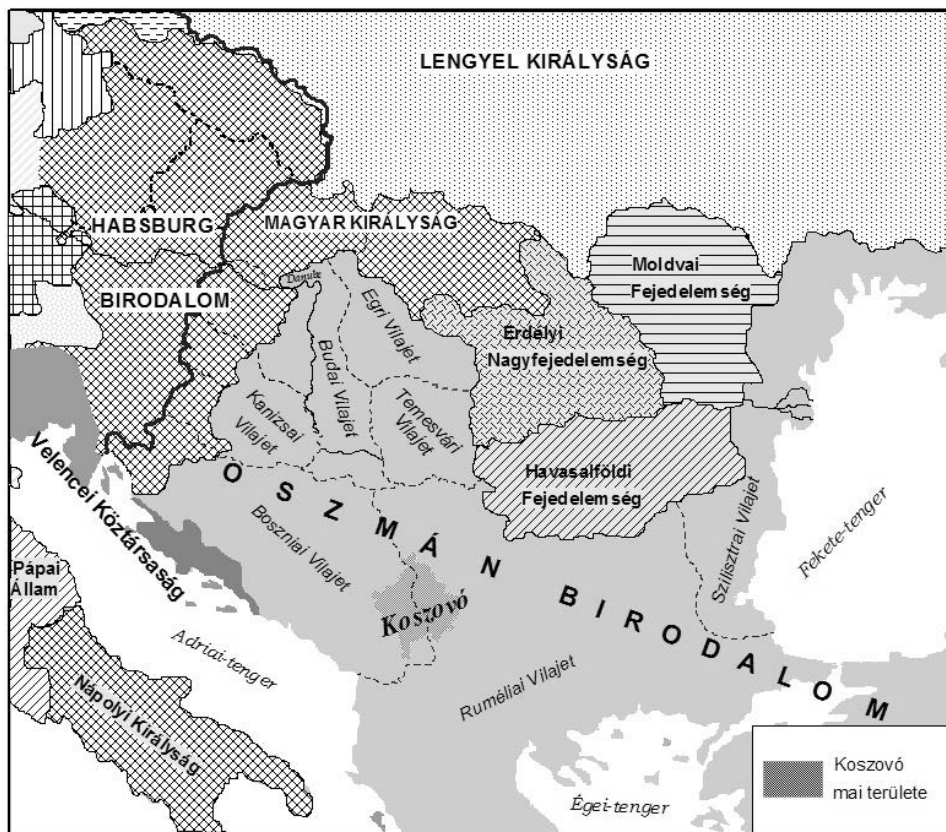
Az első korszak: A viszonylag békés együttélés időszaka 1458-1686

Joggal merül fel a kérdés: Miért nevezzük Koszovó történetének ezt a korszakát a viszonylag békés együttélés időszakának? Válaszunk több elemből épül fel, ezek az alábbiak:

- a) A török hódítás pozitív hatásai.
- b) Az Oszmán Birodalom gazdasági érdekei és az ebből fakadó lépései.
- c) Az Oszmán birodalom vallásilag megengedő jellege.

Nézzük először a pozitív hatások kérdéskörét (*Malcolm N. 1999.*). Ha nem a balkáni népek elvesztett államisága felől szemléljük ezt a korszakot, akkor a török uralomnak több szempontból is kedvező kihatásai voltak a Balkánra. A korábbi megosztottság, az egymás elleni harc, a gazdasági káosz megszűnt. A térség egy jól szervezett birodalom részévé vált. A hadjáratok színterei a Balkánon kívülre kerültek. Jelentős lett a különbség a határ menti, katonai felvonulású, hadjáratoktól érintett területek és a belső, jobbra békés területek között. Megkezdődött a korábbi minták alapján a Balkánon a birodalmi struktúra újjáépítése. Természetesen ez azért sok tekintetben különbözött a Bizánci Birodalomtól és a Kelet-Római Birodalomtól. Többszintű és funkciójú területi struktúra jött létre, a törökök a hódolt területeket eltérő mértékben tagozták be a katonai közigazgatásba. Ekkor jellemzően nagy kiterjedésű

vilajeteket alakítottak ki, amelyek között azonban jelentős szerveződési különbség voltak. A birodalom peremén, a fő ütközési irányokban pl. a Duna mentén aktív katonai vilajetek szerveződtek. Más peremi irányokban pl. Nyugat-Balkán, passzív, békésebb belső folyamatok által alakított vilajetek jöttek létre (1. térkép).

1. térkép: Az Oszmán Birodalom a Kárpát-medencében a 17. század közepén
 Forrás: saját szerkesztés

A 17. századtól funkcionális és fejlődési különbség mutatható ki a különböző térségek (vilajetek) között. A katonai szerepű határtérségekben nem mélyült el az oszmán szerveződés, elsősorban a hadi érdekek határozták meg a folyamatokat. Csak katonai központok jöttek létre, a helyi népességgel való viszonyt a katonai jelenlét alakította. Folyamatos volt a birodalomból érkező török és nem török népesség cseréje, az iszlamizáció nagyon kismértékű volt.

Ezzel szemben a Sztambulhoz és a Duna felé vezető fő áramlási irányokhoz kapcsolódó központi terület aktivitása, gazdasági fejlődése erőteljesebb volt.

Meghatározó oszmán központok döntően ezeken a területeken alakultak ki. Az oszmán szerveződés mélyebben érintette a helyi társadalmakat, és az Anatóliából itt letelepedő népesség száma is jelentősebb volt, ennek következtében itt nőtt meg jelentősen az iszlám népesség aránya.

A fentebb bemutatott két térség jellege közötti átmenet volt a Koszovót is magába foglaló nyugat- és dél-balkáni perifériák helyzete. Ezen a területen az oszmán hatalom szilárdan kiépült, de kisebb számú katonai jelenléttel és kevesebb közigazgatási központtal. A helyi társadalmak szerveződése (például az ortodox egyház) nagyobb szerepet kaptak.

A határozott jelleg ellenére közigazgatási egységként Koszovó csak a török uralom végén jelent meg (az ún. koszovói vilajetet 1878-ban állították fel), a mai határainál nagyobb kiterjedésben. A 15. századtól 1878-ig Koszovó – egy kisebb, a Boszniai Vilajethez tartozó területet kivéve – a Ruméliai Vilajet része volt. Ezen belül időben és területi kiterjedésben változóan több más, kisebb nagyobb közigazgatási egység is osztozott területén, de ebben az időszakban Koszovó mint önálló közigazgatási egység nem létezett.

Nézzük a gazdasági mezőt: A török hódítók mindent megtettek Koszovó gazdasági prosperitásának megőrzéséért. Koszovó keleti részén már a középkori szerb állam időszakában nagyon komoly nemesfémbányászat bontakozott ki (*Gulyás L.- Csüllög G. 2012*). A szerb uralkodók Erdélyből szász katolikus vallású bányászokat telepítettek be erre a területre. Ezek a bányászok elmenekültek a török hódítás elől, de az oszmán állam komoly privilégiumokkal visszacsábította őket. Ezeket a privilégiumokat az 1536 évi bányászati törvény foglalta össze. Jól mutatja a koszovói bányászat jelentőségét, hogy 1480-tól Novo Brodóban működött a török állam legnagyobb pénzverdéje, a török állam pénzét az akcsét itt állították elő és innen vitték Isztambulba (*Takács M. 2007*).

Az urbanizáció is fejlődött. Koszovó a Balkán félszigetet észak-déli és kelet-nyugati irányban átszelő főútvonalak találkozásánál feküdt, így logikus módon a kereskedők – elsősorban Ragusa városából – szívesen telepedtek meg a bányák mellett és az agrártermékek gyűjtőhelyének számító piacokon. Ennek következtében Pristina és Skopje fontos kereskedelmi központtá vált ebben az időszakban. Emellett a városokban fejlett kézművesség virágzott. Például Prizen városában egy oszmán adóösszeírás a 16. század közepén 45 különféle kézműves szakmát rögzített (*Takács M. 2007*).

Harmadik tényezőként Oszmán Birodalom vallásilag megengedő jellegére kell felhívunk a figyelmet. Koszovó a török hódítás után három vallás közös életerének számított. A legkisebb közösség – mindössze néhány ezer ember – a katolikusok voltak. Ez a katolikus közösség alapvetően szász bányászok és a ragusai kereskedők leszármazottaiból állt. Bár Róma megpróbálta fenntartani a balkáni katolikus közösségeket a 18. század végére gyakorlatilag megszűntek, tagjaik felvették az iszlám vallást, mivel hosszabb távon a nem ortodox keresztények szétesett egyházi rendszere alkalmasabb volt az áttérésre. Az

oszmánok a nem stratégiai fontosságú és az adózásba nehezen befogható területeken kevésbé nehezítették az iszlám vallás felvételét, így a boszniai és albán területeken a központi térséghez és a fő áramlási területek centrumaihoz hasonlóan jelentőssé vált az iszlám népesség. Ez a sajátos vallási elrendeződés komoly kihatással lett a 20. század folyamatra is.

Ezzel szemben az ortodox egyház a szerb nép vallási és kulturális életének legfőbb irányítójává vált. Bár az ortodox vallási életnek a török hódoltság időszakában csak a legegyszerűbb formái léteztek, mégis jelentős segítséget nyújtottak ahhoz, hogy a szerbek megőrizték nemzeti öntudatukat. Az ortodox vallásnál igen erőteljes volt a helyi egyházi kötődés, szoros összefüggésben a földrajzi identitásukkal és a szigorú szokásokkal szervezett vérségi kötelékkel. A szerb egyház erejét jól mutatja, hogy 1557-ben a szerbek a szultán engedélyével ismét felállították a péci (ipeki) patriarkátust, melynek joghatósága kiterjedt az Oszmán Birodalom minden olyan területére, ahol szerbek éltek. Így a szerb egyház vált a Nyugat-Balkán legerősebb keresztény egyházszervezetévé (*Kapronczay P.1999*).

Mit jelentett ez konkrétan Kosovo esetében? A vidéken élő paraszti népesség túlnyomó többsége a 15-17. század során egyértelműen az ortodox egyház híve volt. Minden faluban legalább egy, de olykor két-három pap is jutott, ráadásul kolostorok és kolostori birtokok sűrű hálózata működött. A szerb ortodox egyház ezen dicsőséges korszaka a 17. század végéig tartott, a magyarországi felszabadító háborúk (1686-1699) hoztak ebben a kedvező helyzetben radikális, negatív fordulatot. A szerb népesség igen sajátosan tagozódott be az oszmán birodalomba. Mivel egyszerre voltak jelen a fő áramlási zónán és a nyugat-balkáni háttérterületeken, mind a két térség folyamataira kihatottak. Jelentős számban csatlakoztak az oszmán hódítás hadszervezetéhez, főleg az irreguláris haderő tekintetében. Komoly szerb népesség telepedett meg a magyarországi és ezen belül horvát-szlavón területeken a Száva mentén, de katonáskodás révén a Balkán más térségeiben, helyőrségeiben is.

A harmadik vallás az iszlám volt. Míg a 15-17. században Koszovóban a falusi népesség alapvetően az ortodox egyház híve volt, addig a városok az iszlamizáció színtereivé váltak. Kijelenthetjük, hogy az iszlám terjedése Koszovóban a városokhoz, mégpedig a politikai és katonai központokhoz köthető. Adataink szerint a jelentős városok, úgymint Peč, Pristina, és Prizen népessége már a 16. század végén nagyjából muszlim volt. Ezzel szemben a vidék iszlamizációja csak a 17. század végén kapott nagyobb lendületet.

Összegezve az első korszakról (1458-1683) elmondottakat Koszovó a 16-17. században sok tekintetben fontos térség volt, bár nem tartozott a birodalom központi területeihez. A birodalom belső, balkáni, békés zónájában feküdt, a háttérterületek előtt, de közel a fő áramlási zónához. Ez sok vonatkozásban komoly közvetítő és gyűjtő szerepet jelentett. Több irányból érték hatások, élénk kapcsolata volt mind a központi, mind az adriai térséggel. Az oszmán

hatalom toleranciája révén több vallás egyházának adott egyszerre otthont az iszlámtól a különböző keresztény irányzatokig. A kedvező földrajzi adottság, a medence helyzet és az élénk, sokirányú kereskedelem gazdasági kiegyensúlyozottságot és formálódó földrajzi identitást eredményezett. A török uralom pedig jellegénél fogva lefedte az etnikai vallási különbségeket.

Ennek ellenére beszélnünk kell az etnikai folyamatokról. A középkori szerb állam megszűnése, a terület török hódításba való betagozódása, a török által szintén meghódított magyar területek lehetőségei (a szerbek belépése a török hadszervezetbe) folyamatosan észak felé (azaz magyar területek felé) húzták a szerb népeiséget (*Kőhegyi M. 1991*). A 15-17. század során jelentős szerb népesség települt be a magyar állam azon területeire, melyek török uralom alá kerültek. A szerbek elsősorban az alábbi helyeken telepedtek le: Dráva-Száva köze, Temesköz és Bácska. A középkori területeikről – elsősorban Koszovóból – észak felé vándorló szerbek helyét a hegyekből levándorló albánok foglalták el. Azaz a szerbek észak felé történő vándorlása lehetőséget a teremtett az albán betelepülésére. Ennek következtében a 16-17. század folyamán Koszovóban az etnikai arányok folyamatosan romlottak a szerbek kárára, míg az albánok javára módosultak (*Heka L. 1994*). Koszovóban albán többség kezdett kialakulni. Ezt a folyamatot a 17. század végén az ún. magyarországi felszabadító háború felgyorsította.

A második korszak: A kemény török uralom időszaka 1686-1804

A 17. századig tartó nagy hódítási korszak befejeződése után már a 18. században jelentkeztek a birodalom periferiáján a különböző problémák, de az Oszmán Birodalom visszaszorulása lassan, ment végbe. A változások a belső területeken megjelenő szigorúbb politikával kezdődtek. A korábbinál keményebb török uralom Koszovóban a magyarországi felszabadító háborúk eredményeképpen jelent meg.

1683-ban a török hadak Bécs alatt súlyos vereséget szenvedtek és ezzel elkezdődött az ún. felszabadító háború (1683-1699), melynek során a Habsburg haderő szinte teljes egészében kiszorította Magyarországról a törököket. A háború egy pontján (1690-1691) a Habsburg haderő már Isztambul elfoglalására készült, ezért Habsburg Lipót császár 1690 áprilisában kiadott egy kiáltványt, melyben azt ígérte a szerbeknek, hogy ha segítenek a törökök elleni harcokban, akkor a törököktől visszafoglalt balkáni területeket a Magyar Királysághoz csatolja, de egy vajda irányítása alatt elkülönült szerb tartományként fogja kezelni (*Gulyás L. 2012*). Csakhogy a hadjárat összeomlott, a Habsburgok oldalára állt szerbeknek menekülniük kellett a törökök bosszúja elől. Arsenije Černojevič ipeki patriarcha vezetésével hatalmas szerb tömeg költözött Magyarországra. A betelepülés mértékéről a történészek eltérő adatokat ismertetnek: a minimális becslés 60 ezer főről, míg a maximális 200 ezer főről

szól (*Ács Z. 1986*). Ez az ún. „nagy szerb kivándorlás” jelentősen megváltoztatta Koszovóban a szerb-albán arányt. Az albánok egyre inkább túlsúlyba kerültek Koszovón belül. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy ez egy lassú és több hullámban lezajló folyamat volt, Koszovóba az egész 18. század során folyamatosan érkeztek a betelepülő albánok (*Csaplár K.-Seres A.2007*).

Fejezetünk címében a „keményebb török uralom” kifejezést használtuk, ezzel kívántuk jelezni, hogy 1699 után (karlócai béke) ellentétben a korábbi időszakokkal a török állam kifejezetten támogatta az iszlamizációt. Koszovóban a 18. század folyamán tömegessé vált az iszlám hitre történő áttérés. Az áttérők elsősorban az albánok közül kerültek ki, azaz az albán betelepülés és az iszlamizáció szorosan összefonódott. A spontán albán betelepülés mellett tudatos török betelepítési politikát is rögzíthetünk. A török állam az iszlám hitre áttérő albánokat támogatta az ortodox keresztény szerbekkel szemben. Elősegítette azok betelepődését Koszovóba, illetve Nyugat-Macedóniába. Az ipeki patriarkátus katasztrofális politikai és anyagi helyzetbe került ebben az időszakban. Végül a szultán 1766-ban megszüntette, és az ortodox szerbeket a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá helyezte.

Az etnikai folyamatok komoly szerb-albán konfliktust eredményeztek Koszovóban. Amit jelentősen felerősített, hogy a két nemzet a török uralom korszakában a társadalom eltérő szintjein foglalt helyett. A koszovói albánok betagozódtak a török hatalmi struktúrába, a helyi adminisztráció tagjai és a földbirtokos réteg főleg a muzulmán albánok közül került ki, míg a szerbek inkább a paraszti népséget alkották.

Az etnikai viszonyok megváltozásával párhuzamosan Koszovó gazdasági helyzete is negatívan változott. A 17. század végén a kimerült bányákat be kellett zárni, ez gazdasági hanyatlást hozott magával. Így a 18. századra Koszovó még balkáni mércével is a szegényebb területek közé számított.

A harmadik korszak: A folyamatos konfliktusok időszaka 1804-1912

A 18. század végéig elsősorban gazdasági és vallási ütközések zajlottak a birodalmon belül. A 19. században azonban megjelentek a korábbi államiság eszméjére támaszkodó nemzeti mozgalmak is az Oszmán Birodalom európai területén. Az 1804-es szerb felkeléstől kezdődően szinte folyamatos konfliktus jellemezte a törökök és a balkáni népek viszonyát (*Jelavich B. 2000*). A peremi hódítások elmaradása, a visszaszorulás és a védekezés megbontotta a hadsereg társadalmi hátterét, megszűnt a birodalom nem török népeinek jó részét sokáig vonzó társadalmi és területi mobilitás. Ennek következtében a Balkánon erőre kapott az ortodox népek vallási, és területi identitása is, majd ezt követte a korábban államisággal rendelkező népek újbóli állami elkülönülési szándékának egyre erősebb nyilvánítása. Ez utóbbi elsősorban a görögöket, szerbeket, bolgárokat és a románokat jellemezte, míg a korábbi államisággal nem

rendelkező és az iszlámon keresztül az oszmán hatalomhoz kötődő albán és egyéb népek esetében sokkal nehezebb volt az önálló államiságra való törekvés érvényesítése. Ugyanakkor mind a két esetben a 19. század közepére már uralkodóvá vált a földrajzi identitás, egyrészt, mint az ősi állami tér visszaszerzésnek, igénye, másrészt, mint az etnikum földrajzi elterjedésének biztosítása. Mindezek következtében Koszovó már ekkor komoly ütközőtérré változott. A szerbek történeti államuk bölcsőjeként, az albánok, pedig népességük egyik legfontosabb földrajzi tereként tekintettek rá. Ugyanakkor az oszmán hatalom a keresztény népségek közé beékelődött iszlám területként igen fontosnak tartotta Bosznia és Koszovó térségét.

A török hatalom a helyi etnikai konfliktusokat és az önálló állami identitásra való törekvést kezelni tudta egészen addig az időszakig, amíg csak egy meghatározó birodalmi ellenfél, a Habsburg Birodalom politikája hatott a Balkánon. A 19. században azonban a brit, az orosz, a francia és később az olasz és német nagyhatalmi törekvések komoly támogatást nyújtottak a balkáni nemzetek állami törekvéseihez, amelyeknek gyújtópontjai a kialakítandó államok területi követelései voltak. A nemzeti mozgalmak közül eredményt a 19. században a görög, a montenegrói, a szerb, majd román és bolgár tudott elérni. Ez az öt balkáni nemzet már a 19. század folyamán létrehozta többé-kevésbé önálló saját államát. A formálódó albán nemzetnek azonban a 19. században nem sikerült a 19. század folyamán saját államot létrehozni (*Kitanics M. 2010*).

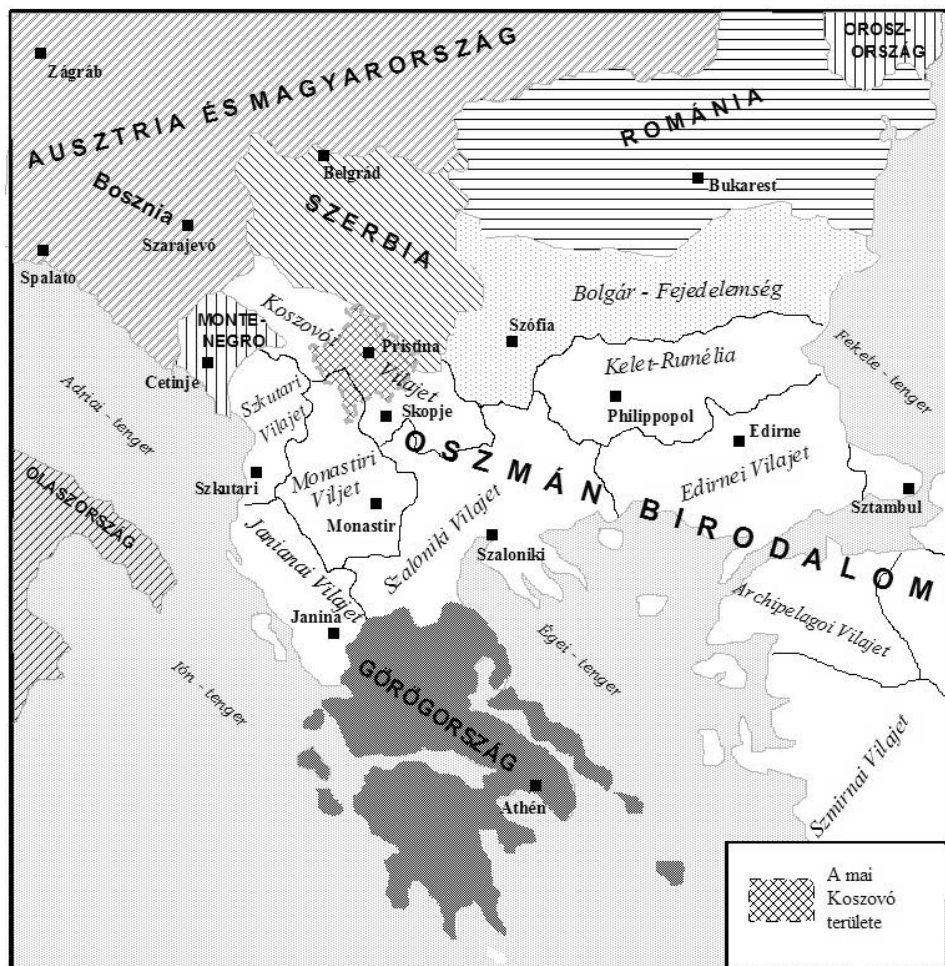
Mit jelentett ez konkrétan Koszovó esetében? Az török uralom harmadik korszakában Koszovóban etnikai mezőben folytatódott az albán térnyerés. Sajnos erre vonatkozóan azonban nagyon kevés konkrét adattal rendelkezünk. A vallási megoszlást mutató 1895-1896 évi összeírás szerint Koszovó lakosságán belül 57,3%-ot tett ki a muzulmánok aránya (*Csaplár K.-Seres A. 2007*). A török összeírás ekkor még nem tért ki a nemzetiséghez való tartozásra, ennek jegyében az albánokat egyszerűen muzulmánként írták össze.

Az 1904 évi népesség összeírás – amely már nemzetiségi adatokat is tartalmazott – a koszovói, a monasztiri és szaloniki vilájetek 3,2 millió lakosa esetében az alábbi megoszlást hozta ki: 54,2% török, 15,6% bolgár, 5,3% szerb. Itt jegyezzük meg, hogy ez az összeírás az albánokat egyszerűen töröknek számította.

A fenti erősen hiányos adatok ellenére biztosan kijelenthetjük, hogy Koszovó a 19. század végére túlnyomóan albán nemzetiségű tartománnyá vált.

A felmerülő területi problémákat a törökök már a 19. század első felében igyekeztek átszervezésekkel orvosolni. Ekkor alakították ki a Monasztiri Vilajetet. Ugyanakkor a politikai helyzete jelentősen megváltozott, amikor a környező területeken előbb Montenegró, később pedig Szerbia független állammá vált, 1878-ban pedig Ausztria és Magyarország elfoglalta Boszniát. Ezért a 19. század utolsó harmadában a törökök területi reformként és valamelyest kielégítve a helyi törekvéseket igyekeztek hatékonyabbá tenni a közigazgatást (*Csüllög G. - Gulyás L. 2014*). A balkáni területeken komoly

változtatásról döntöttek és 7 vilajetet alakítottak ki. Ekkor lett önálló közigazgatási egység egyben határ tartomány Koszovó Vilajet, amely Bosznia, Montenegró és Szerbia között helyezkedett el és központja Pristina volt. Ez a koszovói vilajet jóval nagyobb volt, mint a jelenlegi Koszovó, területe átnyúlt a mai Macedónia területére, és magába foglalta Skopje városát is. Koszovó mellett másik három olyan vilajet volt – Janina, Monasztir, Skodra – ahol a formálódó albán nemzet élt (2. térkép).

2. térkép: Az Oszmán Birodalom balkáni területének közigazgatási beosztása a 19-20. század fordulóján
 Forrás: saját szerkesztés

Ebben a helyzetben az albánok összefogtak, 1878. június 10.-én a koszovói Prizenben megalakították a Prizeni Ligát, melynek célja az albán területek egyesítése volt. A Liga fegyveres erői 1881-ben átvették a hatalmat Koszovóban és Skopjében. 1881. áprilisában a Liga megfogalmazott egy memorandumot, amely felvetette az albánok által lakott négy vilájet (Janina, Koszovó, Monasztir, Skodra) egyesítésének tervét. A török kormányzat azonban kemény eszközökhöz folyamodott, 20 ezer fős hadsereget küldtek a lázongó, szervezkedő albán vilájetekbe. A török csapatok rövid idő alatt visszafoglalták a területeket, a Liga vezető politikusait vagy kivégezték, vagy a birodalom távoli vidékeire száműzték.

Bár a Pzineni Ligát a törökök felszámolták az 1880-as években a muzulmán albán falvak lakosaiból verbuválódott albán szabadcsapatok folyamatosan harcoltak a török állam helyi erőivel. 1899-ben az albánok egy újabb szervezetet hoztak létre, a Péci Ligát. Ez a szervezet azt javasolta, hogy a négy albán lakosságú vilájetből a Török Birodalmon belül állítsanak fel egy autonóm Albániát. Mivel a Péci Liga rövid időn belül törökellenes színezetet kapott a szultán elrendelte annak felszámolását.

A 20. század eleje már teljes szembefordulást hozott, megindult az elkülönülő nemzetállamok kialakítása, az önálló kultúra – önálló állam – saját földrajzi tér elve alapján a komoly ütközések kezdődtek az önállóságra törekvő népek között is a térségen belül (*Csüllög, G. – M Császár, Zs. 2013*).

Az 1900-as évek elején az albán mozgalom nem csupán a török állammal folytatott küzdelmet, hanem a területi céljait keresztező szerb és macedón mozgalommal is. Ennek magyarázata, hogy a szerb, a macedón és az albán nemzeti mozgalom ugyanazon területekre tartott igényt. Ennek következtében az albán, szerb és macedón irreguláris csapatok főleg a koszovói és monasztiri vilájet területén komoly összecsapásokat folytattak nem csupán a törökökkel, hanem egymással is. Az 1908-ban hatalomra kerülő „ifjú törökök” megpróbálták felszámolni ezeket a szabadcsapatokat. 1909-ben a török parlament törvényt hozott a szabadcsapatok felszámolásáról: megtiltották ilyen csapatok felállítását és a fegyvertartást, a csapat vezetőjét elfogása esetén kivégezték, míg a tagoknak börtönbüntetés járt. Sőt még a családtagokat is börtönbe lehetett vetni. Ez a szigorú törvény azonban nem hozta meg a kívánt hatást, sőt 1910 tavaszán minden addiginál erősebb albán felkelés bontakozott ki ismét Koszovóban. A felkelők 1912 augusztusában elfoglalták Skopjét és tárgyalásra kényszerítették a török kormányt. Majd 1912. november 12.-én a Valonában összeülő albán nemzetgyűlés kikiáltotta Albánia függetlenségét. (*Réti Gy. 2000*) Bulgária és Albánia elszakadásával jelentős iszlám és török területek szigetelődtek el a központi oszmán térségtől.

Szinte ezen eseményekkel párhuzamosan megszületett a törökellenes Balkáni Szövetség (tagjai: Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország), mely 1912 októberében kirobbantotta az első Balkán-háborút (*Lampe J. R.*

1996). A négy balkáni állam alig három hét alatt legyőzte a Török Birodalmat, ennek következtében az 1913 áprilisában Londonban aláírt békében a törökök átengedték a győzteseknek európai területeiket (Isztambul a tengerszorosok kivételével), míg Albánia független állammá vált.

A Balkáni Szövetség tagjai azonban már 1913 júniusában egymás ellen fordultak. Ebben második Balkán-háborúban a szerb-román-görög-török szövetség legyőzte a magára maradt Bulgáriát (*Lampe J. R. 1996*). Ezt a háborút az 1913 augusztusában Bukarestben megkötött béke zárta le. Ennek során ismét átrendezték a határokat. A bukaresti békében meghúzott határok elsősorban a nagyhatalmi támogatásokat és a pillanatnyi erőviszonyokat tükrözték. Több terület kérdéses hovatarozása komoly konfliktusokat szült. Macedónia, Dobruzsza, Trákia mellett ilyen volt Koszovó is. Az egykori koszovói vilájet annak ellenére, hogy ekkor már albán többségű területet nem a megszülető Albániához, hanem Szerbiához - illetve egy kisebb része Montenegróhoz - került (*Juhász J. 1999*).

1914-ben Ausztria-Magyarország szerbekkel való konfliktusa az első világháborúhoz vezetett. A háború után a térség elveszítette birodalmi struktúráját és a kialakult birodalmi vákuum, valamint az új államok egymással is ütköző területi törekvései a balkáni térségben hosszan tartó labilitást okoztak, amely Koszovó oszmán korszak utáni történetét is meghatározta.

Konklúziók

Koszovó oszmán-korszakának történetét és annak következményeit kettő mondatral összefoglalhatjuk: Koszovó, mely a középkori szerb állam magterülete, politikai, gazdasági és szakrális központja volt a török uralom (1458-1913) végére egy túlnyomó részt albán nemzetiségű tartománnyá vált. Azzal, hogy 1913-ban hosszú évszázadok után ismét a szerb állam részévé vált megszületett a mai napig megoldatlan 20-21. századi szerb-koszovói albán konfliktus.

Irodalom

ÁCS Z. (1986): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 329 p.

CSAPLÁR K. - SERES A. (2007): Délszláv-albán erőviszonyok az Oszmán Birodalomban, *História* 2007/2, pp. 11–16.

CSÜLLÖG G. (2013): Migrációs hatások és területi folyamatok a Kárpát-Balkán térségben. *Történelmi Földrajzi Közlemények* 1. évfolyam 1. szám pp. 135-145.

CSÜLLÖG G. - GULYÁS L. (2014): A Török Birodalom balkáni területi rendszere. *Közép-Európai Közlemények* VII: évfolyam 1. szám (No. 24.) 2014 pp. 29-37.

CSÜLLÖG, G. – M CSÁSZÁR, ZS. (2013): Ethnic processes in the spatial structure of the Balkans. In: *EUROLIMES* Volume 15. 2013. Spring, pp. 143-168.

GULYÁS L. (2013) Szulejmán a hadak élén. *Nagymagyarország* 2013/1. pp. 14-23.

- GULYÁS L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Kárpátia Stúdió, Budapest, 283 p.
- GULYÁS L.- CSÜLLÖG G. (2012): Kosovo's Territorial Characteristics from the Roman Empire to the Fall of the Medieval Serbian State, *West Bohemian Historical Review*, Pilzeň 2012/1–2, pp. 11–26.
- HEKA L. (2005) Szerbia állam- és jogtörténete. Bába Kiadó, Szeged 244 p.
- JELAVICH B. (2000): A Balkán története. 18. és 19. század. Osiris, Budapest, 753 p.
- JUHÁSZ J. (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó, Budapest 376 p
- KAPRONCZAY P. (1999): A koszovói konfliktus történelmi, politikai és kulturális háttere. In Krausz T. (szerk.) *A Balkán háborúk és a nagyhatalmak, Rigómezőtől Koszovóig*, Budapest 1999, pp. 23–36.
- KITANICS M. (2010): Az albán történelem mérföldkövei- a kezdetektől a bipoláris világ széthullásáig. *Balkán Füzetek No 9*. Pécs 2010. pp. 16-32.
- KÖHEGYI M. (1991): A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In. I. ZOMBORI I. (szerk.) *A szerbek Magyarországon*. Szeged. pp. 65–78. old.
- LAMPE J.R. (2000): *Yugoslavia as a history. Twice there was a country*. Cambridge. 2000. (2. ed.) 512 p.
- MALCOLM N. (1999): *Kosovo a short history*. New York. 1998. 492 p.
- MATUZ J. (1990), *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 255 p.
- RÉTI GY. (2000): *Albánia sorsfordulói*. Aula Kiadó, Budapest. 2000. 419 p.
- TAKÁCS M. (2007): *Az oszmán Koszovó a 15-18. században*. *História* 2007/2, pp. 6–10.

Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Changes in Europe's geographical spatial structure in the long 19th century

The time period of roughly 130 years from the French Revolution to World War I is known in world history as the long 19th century. While history focuses primarily on spectacular political events of the period along with the related social, cultural and economic processes, social geography considers the changes in the political geographical spatial structure of the continent the most important feature of the period. The most evident sign of the transformation of the continent's political spatial structure is the change in the spatial expansion of states, which is directly related to the crystalizing national identity of Europeans, and to the power relations taking shape at the time. That means that the historical events and processes of the long 19th century can be described from a geographical aspect. One method for this could be to illustrate the development tendencies of individual states. In this respect, the long 19th century could be divided into three distinct periods. The first period includes the decades of the revolution and the Napoleonic wars, which resulted in a temporary political geographical spatial structure in Europe. The second period encompasses the nearly 100 years between 1815 and 1914, characterized by the formation and consolidation of states covering large areas. The third period is the era of World War I and the following peace treaties. At this time, in Central Europe, a converse tendency of political geography was taking place: the fragmentation of the former great states began, in spite of efforts during World War I attempting to establish a single great state in the region. However, geographical principles that had defined the development of the elements of the continent's political spatial structure also emerged along with this general tendency, and the territories of certain states also shifted at this time. The political geographical changes prevailing during the long 19th century were so profound that their consequences are still evident to this day.

Bevezetés

Az egyetemes történelemben a francia forradalomtól az első világháborúig tartó mintegy százharminc évet a hosszú 19. századként tartjuk számon. Jóllehet a köztörténetírásban e korszakra vonatkozóan elsősorban a látványos politikai eseményeket, valamint az ezekkel szorosan összefüggő társadalmi, kulturális és gazdasági folyamatokat szokás hangsúlyozni, ám geográfiai, társadalomföldrajzi szempontból e fordulatos időszak jellemzője – a fentiekkel párhuzamosan – az európai kontinens politikai földrajzi térszerkezetének jelentős átalakulása. A politikai, hatalmi térszerkezet módosulásának

legszembeütőbb jele a földrészen található államterek kiterjedésének változása, ami szoros kapcsolatban áll az európai kultúrkör embere nemzettudatának megszilárdulásával, valamint a nagyhatalmi viszonyrendszer formálódásával. A hosszú 19. század történelmi eseményei és folyamatai leírhatóak geográfiai megközelítésből is, és ennek egyik módszere lehet az államterek fejlődési tendenciáinak ábrázolása. Az utóbbiak tekintetében kontinensünk a francia forradalom kitörésétől az első világháború végéig jelentősen átalakult, ám ez nem egyenes vonalú tendenciaként értelmezendő. A hatalmi viszonyok változásával párhuzamosan több politikai földrajzi periódus különíthető el Európa történetében, és ennek során egyes államterek növekedése és csökkenése mellett mások eltűntek a kontinens térképéről.

A térfejlődés periódusai a hosszú 19. században

A fentiekben elmondottak alapján a 19. század – az európai államterek fejlődése tekintetében – ugyan egyetlen időszakként értelmezendő, ám azon belül különböző periódusok különíthetők el. Ezek pontos meghatározása az államterek változásai alapján lehetséges, ehhez elsőként azonban a hosszú 19. század időtartamának pontos rögzítése szükséges. A történelmi szakirodalom állásfoglalása egyértelmű abban, hogy az úgynevezett hosszú 19. század kezdetét a francia forradalom (1789) jelenti, ám a végső időpont tekintetében már jelentős eltérések figyelhetők meg. A 19. század végét számos történész (*Hosbsbawm, E. 1998; Zakar P. – Kozári J. 2006; Salamon K. 2006*) 1914-hez köti, és ugyanígy jár el *Norman J. G. Pounds (1997)* történelmi földrajzi szintézisében, ahol a waterlooi ütközet és az első világháború kitörése közötti száz évet tekinti egyetlen korszaknak. Geográfiai szempontból azonban 1914 nem alkalmas a periódus határaként, mert egyfelől maga az első világháború, valamint az annak során zajló térbeli folyamatok a megelőző évtizedek szerves fejlődésébe illeszkednek. Másfelől a Nagy Háború évei földrajzilag nem alkotnak statikus állapotot, hanem ezzel éppen ellentétben a világháború során is jelentősen formálódik Európa politikai földrajzi térszerkezete. Ebben a vonatkozásban a hosszú 19. század az első világháborút lezáró békeszerződésekkel ér véget: ezek tesznek pontot a korábbi történelmi időszak politikai és földrajzi folyamatainak végére. Egyik korábbi tanulmányunkban (*Nagy M. M. 2013a*) már bizonyítottuk és leírtuk, hogy földrajzi szempontból az első világháború a Törökországgal kötött 1923. évi Lausanne-i békével ért véget, és így ezt kell tekintetnünk a hosszú 19. század végének is. A 19. és a 20. század történelmének korszakolása – éppen a megközelítési lehetőségek sokféleségéből eredően – többféle módon megoldható, és e szempontok tulajdonképpen figyelembe vehetők és veendőek az adott időszak politikai földrajzi periodizációjakor is (*Wells H. G., 1930; Kennedy, P 1992; Diószegi István 1994*).

A történelmi szakirodalmi termés jellemzője, hogy bármilyen periodizációkat is tartalmaz, a hosszú 19. századot illetően a szerzők többnyire átmeneti időszakokkal kezdődőnek és végződőnek írják le azt. A kezdetet jelentő átmeneti korszak a francia forradalomhoz és a Napóleon személyéhez kötődő háborúk sora, amelyek külpolitikai célkitűzéseik alapján a 18. századi nagy fegyveres konfliktusok szerves folytatásának tekintendők. A hosszú 19. század végének az első világháborút tartják, vagy oly módon, hogy ennek kitörésével le is zárult a történelmi korszak, vagy úgy, hogy maga a nagy háború révén folytatódik az emberiség története a rövid huszadik században, és itt tulajdonképpen éles határt nem is lehet vonni. Ez az utóbbi nézet, amely különösen *Paul Kennedy (1992)* művében hangsúlyos, közel áll ahhoz, a közelmúlt és napjaink egyetemes történetírásában egyre inkább teret hódító állásponthoz: az első és a második világháború eseményei annyira szorosan összekapcsolódnak, hogy itt tulajdonképpen egyetlen elhúzóvilágküzdelemről, egy újabb harmincéves háborúról és nem két világkonfliktusról kellene beszélni (*Wehler, H.-U. 2010*). E vélekedéssel kapcsolatban magunk azt a nézetet valljuk, hogy pusztán hadtudományi szempontból – elsősorban az erőszak alkalmazásának története alapján (*Nagy M. M. 2004*) – valóban igazolható az első és a második világháború, sőt még a hidegháború egyetlen történelmi folyamatként való felfogása (*Nagy M. M. 2013b*). Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényezőt sem, hogy a hadügyi és a térbeli faktorok mellett nagyon erősen hatnak az európai kultúrkör társadalmában az első világháború éveiben lezajlott kulturális világnézeti folyamatok is. Az európai kultúrkör emberének gondolkodása jelentősen módosult a Nagy Háború folyamán (*Taylor, A. J. P. 1988*), és elsősorban ez a világszemlélet lesz majd az a tényező, ami annyira összekapcsolja az első és a második világháborút.

Az európai kultúrkör népeinek 19. és 20. századi történelme a politikai térfejlődést illetően egyetlen folyamatként is leírható (*Heffernan, M. 2006*), hiszen újkori története is egységes, hatalmas korszakot jelent. Csakhogy a kontinens 1500 utáni történelme nem egyenes vonalú, egyenletes, hanem ezzel szemben több zökkenővel, hosszabb-rövidebb ideig tartó megtorpanással, majd az ezeket követő hirtelen nekilódulásokkal tarkított fejlődést jelent. Ezek a zökkenők és a szaggatott fejlődési tendencia nyilván hatást gyakorolt az államterek, az európai kontinens politikai földrajzi térszerkezetének változásaira is, ami viszont eleve feltételezi, hogy a 19. és a 20. század történelme jellemezhető e térszerkezeti változásokkal. A hosszú 19. század politikai földrajzi szempontból a szerint szakaszolható, hogy mely évtizedekben milyen politikai földrajzi térszerkezeti állapot uralkodott az európai kontinensen. Miután ekkoriban a világ vezető hatalmai még Európában helyezkedtek el, így a kontinens térszerkezeti változásai egyben – részben a gyarmatokon és külbirtokokon, részben a távoli földrészekeken gyakorolt hatalmi befolyások

révén – az egész világra hatottak. A nemzetek sorsát meghatározó politikusok és katonák valójában csak első világháború éveit alatt szembesültek azzal, hogy a tengerentúlon már új világhatalom, az Amerikai Egyesült Államok emelkedett fel. Ugyanakkor a térszerkezeti változásokra erősen hatott a kor emberének gondolkodásmódja is, amely az államhatalom, a birtokolt terület nagysága és a nagyhatalmiság közé egyenlőségeletet tett (*Ratzel, F. 1903; Nagy M. M. 2006*).

Az európai államterek szerveződésének és formálódásának története a 19. század folyamán – 1789-től 1923-ig értelmezve – négy nagy periódusra osztható. Ezek közül első a francia forradalmi és napóleoni háborúk bő negyed évszázada (1789-1815), második a Szent Szövetség kora (1815-1849), amelyet az 1849-1914-ig tartó, a közép-európai és itáliai államterek, valamint a balkáni átrendeződés etapja követ, a negyedik pedig maga az első világháború és az azt követő helyi konfliktusok évtizede (1914-1923).

A politikai földrajzi térszerkezet korszakai

A köz- és diplomáciatörténet főbb összefoglaló műveinek (*Diószegi I. 1994; Kissinger, H. 1996*) szellemisége gyakorta azt az érzetet kelti, hogy a hosszú 19. század folyamán az európai államhatárok változásait pusztán a hatalmi erőviszonyok és az ezeken alapuló diplomácia determinálta. Geográfiai szempontból azonban ennél sokkal összetettebb jelenséggel van dolgunk. A kontinens földrajzi viszonyai – és ez a RATZEL nevével fémjelzett politikai geográfia kialakulása óta ismert – még ha teljes egészében nem is döntik el, de jelentősen befolyásolják a határok mint térelemek változásait, másként fogalmazva korlátokat szabnak a diplomáciai, katonai úton történő politikai akaratervényesítésnek. A 19. század európai térfejlődésének egyes epizódjai – különösen a francia forradalmi és napóleoni háborúk változásai – bizonyítják, hogy pusztán hatalmi erővel bármikor, bárhol létrehozhatók új államterek, ám ezek kellő természet- és társadalomföldrajzi alapok nélkül csak rövid ideig maradhatnak fenn, széthullásukkal előbb-utóbb bebizonyosodik életképtelenségük. A politikai geográfia eszköztárából az egyes államok életképessége mértékének meghatározására kiváló módszer az országhatárok tartósságának megállapítása (*Pándi L. 1995; Rónai A. 1948; 1945*). Az úgynevezett nagy tartósságú, sok évszázadon át fennálló államhatárok vagy valamilyen markáns természetföldrajzi elválasztó vonalon húzódnak – pld. spanyol-francia határ a Pireneusokban –, vagy az évszázadokon át fennálló hatalmi erőviszonyok kiegyenlített állapota miatt alakulhatnak ki olyan területeken, ahol nincs egyértelmű természetes határ. Az utóbbi jó példája egyfelől a mindenkor Flandriában kialakult hosszabb-rövidebb életű államok külső határa – a Flandriai-síkság minden éles határvonal nélkül folytatódik Normandiában és a Germán-alföldön –, másfelől pedig Kelet-Poroszország, a korábbi Német-Lovagrend államtere a Mazúriai-tóhátság.

Az államhatárok tartóssága Európa újkori történelmében kijelöli azokat a térbeli vonalakat, amelyek a kor változatos, sokszínű eseménytörténetében a változó államterek külső kereteit adják. A magyar tudománytörténetben a *Pándi Lajos (1995)* által szerkesztett térképgyűjteményben szereplő vázlat – *Az európai határok tartóssága XVI-XX. század* (329. p.) címmel – bizonyítja a fentiekben elmondottakat. Az utolsó fél ezer évben kontinensünk legnagyobb állandóságú (több mint 400, és 300-200 év) határai a már említett francia-spanyol, a portugál-spanyol, a flandriai, a kelet-poroszországi, a svájci határok voltak. A kontinens térszerveződésének érdekessége, hogy a valamikori Német-római Birodalom keleti és nyugati határai, valamint a Magyar Királyság északi, keleti és déli határai ugyanilyen magas értékűek. Ekkor hazánk nyugati határa a Habsburg-birodalom egyik belső, tartományi határa lett. Nagy állandóságú volt még az Itáliai-félszigetet szinte középen kettéválasztó határ a Pápai Állam és a Nápolyi Királyság (később Szicíliai Kettős Királyság) között, valamint az Oroszországot (korábban Lengyelországot) a török államtértől elválasztó Dnyeszter menti határ. A hosszú 19. század folyamán e nagy tartósságú határok zöme – ha nem is mindegyike, de – fennmaradt, jöllehet az általuk keretezett államok térszerkezetükben megváltoztak.

A 19. század európai térfejlődésének kiindulópontja a 18. század második fele államterének állapota. A francia forradalom kitörését megelőző időszak úgynevezett kabinet-háborúi során főleg Európa keleti felében az államterek jelentős átrendeződése zajlott. A Német-római Birodalom keleti határain túl megszűnt a lengyel-litván hatalmas államtér, amely a Balti-tengertől a Fekete-tenger északi partvidékén elterülő Krími Tatár Kánságig, keleten pedig a Dnyeperig és az azon túli területekig terjedt. A 18. század végén Lengyelország felosztásával Közép-Európa keleti felében és Kelet-Európában három nagy államtér alakult ki, az orosz, a Habsburg, valamint a porosz. A Porosz Királyság, valamint a Habsburg-birodalom felségterületeinek jelentős része nyugat felé már túlnyúlt a Német-római Birodalom keleti határán és mintegy egyesítette a korábbi századokban aprózódott itteni államterek egy részét (*Maull, O. 1956; Pándi L. 1995*).

Ezzel egy időben Európa nyugati felében viszonylag statikus állapotokat találunk. A spanyol és a portugál, valamint a francia államtér szilárd képletet öltött. Mindemellett a 18. század folyamán Franciaország keleti határainak már a 17. században tapasztalható fokozatos keleti előrenyomulása figyelhető meg. A francia államtér előretolása az úgynevezett természetes határok elérésére főleg Elzász-Lotaringia bekebelezésével tovább szűkítette Közép-Európa aprózódott államterekkel borította térségét, és közben kellő alapot nyújtott ahhoz, hogy az ország keleti határai mentén a 17. századtól fokozatosan kiépüljön az az erődrendszer, amely majd hosszú időre meghatározza e határtérség sorsát (*Crämer, U. 1935; Bauer, H. 1940; Schäfer, O. 1943; Braudel, F. 2004*). A 18. század végén a Német-római Birodalom területe az

államterek szempontjából már két részre tagolódtak. Keleti felében két jelentős államter – a porosz és a Habsburg – foglalt helyet (közéjük ékelődve a Szász Választófejedelemség). Nyugati felében viszont még az aprózódott államterek voltak uralkodóak. Ez az aprózódott államterek zónája az Itáliai-félszigeten folytatódott, pontosabban annak közepéig, amelytől délre már egy újabb jelentős államter, a már említett Szicíliai Kettős Királyság terült el (*Dudar T. 1991*). Ez az aprózódott államok alkotta zóna az *Otto Maull (1956)* által Belső-Európának nevezett központi térség nyugati felét jelentette. Miután *Maull* Belső-Európát tekintette a kontinens politikai földrajzi magterületének, így azt is mondhatjuk: a hosszú 19. század politikai térfejlődésének lényegi vonása a magterület nagy államterekkel történő kitöltése volt. A 18. század végi térbeli indulóhelyzet másik lényeges jellemzője, hogy Franciaországtól északkeletre és délkeletre már kialakult két olyan ütközőállam, Hollandia és a Szárd Királyság, amely a későbbi, a 19. századi térszerveződési folyamat fontos eleme lesz.

Az európai politikai földrajzi térszerkezet induló állapota az előző századok szerves történeti földrajzi folyamatainak eredményeként alakult ki, ám e folyamatot mintegy negyed évszázadra megszakította a francia forradalom és a napóleoni háborúk sora. Földrajzi szempontból ezek tétje kettős volt. Egyfelől jellemezte őket a francia szupremácia érvényesítése az egész kontinensen, másfelől – ennek egyik megvalósításaként – érvényesült a politikai térszerkezet átalakítására való törekvés. Mindkettő lényeges eleme a francia államter növelése, az ország keleti határainak előretolása, valamint – főleg Napóleon uralma alatt – az új államterek kialakítása. A kérdéskörrel szintézisében részletesen foglalkozó francia történész, *Georges Lefebvre (1975)* megállapítása szerint Napóleon – részben katonai okokból, részben a társadalmi reformok felgyorsításáért – tudatosan törekedett a „*nagy kiterjedésű területi egységek*” kialakítására.

A francia forradalmi háborúk során megkezdődött területi terjeszkedés és a hatalmi befolyás érvényesítése új államokat – Batáv Köztársaság, Helvét Köztársaság, Cisalpini Köztársaság, Római Köztársaság, Parthenopéi Köztársaság, Ligur Köztársaság – hívott életre, ugyanakkor Franciaország keleti határait kitolta a Rajnáig. Itáliában pedig két jelentős megszállt tartománnyal – Piemont, Toscana – gyarapította a francia államteret. A főleg Itáliában elterülő, úgynevezett testvéri köztársaságok egyértelműen biztosították a francia szupremáciát a kontinens nyugati felében (*Urbán A. 1988*). E terjeszkedési folyamat a napóleoni háborúk során teljesedett ki, amelyek egy rövid időre teljesen átrajzolták Európa nyugati oldalának és részben középső térségének politikai térképét. A Napóleon személyéhez kötődő kontinentális rendszer teljes kiépülésének idejére – 1812 – Európa politikai térszerkezetét a nagy államterek jellemezték, még ha ezeknek a francia kézben lévő területeknek jogilag külön határaik is voltak. A napóleoni térszerveződés kiteljesedésének időszakában a francia szupremáciájú területek – nagy általánosságban keleten a Stralsund-Salzburg-Cattaro vonaltól nyugaton a Pireneusok zárt hegyláncáig terjedtek. A

Pireneusokon túl, az Ibériai-félszigeten a francia fennhatóságot teljes egészében soha sem sikerült érvényesíteni, ami az angol tengeri uralomból fakadt. A már hivatkozott *Georges Lefebvre (1975)* ennek okát azzal magyarázza, hogy katonai szempontból az Ibériai-félszigeten Franciaország fő ellenfele a Portugál Királyság volt, amely – elsősorban gazdasági téren – szoros kapcsolatban állt Nagy-Britanniával. Az utóbbi kihasználva Portugália fekvését mindig elegendő szárazföldi erőt tudott az országba küldeni és ellátni ahhoz, hogy Napóleon kontinentális rendszere ne lehessen teljes. Ezzel Franciaországot arra kényszerítették, hogy hadjáratot indítson Portugália ellen, ami viszont megkövetelte Spanyolország megszállását is. Így az Ibériai-félszigeten Spanyolország vált a katonai küzdelem fő színterévé, amelyet azonban – még a Napóleon által személyesen vezetett hadjárat ellenére sem – tudtak a francia erők teljes ellenőrzésük alatt tartani. Vagyis Ibériában a francia uralom nem lehetett teljes és a megszállt területeken ingatag *maradt (Lefebvre, G. 1975; Manfred, A. Z. 1981)*.

Ezzel szemben Közép-Európában és Itáliában szinte teljesen érvényesült a kontinentális rendszer, ami az itteni politikai térszerkezet mesterséges átformálásával járt. Politikai földrajzi szempontból ennek lényeges eleme, hogy Franciaország keleti határain túl 400-500 km széles, befolyás alatt álló ütköző zónát alakítottak ki, zömében a korábbi Német-római Birodalom nyugati területein. Az itt létrehozott Rajnai Szövetség részben korábbi államokból – például Svájc és Bajorország –, valamint új szervezésű országokból, – mint amilyen a Vesztfáliai Királyság volt – állt, ám mégis bizonyos fokú egységes politikai földrajzi térszerkezeti elemet jelentett, amennyiben francia protektorátus volt. Ugyanez mondható el az Itáliai-félsziget mesterségesen létrehozott államairól – Itáliai Királyság, Etruriai Királyság – és a már korábban is fennálló, ám területi kiterjedésükben megváltozott országairól (Nápolyi Királyság, Pápai Állam) is. A Rajnai Szövetség létrehozásával és az itáliai államok átrendezésével, a felettük érvényesített francia protektorátussal a napóleoni kontinentális rendszerben jóllehet felülről vezényelt, egyetlen uralkodó akarata szerinti módon egy rövid időre megszűnt a térség darabolódott térszerkezeti rendszere, s annak helyét – ütközőövezetként – egyetlen politikai földrajzi elem váltotta fel. Ez a politikai földrajzi ütközőzóna a Rajnai Szövetségtől délre átnyúlt az Adriai-tenger keleti partvidékére is, ahol a Habsburg-birodalomtól elszakított területeken új francia birtokot, az Illír Tartományokat alakították ki, aminek politikai földrajzi tartalma a Habsburg államter elszigetelése volt az Adriai-tengertől (*Vizi L. T. 2011*).

A Stralsund-Salzburg-Cattaro-vonaltól keletre a napóleoni kontinentális rendszer politikai földrajzi térszerkezetét öt nagy elem alkotta: a Porosz Királyság, a Varsói Nagyhercegség, a Habsburg-birodalom, a Török Birodalom, valamint az Orosz Birodalom. A török államtéren belül már elkülönült a részleges függetlenséget szerzett Montenegró. A francia ütközőzónától keletre

azonban mégsem beszélhetünk a Francia Császársággal szembenálló országok egységes tömbjéről, mert egyfelől Oroszország és a Török Birodalom között egészen a fegyveres konfliktusig menő feszültség volt, másfelől pedig a Varsói Nagyhercegség – ez a francia külpolitikai szándék szerint létrehozott ország – államterének kialakítása (1807) oly módon történt, hogy részben elválassza egymástól Poroszországot és az Orosz Birodalmat, valamint az előbbit és a Habsburg Birodalmat.

A napóleoni hadjáratokat követően Európa térszerkezetében nagymértékű visszarendeződés történik az 1789-et megelőző állapotokhoz. A Szent Szövetség évtizedeiben a kontinens politikai földrajzi állapotát három, egymástól élesen elkülönülő zónával lehet jellemezni. A földrész keleti felén négy nagy államter – Poroszország, Habsburg-birodalom, Orosz Birodalom, Oszmán Birodalom – helyezkedik el. Nyugati oldalán Franciaország keleti határától nyugatra ismét megszilárdult államtereket – Franciaország, Spanyolország, Portugália – találunk, míg középen, főleg a német és az olasz nyelvterületen – az 1789. évi állapothoz képest – már az aprózódott államterek keskenyebb zónája helyezkedik el. E zónát kelet-nyugati irányban húzódva mintegy kettészeli a Porosz Királyság, amely a napóleoni háborúk végén megkapja a Rajna-vidék és Vesztfália nagy részét, valamint Svéd-Pomerániát és a felosztott Szász Királyság északi részét (*Pándi L. 1995*). Jóllehet ezek az új porosz szerzemények még nem teljesen összefüggő területek, hiszen a Rajna-vidék elkülönül az anyaországtól, de az apró államterek zónáját mégis határozottan egy északi és egy déli térségre osztják.

A napóleoni háborúkat követő politikai térrendezés mindezen túl három, Európa későbbi történetére nézve jelentős földrajzi képletet hoz létre. Keleten a korábbi Varsói Nagyhercegség – mint önálló lengyel államter – megszűnik létezni, és területének zöme orosz kézbe kerül. Ezáltal az Orosz Birodalom egy nagyméretű földnyelvvvel benyomul Poroszország és a Habsburg-birodalom közé, és mintegy betüremkedik Közép-Európába. A másik fontos geográfiai képlet a Habsburg-birodalom területi átrendeződése. Bécs a francia háborúk időszakában végleg elveszíti németalföldi birtokait, ugyanakkor a birodalmi területek egységes államterré szerveződnek, egyetlen tömbben helyezkednek el. A 18. században még területükben elkülönülten birtokolt itáliai tartományok helyét egy, az Észak-Itáliára is kiterjedő Habsburg államter váltja fel, amely egyben bekebelezi a korábbi Velencei Köztársaság (majd a francia Illír Tartományok) területét is. Ezáltal 1815-től a Habsburg-birodalom területi elhelyezkedésében már közép-európai államterré válik, amely egyben uralja az Adriai-tenger északi felét, jóllehet a 19. század közepén megvalósuló német egység létrehozásáig fennáll annak lehetősége, hogy a Habsburg-birodalom kelet felé történő területi tömörülése más irányt vegyen. A harmadik politikai földrajzi elem a Franciaország északkeleti és délkeleti határai mentén kialakított – részen már korábban is létező – két ütköző állam: az Egyesült Németalföldi

Királyság, valamint a Szárd Királyság. Az utóbbi a 19. század közepén megvalósuló olasz egység földrajzi magterülete lett, míg a németalföldi államtér 1830-tól három részre szakadt, darabolódott (*Erdődy G. 2006*). Belgium és Hollandia különválásával (Hollandia és Luxemburg 1890-ig perszónalunióban maradt) kialakult annak alapvető politikai földrajzi feltétele, hogy az első és a második világháborúban a valamikori Egyesült Németalföldi Királyság területe a nyugati front fontos térségévé váljék.

A Szent Szövetség évtizedeit követően Közép-Európában, Itáliában, valamint a Balkán-félszigeten egymással ellentétes politikai térszerveződési folyamatok zajlanak. Az olasz és a német egység megvalósulásával, az 1871-es állapotot tekintve egész Európa politikai földrajzi képét alapvetően a nagy államterek határozzák meg, ami egyben jelzi a földrajzi területi egységesülés tendenciájának érvényesülését (*Urbán A. 1988*). Ezzel ellentétes fejlődést a Balkán-félsziget mutat, ahol a Török Birodalom gyengülésével fokozatosan alakulnak ki a nemzetállamok és az első világháború kezdetére a korábbi ruméliai török államtér teljesen feldarabolódik. Ennek egyik első lépése a Jón Köztársaság függetlensége lesz (1815), amelyet a Görög Királyság függetlenségének kiharcolása követ (1830). Ettől kezdve a ruméliai török felségterület fokozatosan csökken. Politikai földrajzi szempontból e zsugorodás tulajdonképpen a peremterületek letöredezésének geopolitikai jelenségében ölt testet (*Schmidt, M. G.–Haack, H. 1929*). A román fejedelemségek, valamint a balkáni államok elszakadása a Török Birodalomtól és az első világháború kitörésekor a térségre jellemző politikai térszerkezeti állapot kialakulása egy évszázadig elhúzódó folyamat volt. Ennek végére az első és a második balkáni háború tett pontot. Az utolsóként létrejött balkáni állam Albánia volt (1912).

A Balkán-félsziget folyamatos változásai mellett, az apró államterek kialakulásán túl a térségnek volt még egy politikai földrajzi módosulása: az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni hatalommá válása. 1867-ben Ausztria-Magyarország államtere a Balkán határán helyezkedett el és csak Horvát-Szlavónország területével nyúlt be a félszigetre. A dunai Monarchia azonban méreteiből adódóan már ekkor jelentős befolyást gyakorolt a Balkán-félszigetre, és az ottani új nemzetállamok kialakulásának folyamatában fontos szerepet játszott (*Niederhauser E. 1972; Palotás E. 1972*). Az Osztrák-Magyar Monarchia területi változásai révén 1878-tól jelentős balkáni területek birtokosa lett. Az 1878-ban megszállt Bosznia-Hercegovina, amelyet 1908-ban végleg bekebelezett a birodalom, valamint az 1879-től 1908-ig ideiglenesen megszállt Novi Pazari Szandzsák révén Ausztria-Magyarország államtere jelentős balkáni térségre is kiterjedt. Ebben a tekintetben az első világháború kitörésekor – politikai földrajzi szempontból – a Monarchia volt a Balkán legerősebb állama.

A hosszú 19. század tanulmányunk előző részeiben ismertetett térfejlődési folyamatainak eredményeként 1914 nyarára kialakult az első világháború kitörésének időpontjára jellemző, európai politikai és katonaföldrajzi állapot,

amely geográfiailag determinálta a nagy küzdelem térbeliségét és térbeli jelenségeit. Jóllehet az első világháború a benne résztvevő államoknak a Föld felszínén való elhelyezkedéséből eredően és a világ feletti szupremáciáért vívott küzdelem miatt valóban globális szintű fegyveres konfliktus volt, ám ennek ellenére fő hadszínterei Európában és a Közel-Keleten, valamint Mezopotámiában helyezkedtek el (*Urbán A. 1988; Kleindel, W. 1989; Nagy M. M. 2013a, 2014*). A Nagy Háború politikai földrajzi képlete kettős arcú. Miközben maga a fegyveres küzdelem e hadszíntereken egyre nagyobb katonai erőfeszítésekkel zajlott, addig főleg a konfliktus második időszakában mind fontosabb szerepet kaptak az egymással szembenálló társadalmak potenciáljai. S a háborút végül a központi hatalmak társadalmi, gazdasági kimerülése döntötte el (*Galántai J. 1980*). A kor emberének gondolkodásmódjából eredően a háborút a kortársak zöme azonban pusztán katonai összecsapásként élte meg, és ezzel kapcsolatban beszédes tény, hogy a központi hatalmak kimerülésével is katonai téren szembesültek: az amerikai erők megjelenése az európai hadszíntéren tette kilátástalanná a háború folytatását (*Galántai J. 1980*). A fő európai hadszínterek – a flandriai, a balkáni, az orosz – jelentős része azokon a területeken helyezkedett el, ahol a korábbi évszázad fontos politikai földrajzi változásai történtek. A nyugati hadszíntér kialakulásának, majd formálódásának magterülete a mai Benelux államok térsége volt. A valamikori Egyesült Németalföldi Királyság területe már Európa történelmének korábbi századaiban is a nagyhatalmak ütközőtérsége volt. A 19. század első felében történt, az itteni államtér darabolódása kedvezett a kezdeti sikeres német támadásnak: Hollandia semlegességének megőrzésével jelentősen gyengült a belga és a francia védelem lehetősége.

A keleti fronton – jóllehet a fő események kezdetben Kelet-Poroszországban, valamint a Monarchia keleti tartományai és a magyar államtér határain történtek – a hadműveleteket determináló tényező lett az Oroszországhoz csatolt, Közép-Európába mélyen benyúló lengyel térség, a valamikori Varsói Nagyhercegség (később Kongresszusi Lengyelország). Ennek birtoklása, valamint később a központi hatalmak általi megszállása – hadműveleti szempontból – kevésbé a lengyel, mint inkább a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia határ menti területein folytatott küzdelmen múlt. Az Orosz Birodalom lengyel földnyelve már a háborúra készülő orosz hadvezetést is nehezen megoldható hadművészeti probléma elé állította (*Hajdu T. 2014*). Ennek lényege annyiban foglalható össze, hogy a német és az osztrák-magyar államtér közé mélyen benyúló orosz felségterület első ránézésre kiváló alkalmat nyújthatott volna arra, hogy az orosz hadsereg Varsó-Berlin irányban egyetlen támadó hadjáratral gyorsan dűlőre vigye a küzdelmet. Ehhez az orosz fő erőket valahol Varsótól nyugatra kellett volna összpontosítani. Ám ezt józan katonai megfontolások miatt a háború kezdetén nem lehetett megtenni, mert a lengyel területeken létrehozott csoportosítást a központi hatalmak Kelet-

Poroszországból és a Monarchia keleti tartományjaiból indított támadása könnyen bekeríthette volna. Így a kezdeti orosz hadműveleteknek Kelet-Poroszország és Ausztria-Magyarország keleti területei ellen kellett irányulniuk.

A világháború harmadik európai fő hadszíntere a Balkán-félszigeten alakult ki. Az itteni darabolódott politikai földrajzi képlet – a viszonylag kis területen létrejött hat államter (Montenegró, Szerbia, Bulgária, Albánia, Görögország, Törökország) rendszere a századforduló nagyhatalmi erőviszonyait tükrözte. Ez viszont előre vetítette a félsziget háborús sorsát, amennyiben a központi hatalmak 1915 őszi és téli hadjáratát követően a frontvonal – általánosságban – a görög államter északi határai, valamint Albánia déli részén stabilizálódott. A Balkán birtokbavételét néhány hónappal megelőző olasz hadszíntér – amely a Monarchia jelentős erőit kötötte le – az úgynevezett caporettoi áttörésig (1917) Európa egyik nagy tartósságú államhatára mentén alakult ki (*Pándi L. 1995*). Innen helyeződött át a Piave-folyóhoz.

Az első világháború éveiben Közép-Európa és a Balkán-félsziget politikai földrajzi térszerkezetében átmeneti módosulást figyelhetünk meg. 1914 késő nyarán a központi hatalmaknak csak két állama – Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia – lépett hadba, a török hadüzenetre csak október végén került sor. Földrajzi szempontból ez azt jelentette, hogy az egymással szorosan érintkező német és osztrák-magyar államter a földrajzi bekerítettség állapotában kezdte a háborút, és Törökország hadba lépése sem változtatott ezen. A nagy módosulás majd akkor történik, amikor a központi hatalmak már említett balkáni hadjáratával, valamint Románia megszállásával, a görög államhatárig az egész Balkán-félsziget a központi hatalmak birtokába kerül. Ezzel Európa közepén, Kis-Ázsián át, a Helgoland-Baszra vonal mentén kialakul a központi hatalmak és az általuk megszállt területek egységes tömbje, amelynek létrehozásával sikerül felszámolni a korábbi teljes földrajzi bekerítettség állapotát. Ez a több államterből álló széles zóna déli felével – a török államter révén – már a Vörös-tengerre és a Perzsa-öbölre nyílik, s így politikai földrajzi kijutás lehetőségét nyújtja az Indiai-óceánra, majd azon keresztül a keleti brit gyarmatok felé (*Nagy M. M. 2013a, 2014*).

Az Európa középső zónájában kialakult politikai és erőcentrum feletti győzelem az antant oldaláról nézve geográfiailag csak oly módon volt elérhető, ha ezt a politikai földrajzi zónát fizikailag felszámolják. E kényszerítő körülmény vezet ahhoz, hogy az antanthatalmak 1917-ben már szorosan összehangolják az egyes hadszíntereken folytatott támadásokat, miközben egyre inkább előtérbe kerül az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint az Oszmán Birodalom államterének feldarabolására irányuló törekvés is (*Galántai J. 1980*). Ezt főleg Ausztria-Magyarország esetében legegyszerűbben a birodalom határain belül élő etnikai kisebbségek szeparatista törekvéseinek támogatásával lehetett elérni. Így az 1918. évi katonai összeomlás, ami tulajdonképpen a dunai birodalom összetartó államapparátusának felbomlását is jelenti, a széthullás

irányába ható centrifugális politikai földrajzi erőhatások érvényesülését tette lehetővé. E jelenség azonban nem önmagában állt fenn. Miután katonai szempontból nézve az első világháború kimenetele gyakorlatilag az utolsó puskalövésig kérdéses volt, így mindkét fél élt az indirekt hadviselés eszközeivel, s ezek között a nagy államtereken belül élő nemzeti kisebbségek elszakadási törekvéseinek támogatásával. Az eredmény nyilvánvalóan a nemzeti törekvések felerősödése lett. Ebből viszont egyenesen fakadt, hogy Köztes- és Kelet-Európában a jogilag 1918 őszén lezárt első világháború helyi konfliktusok sorába váltott át: a Baltikumtól a török államtérig kialakult egy háborús zóna. Ebben a köztes-európai sávban minden nemzet a jövőbeli államteréért, annak méretéért küzdött. A magyarországi 1918-1919. évi honvédő háború eseményei is e zónán belüli fegyveres konfliktusok sorának egyik elemét jelentik. Köztes-Európában a Törökországgal kötött 1923. évi Lausanne-i békével érnek véget a harcok, és ezzel kialakul Európa politikai földrajzi térszerkezetének új állapota is (*Nagy M. M. 2013a, 2014*).

A két világháború közötti Európa térképén azt látjuk, hogy a hosszú 19. század eleji képlethez képest Közép- és Kelet-Európában jelentős térszerkezeti változások történtek. A térség két nagy birodalmának – Oroszország és az Oszmán Birodalom – területi zsugorodásával, valamint a Habsburg-birodalom megszűnésével Közép- és Köztes-Európában kialakult a nemzetek államterei halmaza; a korábbi nagy államterek darabolódtak. Míg a 19. század kezdetén – miként láttuk – ez az aprózódott térszerkezeti állapot Közép- és Belső-Európa nyugati felére volt jellemző, addig a vizsgált időszak végére e zóna átkerült annak keleti oldalára. E térfejlődési folyamat – kezdetének 1789-et, míg végét 1923-ra datálva – 134 évig tartott, s ezen belül több időszakból épült fel. A térszerkezeti fejlődés szerves folyamata kisebb-nagyobb megtorpanásokkal haladt előre, e periódusokat egymástól olykor eltérő tendenciájú politikai földrajzi állapotok jellemzik. Ám az mindenképpen kimutatható, hogy az első világháború európai politikai földrajzi képlete a hosszú 19. század térfejlődésének eredménye, és így a Nagy Háború geográfiai szempontú vizsgálatakor e folyamat nem hagyható figyelmen kívül.

Irodalom

- BAUER, H. 1940: Die Geschichte der deutschen Westgrenze. – Zeitschrift für Geopolitik 17. 6. pp. 248-259.
- BRAUDEL, F. 2004: Franciaország identitása I. A tér és a történelem. – Helikon Kiadó, Budapest. 330 p.
- CRÄMER, U. 1935: Der lotharische Raum. – Zeitschrift für Geopolitik 12. 4. pp. 205-222.
- DIÓSZEGI I. 1994: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1939. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 477 p.
- DUDAR T. 1991: Történelmi világtlasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.

- ERDŐDY G. 2006: „Szabadságot mindenkinek”, A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1831-1848. – Argumentum, Budapest. 295 p.
- GALÁNTAI J. 1980: Az első világháború. – Gondolat, Budapest. 547 p.
- HAJDU T. 2014: Az orosz vezérkar 1910-1913-as tervei az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra. – Történelmi Szemle 56. 2. pp. 315-328.
- HEFFERNAN, M. 2006: A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. – In. BUTLIN, R. A. – DODGSHON, R. A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 200-247.
- HOBBSBAWM, E. 1998: A szélsőségek kora, A rövid 20. század törtnete 1914-1991. – Pannonica Kiadó, Budapest. 575 p.
- KISSINGER, H. 1996: Diplomácia. – PANEM-GRAFO, Budapest. 957 p.
- KLEINDEL, W. 1989: Der Erste Weltkrieg, Daten – Zahlen – Fakten. – Österreichischer Bundesverlag, Wien. 595 p.
- LEFEBVRE, G. 1975: Napóleon. – Gondolat, Budapest. 783 p.
- MANFRED, A. Z. 1981: Napóleon. – Kossuth Könyvkiadó – Gondolat Kiadó, Budapest. 512 p.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 t.
- NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajzi és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest, 224 p.
- NAGY M. M. 2013a: Szarajevó és Lausanne között, Az első világháború geográfiája. – Uő. (szerk.): A történész igazsága és magányossága, Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére. Kárpátia Stúdió, Budapest. pp. 55-70.
- NAGY M. M. 2013b: A területi megosztottság kényszerében, Európa hidegháborús politikai földrajzi képének kialakulása. – In. HARAI D. (szerk.): A történelem szórt fényei, Tanulmányok Szabó A. Ferenc egyetemi tanár születésnek 70. évfordulójára. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest. pp. 127-137.
- NAGY M. M. 2014: Az első világháború a térben. – Közép-Európai Közlemények 7. 1. pp. 62-70.
- NIEDERHAUSER E. 1972: Forrongó félsziget, A Balkán a XIX-XX. században. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 276 p. + 3 t.
- PALOTÁS E. 1972: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 235 p.
- PÁNDI L. (szerk.) 1995: Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény). – Osiris-Századvég, Budapest. 798 p.
- POUNDS, N. J. G. 1997: Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Második, átdolgozott kiadás]. – Oldenbourg Verlag, München-Berlin. XVIII + 838 p.
- RÓNAI A. 1945: Közép-Európa atlasz. – Államtudományi Intézet, Budapest-Balatonfüred. 411 p.
- RÓNAI A. 1948: Fejezetek a politikai földrajzból. – Püski Kiadó, Budapest. 152 p.
- RUDOLF, H.-U. – OSWALT, V. 2006: TaschenAtlas Deutsche Geschichte [Második kiadás]. – Klett Perthes Verlag GmbH, Gotha. 285 p.
- SALAMON K. 2006: A „rövid” 20. század (1914-1991). – In. Uő. (szerk.): Világtörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 962-1201.
- SCHÄFER, O. 1943: Geopolitik der Niederen Lande. – Zeitschrift für Geopolitik 20. 4-5. pp. 155-163.

- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. 62 p. + 30 t.
- TAYLOR, A. J. P. 1988: Az első világháború képes krónikája. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 231 p.
- URBÁN A. 1988: Újkori egyetemes történet 1789-1918, Térképvázzlat-gyűjtemény [Negyedik kiadás]. – Tankönyvkiadó, Budapest. 295 p.
- VIZI L. T. 2011: Illíria a francia nagyhatalmi politikában a 19. század elején. – Közép-Európai Közlemények 4. 2. pp. 7-20.
- WEHLER, H.-U. 2010: A második harmincéves háború, Az I. világháború mint a második világháború nyitánya és előképe. – In. BURGDORFF, S. – WIEGREFE, K. (szerk.): Az első világháború, A 20. század őskatasztrófája. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 23-33.
- WELLS, H. G. 1930: A világtörténet alapvonalai, Az élet és az emberiség történetének tüköre. – Genius Könyvkiadó, Budapest. 756 p.
- ZAKAR P. – KOZÁRI J. 2006: A „hosszú” 19. század (1789-1914). – In. SALAMON K. (szerk.): Világtörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 733-961.

Tartalom

CSÜLLÖG GÁBOR – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS LÁSZLÓ Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század).....	1
HORVÁTH CSABA PÉTER Az Árpád-kori katolikus egyházmegyék kialakulása és területi változásai	11
SÜLI-ZAKAR ISTVÁN Hazánk határai	23
OTO TOMEČEK Besztercebánya favágó és szénégető telepeinek történeti-földrajzi vizsgálata a 17. századtól a 19. század közepéig	37
KÓKAI SÁNDOR A Klisszura-völgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában	50
K. NÉMETH ANDRÁS A Balaton–Sió–Kapos-köz települései egy 17. század végi kéziratot térképen	63
MÁTÉ GÁBOR Szlovák telepések a török alól felszabadult Dél-Dunántúlon	77
BOROS LÁSZLÓ Az antropogén tényezők szerepe Tokaj-hegyalja szőlő- és bortermelésének alakulásában (17-20. Század)	97
BARÁZ CSABA Tájművelés és táji kapcsolatok a Bükkalján	110
FRISNYÁK SÁNDOR A föld erejéből élünk Cigánd tájhasználat-változásai	121
KORMÁNY GYULA A XIX.század vízszabályozási munkálatainak hatása a Rétköz tájhasználatában	135
SUBA JÁNOS A trianoni határ által kettévágott vízitársulatok helyzete 1919-1923	152
POSTA JÓZSEF Írország történeti földrajza a kezdetektől az anglo-normann hódításig(kb. Kr.e. 8.000 – Kr.u. 1169).....	170
GULYÁS LÁSZLÓ – CSÜLLÖG GÁBOR Az oszmán Koszovó 1458-1913	184
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században	197

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nyf.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelmény-rendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: <http://zeus.nyf.hu/torteneti-foldrajzi-kozlemenyek2.pdf>